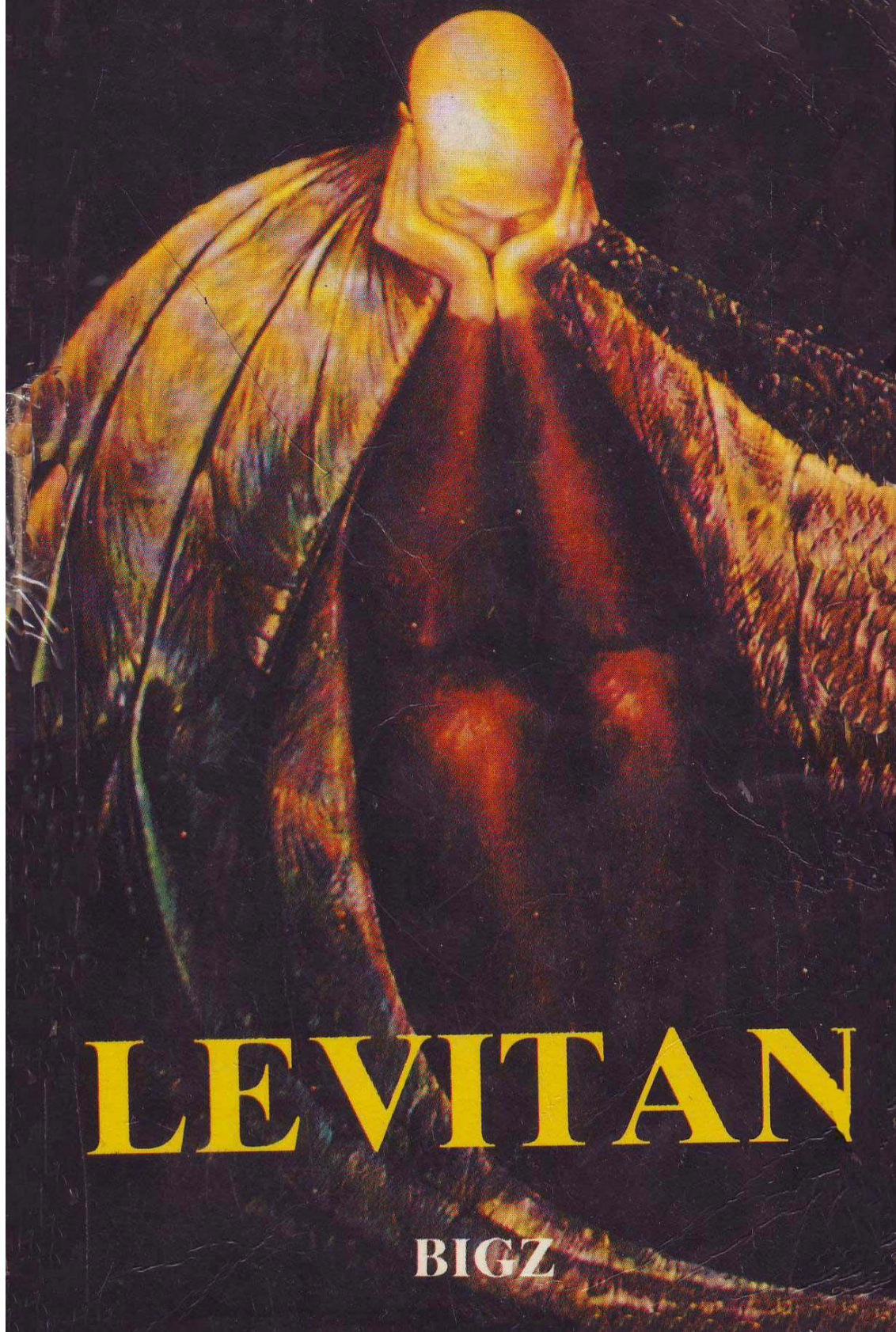

VITOMIL ZUPAN

LEVITAN

BIGZ

VITOMIL ZUPAN

LEVITAN

Čovek na samoga sebe u odnosu na svet reaguje veoma zamršeno. Ista stvar, ista okolina, ista telesna posebnost — može da nas digne na sam vrhunac života, ili da nas baci na njegovo dno. Neko je dlakav kao majmun i zbog toga umire od stida sve dok njegovo krzno neku ženu ne dovede do ekstaze. Čulan sam kao zec, a pošto je društvo čulnost oteralo u ilegalu, stideo sam se, stideo sam se svake erekcije na igranci; koliko sam samo puta na bazenu morao da skočim u hladnu vodu — sve dok nisam saznao koliko muškaraca kupuje sredstva protiv impotencije.

Smejao sam se od srca. Tako je to: jedan je nesrećan jer je predebeo, drugi premršav, jedan je prenizak, drugi je previsok. Dugo sam bio ubeđen da imam nepristojno dug i debeo organ. Kasnije sam čitao kako su se stari Rimljani šibali koprivama po njemu, samo da bude deblji.

I tako se čitavog života oslobađaš kompleksa. Kad ih se otarasiš, za strogo društvo postaneš nemoralan, ili bar amoralan. Znao sam da stalno moram imati žene, dobre ženske, silne žene, inače će se živa, pritajena snaga koja ključa u meni, pobuniti. Odapeće kao sa savijene opruge — niko ne zna gde će udariti.

Dok sam igrao preferans kod sasvim prijatnih ljudi, uz dobar konjak, podmukla erekcija mi je kvarila uživanje u sans atout i razgovoru o proklesoj politici. Da navalim na ženu svog domaćina? O, bih ja. Ne bi bila prva. Ali svestan sam da je to tehnički neizvodljivo. Jakobe Levitane, pokupi se iz kuće i traži, traži kao pas.

Tako čovek skrene u sasvim malu, jako neuglednu prostoriju, ali dobro zaključanu; maštu ponesi sa sobom, siluj se telesno i duševno, zašto si se uopšte rodio na takvom mestu i u to vreme! Recimo da u zanosu zaboravim da zaključam vrata i da, iznenada, ispred sebe, ugledam onog mirnog, čestitog domaćina? To preseca maštu i sva ona čudesna gola dupenca rasprše se u njoj. Ali, to je zdrava vežba za nezavisnost. Posebno, ako čovek i ne zna da vežba za neke duge godine bez žena, za četiri zida i prozor sa rešetkama. Uvek me zanimalo kako je s tim stvarima bilo na galijama. Prikovani za svoje mesto, galioti su tamo srali, pišali i jeli. Verovatno je jedini znak života bio moguć u samozadovoljavanju, kad bi se negde usidrili. U onom prokletom nužniku potpalublja za trenutak bi zatreperio miris cveta divljeg kestena, tako, naime, miriše ljudsko seme.

Poznavao sam ženu, možda još negde postoji takva, kojoj sam ovakvim pričama iz stvarnog života tako raspirio strasi da me mogla pratiti s onu stranu svih ograda ove lažne i glupave civilizacije. Pričao sam joj odlomke onoga o čemu sam nameravao da pišem u ovoj knjizi. Porušio sam sve umetničke oblike izražavanja. I ona se pokvarila. Primetio sam da se navikava kao na običnu drogu i postala mi je dosadna. Neke prizore sam izmišljao tako, da danas više ne znam tačno koliko sam realne stvari preoblikovao i više događaja sažeo u jedan.

Kad sam prvi put doživeo magični efekat priče o žudnji okovanih Prometeja, sedeli smo, posle ručka, u malom restoranu. Iako je svako od nas imao svoj stan, morali smo da

odemo na ono malo mesto bez dostojanstva koje je videlo više dupeta od Kazanove. Povukao sam joj odeću gore i dole, tako da je njen punački srednji deo ostao nag, a ona je zgrabila moj ud kao da je spasonosna slamka u podivljalom okeanu. Svi robijaši ovoga sveta bili su prisutni sa svojim iskeženim, izmučenim, sivim obrazima. I oni su se držali za spasonosne slamke da ih snažni talasi ne odnesu.

Noću zidovi tamnice zvone kao da su stakleni. od muke, straha, žudnje, od planova, šaputavih priča, bulažnjenja, loših snova, od gladi, besa, nostalgije, sećanja, plača, od proklinjanja, od štrcajućeg semena. Svet zatočenika živi tako da su im sati dugi, a godine prolaze kao da proleću. Zubi trule, javljaju se hemoroidi, tabani se spuste, navike promene, dok lice dobija onaj poseban izraz tuposti sa odblescima napetosti. Svi uče školu lukavstva. Prvih pet godina je teško, kažu, a posle toga je još teže. Neko je u tamnicu prokrijumčario knjigu o Đavoljim ostrvima, o Gvajani, zvala se *Suva giljotina*. Videli smo, da je, u suštini, u svim zatvorima isto, samo što kod nas nisi samo zatvoren, već si neprestano pod istragom, makar bio i deset godina unutra, makar bio politički zatvorenik, što se službeno zove „politički kriminalac“, za razliku od običnog i privrednog kriminalca. Ovaj poslednji — u tamničkoj upravi se najviše ceni. U zatvoru, naime, postoje dve hijerarhije: jednu čini uprava, drugu — nevidljivu, ali приметnu — zatvorenici sami, kao vukovi u čoporu.

Ovom svetu pripadaju i zatvorenici u samicama, samo što to novajlije dugo ne shvataju. U zatvorskom procenjivanju sramota je; da si dobio manje od tri godine, da „cinkariš“ (potkazuješ), da se uvlačiš čuvarima i upravi, da cmizdriš, pokazuješ strah pri represalijama, jedeš svoj paket sam u kakvom ćošku i — zgražavaš se nad prostaklukom, jer time zadireš u nekakav prirodan tok stvari, u staro pravo i običaj, naročito potrebu. Sve što je suprotno od toga procenjuje se kao „pohvalno“. Prema skali procena svako negde pripada, usamljen je samo poneki ludak i heroj.

Kad sam se, potpuno nepripremljen na ovakva zanimljiva zbivanja, našao bačen u istražnu samicu, ni sanjao nisam koliko ću morati da učim. Koliko zatvorskih predmeta za svaki ispit! Kako je bilo teško dokopati se diplome na tom univerzitetu. Vođe Gane na kapici nose PG, što znači „prison graduated“. Đavolski drsko! Nehru je u tvrđavi Ahmatnagar odsedeo ukupno oko jedanaest godina. U Italiji je 1950. godine pušten neki Đuzepe Baranko, pošto je odgوليو pedeset godina. Kad su ga intervjuisali šta ga je najviše iznenadilo kad je izašao napolje, rekao je: žene na biciklima. Zna li šta je zamišljao gledajući pokretanje bedara lepotica na biciklima? Pravi arestant! Prison graduated! Kad je među nama u zajedničkoj sobi zatvorske ambulante umirao stari zatvorski rudar Meglič, rekao je veče pre smrti: „Videćete, još ću se izvući. Već dva puta sam bio jednom nogom u grobu. I izaći ću. Onda ću prodati kuću, njivu i šumu, sve što imam; daću sve pare jednoj mladoj curi da se skine do gola, da hoda na sve četiri, i popiše se. Samo bih to voleo da vidim, a onda mogu i da umrem.“ A stari Meglič je bio proketo škrt s paketima hrane koje mu je slala sestra. Ni cigaretom nije nudio.

U nevidljivu školu zatvorskog života ide svako, znao on to ili ne, svako polaže ispite, prolazi ili pada, pa bio on toga svestan ili ne. I najzeleniji novajlija u istražnoj samici. Isprva sam mislio da sam najusamljeniji na svetu, između četiri zida dva metra sa četiri, visine oko pet, gvozdeni krevet sa slamaricom, zidnim stočićem na sklapanje, stolica,

bokal s vodom, zardala kibla u uglu pored vrata, sasvim glatka vrata i prozor visoko tamo gore, sa duplom rešetkom, najpre gvozdeni krstovi, a onda mreža. Da, i radijator s pet rebara pored kible. Napolju, valjda, sunčano prepodne. Tišina među zidovima. Pritisak u slepoočnicama. I nijedne cigarete. Prvih pet godina je teško. Nisam tada ni pomišljao na godine i godine koje se kao dugi, crni hodnik otvaraju preda mnom, na godine i godine teške robije koja se zove „težak prisilni rad“. Pustiće me — ili ubiti, tako sam mislio. Verovatno hoće da me dobro uplaše. Kako da me osude za one šale koje sam zbijao? Pre rata buntovni student, za vreme rata partizan. Naravno, ako me budu pitali zašto sam zbijao one šale, biće teško da odgovorim. Kako da objasnim šta se to probudi u slobodnom čoveku dok gleda ohole moćnike? Jasno, bilo je tu i šepurenja. Niko se ne usuđuje da pruži jezik. Jesmo li junaci ili nismo? Još jedan konjak! Mnoge sam navukao protiv sebe, mnoge sam znao. Mnogo pasa — smrt zecu! Najđavolskiju šalu izbacili smo sinoć u svet. Telefonirali smo jednom visokom znancu kako je, bajagi, upravo javio švajcarski radio da je Tito podneo ostavku. Bila je to ona situacija posle čuvenog Informbiroa, nešto je kažu zaista i bilo u vazduhu — bilo je jurnjave, pa bledih lica, republička vlada je „zapucala“ i gotovo pobegla, kako smo saznali mnogo kasnije. Ali, zašto su vragovi verovali? Takvim šaljivdžijama, kakav sam ja, pre ne bi verovali ni za ono što se hvata rukom. Sad su se, kažu, zaljuljale dve republike, od šest, zbog neke naše glupe dosetke kod devedeset sedme čaše. Bilo je to jedno od onih prokletih večeri kad smo naklapali i brbljali o filozofiji i umetnosti, umesto da zajašemo neku od uspaljenih cura koje su nam tada, posle rata, skoro same uskakale u naručje. U istrazi su obrađivali i tu moju grešnu aktivnost, sa svom zavišću i moralnim zgražanjem čistih ljudi i tada sam imao lepu priliku da se svake setim sa zahvalnošću. Politika je tada za mene, u suštini, bila, zapravo nešto što je mirisalo na jeftini sapun umotan u smrdljive, prljave gaće nekog činovnika koji nema vremena za seksualno izživljavanje. Tek su me zatvor i njegova složena škola naučili šta je to — politika. Kad sam uvideo koliko sam bio pubertetski naivan kad sam se pre toga igrao politike, crveneo sam sam pred sobom. Kad sam pre rata štrajkovao na univerzitetu i drao se protiv nepravednog poretka. Kad sam se tukao s kraljevima pandurima. Kad sam ronio tamo neke suze zbog propasti Jugoslavije. Kad sam u partizanima držao govore seljacima. Kad sam uleteo u novi poredak posle revolucije. Parfimisane sveže gaće! Homo politikus! Anarhoidan slobodar koji sve zna bolje! Genije! Čovek najradije gurne nos u ono što najmanje zna. Koliko sam lepih i slasnih žena propustio zato što nisam ostao na području za koje sam stručnjak.

U zatvoru sam sasvim polako i teško učio šta je politika, a šta politički sistem. Talentovan sam za svakog đavola, ali sam za studije politike potpuni bukvan. Ipak sam prokljuvio neke stvari. Politika tamnice je dvosmerna, uprava ima jednu liniju, drugu liniju zastupa nevidljivo, ali osetno procenjujuće mnjenje zatvorskog sveta. Obe linije vrše pritisak na svakoga. U toj presi oblikuje se položaj svakog zatvorenika. Obe linije pokušavaju da daju ili uzmu moral pojedincu. U toj presi treba stajati na svojim nogama. Pasti pred jednom od linija — znači pasti uopšte. Pojedinač se ne sme povinovati upravi koja pokušava da mu slomi kičmu karaktera, niti se ulagivati ostalim zatvorenicima — niti ignorisati liniju zatvorskog sveta koji, takođe, vreba trenutke slabosti. To je život u kojem je normalno ono što obe linije smatraju ispravnim postupkom, greška se sveti

godinama. Vremena za analize pojedinaca ima beskrajno, kako za plaćene lenčine u upravi, tako i za one senke iza rešetaka. Uprava zna skoro sve šta se događa, za to koristi svoje cinkaroše koji se, i pored toga što ih u upravi preziru, nadaju skraćanju kazne, pomilovanju zbog dobrog vladanja, raznim privilegijama tokom izdržavanja kazne, ili bar dozvoli za posetu žene ili „verenice“ bez prisustva čuvara, što svakako znači: dole s pantalonama! U sistemu koji je tada službeno bio „bez prostitucije“, neki su dobijali dozvolu za posebnu samicu i posetu lepe cure koja je donosila flašu i cigarete. Za takvu privilegiju isplati se truditi. I zatvorsko društvo sve sazna, verovatno i više od uprave. Ne mogu se zakleti, ali su mi tvrdili da nekima u dugotrajnoj samici pregledaju maramice da bi videli ima li u njima semena. Viši službenik zatvora napumpao je službenicu u upravi, abortus je uradio zatvorski-lekar, zatvoren zbog „okupacijskih zločina“. Znali smo koliko je ukrao ekonom. Bili smo detaljno obavešteni kako žena bije zapovednika čuvara, koji se kasnije ubio doživевši nervni slom. Za vreme rata bio je likvidator i nemilosrdan mučitelj zatvorenika. Znali smo koga i kako su prebijali u izdvojenim betonskim bunkerima pod zemljom. Saznali smo kako je onome koga su poslali u ludnicu. Kako je Mladen umro u samici. Zašto profesor rukom pokriva kitu dok se kupava. Ko je sifilističar. Koliko je cementa ukrao knjigovođa. Ko je cinkario da trojica pripremaju beg. Kakvu crnu dlakavu ima nova plavokosa službenica u upravi. (To nije šala. Bohanec je potpaljivao peć u njenoj kancelariji kad se okliznula na parketu, pala, hm, i tako dalje.) Znamo i to da je mene ocinkario lopov, bivši milicajac, kako sam, tobože, čitao novine i pri tom napravio neku zlobnu primedbu na račun školske reforme. I — iz prestonice smo saznali kada će krenuti kažnjenički transport u drugu kaznionicu.

Kad osetiš delovanje obe linije iznenada te obuzme saznanje da je sve to nešto slično politici. Uprava je nekakva totalitarna vlada, njeni pretpostavljeni u prestonici istorijska nužnost, a zatvorenici tih, narod koji samostalno misli i nevidljivo deluje. Ako ne poštuješ sve ove faktore, glavu možeš da ostaviš među zidovima. Zbog ove dinamike život u zatvoru nikada ne teče jednolično, uvek ide nabolje ili nagore. Homo politicus polaže ispit svakoga dana. Stojiš u presi, vreme ti kaplje na glavu a pored tebe stoje: razbojnik, gestapovac, lopov, belogardejac, džeparoš, dedica koji je devojkicama u parku pokazivao svoga maloga, ubica, novi buntovnik, ženidbeni prevarant, crnoberzijanac, informbirovac, razvlašćeni trgovac, provalnik, proneverilac, homoseksualac, falsifikator, siledžija, saradnik okupatora, dezinformator, neprijateljski propagator, organizator prostitucije, mesar koji je na crno zaklao tele, islednik koji je iskoristio saslušavanu ženu, direktor koji je uništio preduzeće, siledžija koji je udario milicajca, čovek koji je tokom svečanog govora na trgu srao, sveštenik koji se ogrešio u propovedi, oficir koji je ubio ženu, organizator otpora posle rata, špijun i niz ljudi koji zaista ne znaju zbog čega su osuđeni. U novinama, koje dobijamo, čitamo ko će nam se uskoro pridružiti: pljačkaš, lopov ili pisac s nekim svojim idejama o organizovanju socijalizma.

Godine starosti — od osamnaestogodišnjih žutokljunaca koji će tek shvatiti da ovde vlada politika, pa do 85-godišnjeg dede Noća, iz nekog brdskog sela, koji je hranio neke „nove partizane“, rekavši pred sudom da „je i za vreme rata davao hranu partizanima“ i da ga politika nikada nije zanimala. Dobio je petnaest godina. To ga nije ljutilo, ali nije mogao preboleti što su mu uzeli lulicu. Kako je bio koščat, visokog rasta i jakih zuba,

čovjek na svoju ruku, i u zatvoru je živio po svom. Kad bi ga čuvar opominjao, Noć bi ga odmerio od glave do pete i upitao: „Zar nisi propao u zemlju?“ Stari Noć politiku nikada nije razumeo.

Sada je to zanimljivo vreme već prošlo. Policija manje bije i boji se skandala. Sudstvo se, donekle, osamostalilo; ne dolaze više toliko „papiri odozgo“, na sudijin sto, sa propisanim godinama robije gde „odlučuje“ bivši stolar. O političkim delinkventima piše štampa. Razvoj je bacio u smeće i „lažni čisti“ polni moral. Barovi su puni pravog striptiza. Ženski aktovi pune sve časopise. U filmovima se mogu videti prizori koji bi bacali u očajanje svaku zapadnu cenzuru. Prostituciju tretiraju kao grip. Imamo huligane, omladinski kriminal, hipije, narkomane, seksualne orgije i crkvene praznike, upisane u kalendar. Prilično ugledni građani kod kuće gledaju pornografske filmove. Trka za standardom potpuno je ugušila strast prema političkim razgovorima. Između vlade (uprave) i javnog mnjenja (vidi zatvorski svet) teče bujica standarda i odnosi duše pojedinaca u bezdan menadžerske bolesti.

Udaljio sam se namerno, kako bi kasnije stvari bile razumljivije. Sada se vraćam godinama unazad. U jedno sunčano prepodne, kad sam se pospan, mamuran i nag probudio u svom krevetu i ugledao četiri u mene uperena revolvera, od kojih je najbliži bio američki automatski kolt 45.

Sve se odvijalo munjevitom brzinom i s velikom nervozom. I s malo reči. „Nikakve pogrešne kretnje!“ „Gde vam je oružje?“ To, što mi persiraju, probudilo je u meni nadu, inače sam još uvek bio, donekle, mamuran od sinoćnjeg pića. Revolvere nisu spuštali dok sam oblačio ono što sam skinuo kad sam u toploj noći krenuo na spavanje. „Hajde! Hajde!“ Uzgred sam štrpnuo parče peciva da ne odem natašte u smrt. Primetio sam da nemam pljuvačke. Valjao sam onaj zalogaj po ustima kao da je od peska, jedva sam ga progutao, postepeno.

Krenuli smo. Vodili su me ispred sebe. Iz sobe u hodnik, na odmorište i stepenicama naniže. Tada sam došao u iskušenje, na trenutak, a istina je da trenutak ponekad jako dugo traje. Na međuspratu je zjapio širom otvoren prozor. Bezbroy puta sam, sa zaletom, skakao preko ograde na glavu u vodu. Dole je tvrdo sabijen pesak. Treći sprat. Visoki spratovi. Uspeh garantovan. Ili da se prepustim da me vode kao govedo na klanicu? Tim grubijanima. Nigde žive duše. Šta li će sve raditi sa mnom kad me smeste na sigurno! Šta smo već čuli o njihovim metodama! Mrze me kao šugavog psa! Samo pre četrnaest dana potukli smo se u kafani sa udbašima. Jednog majora sam tako tresnuo, da se opružio. Kako će mi se taj obradovati! (Kasnije sam se sreo s tim majorom — bio je zatvoren; omršaveo i ogorčen, tada mi je izgledao kao jedan od boljih robijaša; bio je jak karakter i morao sam da se savladavam da mi ne postane simpatičan. Zašto je sedeo? Rado je pio, pa je bog zna šta izlanuo. A baš taj major me je skoro naterao kroz prozor! Trenutak traje dugo, godine su kratke. Đavo bi ga znao, nije li me od skoka sačuvala i neka urođena osobina koja me u životu već toliko puta skupo stajala: radoznalost, šta će biti? Dilema je bila strašna i dok sam s tim „drugovima“ koračao niza stepenice obuzelo me kajanje, da sam sav nekako otežao. Obuzela me zlobna misao: da sam skočio, niko u našem gradu ne bi verovao da me nisu oni „skočili“, takav su ugled tada imali. Ja sam bio poznat i čuven u svom rodnom gradu Tiše po aferama, skandalima i pakosnom jeziku, nego li po svom radu ili talentu,. Kao inteligentna životinja ja sam, naime, proketo lenj, jako brzo primećujem tuđe nedostatke i greške i umem dozlaboga podrugljivo da govorim o njima,. Dobio sam i nekoliko nagrada za osrednja, na brzinu napisana dela. Moje slike su izlazile u novinama. Provodili smo se po lokalima, govorili šta bi nam palo na um, peli se po spomenicima, zavodili žene i devojke, pravili skandale po izložbama, zbijali šale, ležali kod kuće na tepisima i pucali u plafon, pravili dugove i živeli kao na Tartarugi. Nije čudno, da na takav način čovek, iz dana u dan, stvara sve poznatije ime. Noću sam, inače, napisao i nekoliko romana i drama, što nikoga nije zanimalo. Nekoliko izdavača isplatilo mi je honorar za rukopise koje nikada nisu štampali. Zatim je izašla samo jedna knjižica, zbog koje su me jako napali uticajni ljudi u novinama. Radilo se o drami, napisanoj pre rata, imala je čak i ideju — „antifašizam“. Ideja je dijalektički delovala tako, da su me ispljuvali mandarinima, tobože, cilja na „postojeći red“ i iz nje mi je čitao čak i državni tužilac na raspravi, nekako godinu dana posle njenog izlaženja. Za vreme „sorealizma“ delo svakako nije pristajalo, to je tačno. Hteo sam reći, da su mi svi ti slučajevi u gradu,

od tadašnjih 120 hiljada stanovnika, napravili ime. To mi je takođe palo na pamet dok sam gledao onaj otvoreni prozor koji je vodio u prostranu vasionu večnog ništavila.

Zatim su me naglo i nervozno ugorali u veliki automobil bez posebnih oznaka, gurnuli mi dva revolvera pod rebra i provezli me kroz prijatno sunčano prepodne mirnoga grada. Dobro se sećam one zgodne mlade mamice koja se sagnula k detetu. Imala je usku žutu suknju i ružičasta obla bedra ispod nje. Doduše malo su mi zasmetale iskrivljene pete njenih sandala. Da ima muža, taj bi morao ukrasti par najlepših sandala ako nema para, pas! Jupiter se preobrazio u zlatnu kišu da bi došao do onog čudesnog vrtića u krilu devojke! Ne podnosim lirske, impotentne, cicijaške, moralno ogorčene dobričine! Ne podnosim Danteove Beatrice! Volim starog Lava Nikolajeviča Tolstoja, premda mi je moralnost njegovih spisa dosadna. Išao tako čovek preko polja, kako piše Gorki u *Sećanjima na savremenike*, s jedne strane jedna dobričina Čehov, s druge nekadašnja skitnica Gorki, u polju rade devojke. Jedna od njih je bila posebno lepo nagnuta, da su joj blistala bedra ispod suknje. Sred ćaskanja o kulturi, upita stari Lav stidljivog Čehova: „Jeste li mnogo tucali, Antone Antonoviču“, (ili kako mu već beše ime)? „Nisam“, odgovorio je Čehov skromno. „A ja sam, job tvoju matj!“ uzviknuo je Lav Nikolajevič.

I ja sam, sad bog zna hoću li ikada više, rekao sam sebi, kad su me iskricali u dvorištu jako ružne zgrade i proveli kroz četvora gvozdena rešetkasta vrata. Gurnuli su me u uzak prizmatičan prostor ispod stepenica, gde visok čovek nije mogao da stoji uspravljen. Naredio sam sebi, dakle, sedi na zemlji. Kad sam seo, osetio sam da je to bio jako važan, veoma slobodouman čin, smešno, zar ne? Potrudio sam se da sednem što udobnije. Sad samo ne treba misliti na to šta će biti.

Nejasno sam se prisećao priče o ovoj zlokobnoj zgradi. Da se iz nje ponekad čuju krici, muzika, pa opet prigušeni krici. Da tu nestaju ljudi. Ne treba misliti o tome! Sad će doći onaj major službe bezbednosti koga sam udario u kafani. Ne misliti o tome! Josip je tri meseca proveo ovde — i kad je izašao napolje, bio je drugi. Šta mu se dogodilo, o tome nije zinuo ni živoj duši. O čemu li je ćutao? Napolje s takvim mislima.

Uhvatio sam se za ud i prisilio da mislim o ženi u žutoj suknji. Skidao sam je. Da, biće joj pozadi, sigurno da joj se vidi ispod napete zadnjice, jer je noge u iskrivljenim sandalama držala kao patka, prema unutra. Takve Rusi obično zovu „karaljok“, patkica. I cene ih više od onih koje stopala drže razmaknuta i nose svoju malu spreda. Počeo je da mi se uvećava — i brige i strahovi povukli su se u podsvest. Ista ta stvar, u raznim okolnostima, može spasiti ili upropastiti. Don Žuana je ova stvar upropastila, isuviše se vrteo oko vlastitog penisa. Kazanova je bio oduševljen ženskim spolovilom, znao je i da se otarasi ženske kad bi mu dojadila — što ga je, to mi se nije svidelo, stajalo mnogo para! Osiromašio je i kao prastari penzioner morao je još da honorarno radi kao bibliotekar u nekom češkom gradu, ako se ne varam. Fuj! Ni Don Žuan, ni Kazanova ne mogu biti uzor. Verovatno treba živeti kao trava. Trava se pari kad je vetar.

Baš sam u mislima stigao do polnog života oblaka i rublja na konopcu, kad su se otvorila vrata. Bio je jedan jedini čovek, u civilu, čini mi se da je imao jedno stakleno oko. Dao mi je znak i odveo me u obližnju sobicu u kojoj je bio ormar, stočić i stolica, ništa drugo, nijednog prozora, gorelo je svetlo, jako, bez kugle. Skini se, naredio je grubim glasom. Počeo sam da se svlačim, odeću sam slagao na stočić i sto, ostao sam u

kratkim donjim gaćama, on je u međuvremenu pregledao moju odeću, svaku krpu prepipao je i po šavovima, a stvari iz džepova slagao je na sto. „I gaće“, rekao je uzgred. Dakle, i gaće. Sve je savesno pregledao, zatim je izvukao kaiš iz pantalona i pertle iz cipela. Izvukao je fioku stola, izvadio iz nje gumeni naprstak, navukao ga na srednji prst leve ruke. Još pre sam primetio da je levak. „Okreni se!“

Nejasno sam shvatio o čemu se radi. Sad sam imao mogućnost da počnem da se opirem. ili da se pravim kao da je sve obična rutina. Kao što ni pre nisam skočio kroz prozor, i sad sam se prepustio rutini. Čuo sam već o takvom „internom zahvatu“ na carini. Primetio sam: „Nismo valjda buzeri?“ Napravio se da ne čuje. Ista stvar zaista nije ista. Kad mi je tokom koitusa isto to (samo bez naprstka, ali zato vešto, jagodicom, a ne noktom) uradila prelepa italijanska ždrebica, ud mi se napeo do krajnosti, osetio sam se tako čudno da mi se zamaglio pogled, kao da mi je sva krv zapljusnula mozak. Ovde me, pak, isti zahvat uvredio i ponizio. Pored toga, bio sam krajnje radoznao šta bi bilo da sam se opirao. Znao sam dobro šta kaže mudri Lao Ce: treba biti kao voda koja se prilagođava terenu i pobeđuje, lako izbegne stenu — ali je polako potkopa. Mi Evropljani miniramo stene i onda se čudimo kad nama, konkvistadorima, pada kamenje na glavu.

Mislim na onu italijansku đavolicu! Oblačio sam se. Čovek mi je oduzeo većinu stvari, cigarete i šibice takođe. Ostavio mi je samo maramicu. Na vratima se pojavio stasiti mladić u neakvoj uniformi, verovatno od engleskih šinjela. Plave oči, napeto lice, nikakvog oružja, ali poštovanja vredan bikovski vrat. Do tada još nikada nisam video svetloplave oči tako hladne. Preuzeo me i proveo kroz četvora vrata u duži hodnik. Zbogom, moja Italijanko! Hodali smo tako: pred vratima „stoj!“, otključao je, „napred!“ i „stoj!“, zaključao i „napred!“. Taj glas nije trpeo prigovor. Počeo sam nešto trući o cigaretama, ali me odbio kratko, oštrom naredbom „tišina!“ Čelije sa obe strane. Nikakvog šuma niotkud. Gurnuo me u ćeliju sleva, zaključao i potom pogledao kroz okance, zatim, verovatno, otišao. Verovatno — jer se koraci nisu čuli.

Hodao sam tamo-amo, razgledao svoj „dom“ i sedao na gvozdeni krevet. Prozor je đavolski visoko. Kasnije sam čuo da je ove ćelije, tokom rata, sagradio Gestapo. Ovde bih dospeo da su me u Šumama uhvatili Nemci, ako me pre toga ne bi dotukli. Somerset Mom kaže da čovek ne može izbeći svoju sudbinu. Znao sam da se bogovi boje Staljina, ali nisam ni slutio da se boje takve političke budaline, kakav sam ja i da će od mene napraviti osobu o kojoj će saopštavati i strane radio-stanice. Budimpešta, Moskva, Pariz, Trst, kako sam kasnije saznao od tzv. „sapatnika“ koji su, u 300 kilometara udaljenoj kaznionici, primali strane vesti za službu bezbednosti. Najslikovitije je progovorio Radio-Trst: ko sa đavolom tikve sadi, o glavu mu se lupaju. Tek kasnije sam saznao da je jedan član republičke vlade rekao o meni: „Đavo će jednog lepog dana doći ovamo s mitraljezom i sve nas postreljati“. Razmislio sam, a pošto nisam političar, uzdahnuo u trenutku slabosti: Ala sam ih zabrinuo! Bogovi, naime, nisu psiholozi, imaju neobično izoštren osećaj za vlastitu sigurnost. Zato bogovi sve svoje odane neprestano podstiču na „budnost“. Bogovi imaju i razvijen osećaj za higijenu, zato vole da prave „čistke“ oko sebe.

I ako se prisetimo Sizifa i Prometeja, videćemo, da se stvari od najstarijih vremena, nisu mnogo promenile. Bogovi, dakle, piju sada prepodnevni konjak i kroje moju

sudbinu. Sedim ovde na pustom ostrvu, Robinson, čekam nekog da mi pravi društvo. Ali za Petka me baš briga! Nemam ja ništa protiv homoseksualaca. Naprotiv! Kao prvo, to su veoma dragi ljudi. Drugo, ljubav je ljubav. A rupa je rupa, kako je to kasnije izrekao jedan koga ćemo još susretati u našim pričama. Pored toga, homoseksualac, koji zaista drži do sebe, neće ti nikad preoteti žensku. I najzad, sasvim mali, stidljivi pederčić je u svakom čoveku, dubokoskriven, ponekad čak u podsvesti. Dakle, ne odbijam Petka načelno i moralno ogorčeno. Onaj, koga ćemo još susretati, bio je mišljenja da bi homoseksualci trebalo da dobiju svoju državu, koja bi bila najuređenija na svetu, i nikada ne bi bila u ratu. O lezbijkama nije rekao ništa — one imaju muškiju narav i ne znam šta bi od njihove države moglo ispasti.

Dakle, Petka jednostavno neću, jer ga ne bih mogao prepraviti u ženu. Ja sam stostruki erotoman, jer nema tog mesta na ženskom telu kome se ja ne bih mogao diviti s pravim ushićenjem prvih hrišćana i ujedno osetiti fluid celog tela. Zaista su mi dokazali u istrazi (tačka jedan, nemoral, moralni lik svestranog pokvarenjaka — ili, kako dolazi do toga da građanin padne tako nisko da vrši neprijateljsku propagandu, ogreši se protiv zakona o narodu i državi, izda domovinu i postane špijun jedne zapadne sile), dakle, zaista su mi dokazali da sam „bičevao“ žene. Vršili su pritisak na svaku za koju su znali da je bila sa mnom — a ja sam slab jatak i sirotice su cvrkutale. Nisu htele ni da čuju da se nijednog sledećeg dana ništa nije primećivalo. To što se zaista u stvarnosti dešavalo, u to vreme ne bi im dokazao ni bog ni Marks zajedno. Kakav napor, kakav pokušaj prodiranja u psihi, u mladost, u prve, osnovne doživljaje polnosti — da bi spajanje bilo bez prepreka koje čitavog života zida civilizacija i sve više onemogućava potpuno spajanje bića. Prodor u potpuno ispovedanje, u podsvest, kroz kaos naučenog i naviknutog na čisti dodir. Jer — odbaciti odeću i leći u postelju plodno je samo onda kad je i duševnost potpuno gola, očišćena od kompleksa i stida koji je prate. Samo sam, s velikim naporom, izvukao od Renate da ju je u pubertetu silovao pijani otac. Ni živoj duši to nije rekla, ali peklo ju je stalno. Sva se tresla kad sam je savladao, oslobodio i muku pretvorio u uživanje.

Dakle, Petko nikako! Ni u sebe povučene malograđanke! Dođi, Italijanko, kojoj sam ja, svinja, zaboravio ime. Dođi na moje pusto ostrvo! Pazi, šunjaj se pored ljudoždera! Strast pomaže u depresiji. Ožalošćenoj udovici najpre treba snažan ljubavnik, to je dokučio i Remark u *Trijumfalnoj kapiji*.

Kako je došlo do Italijanke? Sedi, devojk, ovamo, pored mene! Ne znaš koliko zahvalnosti ti dugujem, premda ti to nikada nisam pokazao. U to vreme upoznao sam Franka koji je imao zbirku erotske literature. Posebno mi je preporučio jednu francusku knjigu s ilustracijama. Priče su bile sve na isti kalup, morski razbojnici uhvatili bi kakvu lađu, opljačkali je, a lepe žene oterali na svoje ostrvo. Tamo su se devojk, naravno, branile, a oni ih vaspitavali bičem. Sve zajedno običan komercijalni kič za flagelante. U istoj knjizi bila je i ilustracija jedne oble, visoke devojk, privezane za jarbol, dok je odeća visila s nje u samim krpicama. Njen stas me očarao, njeno lice, senzualne, poluotvorene usne, jake, čvrste grudi, pa oni đavolski bokovi svijeni u posebno lepu krivulju. Grom me pogodio u prepone, krv jurnula u glavu. Smetao me samo tankonogi, trbušasti gusar koji je vitlao bičem iznad nje. Zato sam preko slike stavio proziran papir i

prekopirao je. S licem nikako nisam imao uspeha. Precrtavao sam je, kopirao, trudio se, sve dok nisam bio bar delimično zadovoljan. Zatim sam vodenim bojicama oslikao njenu kožu, kosu, dlake ispod pazuha i bradavice na dojka. Onda sam je posmatrao s mukom izgladnelog čoveka koji gleda naslikana jela — i u onim Tantalovim mukama legao sa slikom u krevet. Ne smatrajte me luđakom vi, koji u besanim noćima sanjarite o gomilama novca! Nekoliko dana posle toga sedeo sam, uveče, u kafani u društvu dvojice prijatelja. Skamenio sam se: dolazi ona! U pripijenoj tamnoljubičastoj haljini posutoj šljokicama! Pratila su je dvojica mršavih elegantnih muškaraca, obojica nižeg stasa, veoma crne kose, pravi prerušeni gusari. Seli su nekoliko stolova dalje. Odmah sam primetio da nijedan nije njen tip. Oči nisam mogao da odvojim od nje. To je, svakako, ubrzo primetila. Počela mi je uzvraćati poglede. Video sam njena kolena ispod stola i srce me zbolelo pri pomisli da će otići s onim glupacima. Prijatelji su me poznavali, mislili su da je moja očaranost jedan od mojih „štoseva“ protiv kafanske dosade. Muzika je svirala budalaste operetske arije. Napustio sam prijatelje i preselio se za susedni sto, oči u oči s njom. Pio sam fernet pomešan sa vermouthom. Poručio sam nešto špansko kod muzike. I ona je pila žestoka pića i smejala se poluotvorenim ustima, toliko, da sam video njene bele zubiće. O, bože, šta da radim, ako me mimoide!? I oni prokleti gusari primetili su da je gledam i streljam očima, da je gutam, a i da ona mene pogleduje. Bili su to Italijani, znači narod, koji razume ljubav. Smeškali su se blago, bez i najmanje straha, a ja, neotesanko, bio sam spreman da se i pobijem s njima, ako treba. Igra je trajala dugo, bilo je između deset i jedanaest sati, jedan od gusara je platio, na brzinu sam platio i ja, spreman da napravim najveću glupost, samo da bih se upoznao s njom. Sva utroba mi je drhtala od želje. Pokazatelj, koji potvrđuje te stvari bio je savijen u pantalonama kao spirala, odbačeni anđeo, koji se ipak nadao i nadao, podigao bunu protiv samog boga, pa opet padao u crne provalije tekstila... Sve je bilo mnogo lakše nego što sam očekivao. Otišli su, naime, iz kafane u podrumski bar. Ponovo sam seo blizu njih, i pošto je orkestar upravo intonirao spori tango, uz prigušeno svetlo, krenuo sam po nju za igru. Bio sam spreman na to da će se gusari buniti, ili bar licem pokazati otpor prema nametljivcu, ali ništa od toga. Kad sam se lako naklonio najpre njima, zatim dami, sasvim ljubazno su mi odvratili naklon. I primio sam je za ruku! Protresla me struja, zaigrao sam po oblacima svih sanjarenja o njoj. Šta sam osetio u desnoj ruci kad sam je spustio na njeno telo! A šta u bedrima! A šta sam već u nejasnim obrisima slutio u bližoj budućnosti! Zašto takvi trenuci propadaju u bezdan prošlosti.

I zašto se te stvari kasnije izrode! Došla je, naime, još dva, tri puta u naš grad posle te noći. U početku me zvala da je posetim u Italiji. Ja sam imao sve, sem novca. To je ubrzo i sama primetila. Donosila je flaše sa sobom. Kad me posetila zadnji put bila je već sasvim izmenjena, sav prvobitni čar se ugasio, rekla mi je da će se udati za malog, debelog, ćelavog, bogatog industrijalca. Pitao sam je da li je dobro razmislila. „Jako je dobar čovek“, odgovorila mi je, „živeće za mene, ja sam zaključila da ću mu biti dobra žena.“ Tu noć proveli smo veoma bedno, razišli smo se, kao da smo poželeli jedno drugome „srećnu Novu godinu“. I u njoj se krila mala, sitničava malograđanka, koja će u braku lako igrati brižnu suprugu, tajno masturbirati u vrelin noćima, kasnije tajno nabavljati plaćene ljubavnike. Tu — drugu — želim da zaboravim. Ali ona prva, iz prve

noći! U svakom čoveku ima toliko ljudi, toliko različitih osoba, ne samo mister Džekil i mister Hajd. Od žene, s kojom nemaš nameru da se oženiš, uzmi samo onaj deo osobe koji ti prija — i taj razvijaj. Inače nastaje kaos. Ko zna, možda i u meni čuči osoba koja bi mogla postati papa! Ona prva, dakle, sedela je na gvozdenu krevet pored mene, u pustoj samici, a da bogovi za to nisu znali. Obojice gusara se, naime, na izlazu iz bara, uzgred, otarasila. Nešto im je na brzinu rekla, italijanski, skoro nisam razumeo. Da nekud ide, ili tako nešto. Momci su se odlično ponašali. Još na putu kući među nama je bilo sve jasno. Ona je shvatila kakvo telo imam ja, ja sam istražio, u delovima, njeno, i sve vreme smo govorili gluposti. Kad sam joj rekao da će biti bijena kao u jednoj knjizi, oduševljeno je pitala: „Jesi li perverznan?“ Zatim je posle nekog vremena dodala: „Samo da se ne pozna posle dva dana!“ Pošto je preko odeće nosila laki ogrtač, u hodu sam joj podigao suknju i gaćice smotao u svitak na početku bedara, milovao joj one glatke, vrele, oble, lepo napete, ali dovoljno jake guze, putovao prstima preko bedara ka trbuhu i opkolio središte borbe, meke, podatne, prilično obilne dlake i jezičak ispružen, između njih, u svet. Kako hodati! Posebno, zato, jer je i ona bila spretna i dosetljiva. Krenula je rukom pod moj sako, pa pod pantalone i gaćice, a onda onom dugom, nezaboravnom rukom lutala nadole i sve naokolo do mošnica. Spoticali smo se kao pijanci.

Koračao sam po ćeliji gore — dole, osećajući njene nokte, oštre bezbolne, ili slatko bolne. Ako sam ja svirao na njoj kao na violi, ona je svirala na meni kao na gitari, tako smo oboje bili muzičari i instrumenti istovremeno, što je predstavljalo savršenost igre sjedinjavanja. Kad sam kasnije čitao indijsku *Kamasutru*, knjigu o ljubavi, video sam veliku razliku između Azijaca i Evropljana. Oni su rutineri, njihova rutina je ponekad razrađena do zamornosti, njihovi opisi su zato za nas često smešni. Mi smo večni improvizatori, zavisimo od snage strasti i talenta, od iskustva i trenutnog raspoloženja. Za Indijce je joni, to jest vulva, objekt pravilne obrade. Za nas je privid, koji nas raspaljuje, izluđuje, pa čak i uništava. Za njih je lingam, to jest penis, znak života koji treba skoro božanski slaviti. Za nas je izgubljeni anđeo koga se stidimo ako neće da stoji ili se digne u nezgodno vreme, prognan iz područja kulture na područje medicine i narodnog humora. U *Kamasutri* je u poglavlju o češanju detaljno opisano kakvu ulogu igraju nokti u erotici. Italijanka je o svemu tome znala i bez knjiga, po osećanju i iskustvu. Segnula mi je pod košulju i krenula noktima niz kičmu gore, dole, da mi je između nogu stigla skoro do pupka. A nokti ni za tren nisu bili ni previše ni premalo zariveni. Čudesno je, pri tom, bilo kružiti dlanom po njenom trbuhu, sasvim do ivice dlaka, svestan, kuda bi svakog momenta ruka mogla da klizne.

Škripnuo je ključ u vratima, lako je zveknuo svežanj ključeva, vrata ćelije su se naglo otvorila i Italijanka je pobegla, nikada se više nije vratila: razlika privlači, dolazile su druge u samotnim besanim noćima. Kroz niz rešetkastih vrata! Novi čuvar. Vrata. Kancelarija: poručnik s izražajnim očima, islednik, dva debela ormara, keramička peć, parket na podu. Čuvar je otišao. Islednik mi je kretnjom pokazao mesto za stolom, nasuprot sebi. Ispred sebe je imao nekoliko mapa i gomilu papira. Počeli smo s biografijom od Abrahama. On je pisao, ja sam odgovarao. Ko zna kakav je, zaista, bio njegov život! U međuvremenu smo razgovarali. Želeo je da me upozna. Poručio mi je cigarete. Ja sam se čudio njegovoj mirnoj ljubaznosti. On se, verovatno, čudio mojoj

jednostavnosti, s obzirom na glas koji sam uživao. Taj čovek je uopšte gajio prema meni izvesnu suzdržanu simpatiju, tako sam povremeno osećao — premda je bio jedno oruđe u rukama vrlo neprijateljskih bogova, te je na kraju sastavio optužnicu, sasvim po njihovom ukusu, naduvanu, lažnu i bez jednog jedinog svedoka, a bila je od onih za smrtnu presudu. Tada još nisam ni sanjao kuda sve to vodi, najmanje da vodi pred sud, na raspravu, gde će publika odmah morati da izađe iz sale. Kad smo nekako stigli do gimnazije, pozvonio je i odveli su me nazad u ćeliju. Rezultat je bio obećanje za deset cigareta dnevno, delić grafitne mine koji sam gepio sa stola, nešto toaletnog papira i nekoliko izjava za razmišljanje.

Uvideo sam, naime, da nisam grešio poslednjih meseci kad sam osećao u kostima da me neko prati. Mislili su, da ću pokušati da pobegnem preko granice. Zašto? Neopaženo su me slikali u kafani. Znali su precizno s kim se družinu. Ionako se nikada nisam krio. Imali su moju fotografiju s bradom, kad sam pre nekoliko meseci pustio da poraste. Islednik se jako naljutio na „stare partizane“. Još ću se zaprepastiti ko će sve doći da mi pravi društvo među ovim zidovima! Na moje iznenađenje pomenuo je jednog poznatog pesnika revolucije i jednog poznatog narodnog heroja. Tu se čak jako naljutio. Udario je pesnicom po stolu i uzviknuo: „I njih ćemo ukrotiti!“ Sve je to za mene, političkog glupana, bilo sasvim nerazumljivo. Dobro sam poznavao te ljude. Niko od njih nije naginjao staljinizmu. Kakav je to lov na veštice? Uhvatio sam sebe kako zadubljen u misli hodam gore-dole po ćeliji — a to su i hteli. To, dakle, ne smem da radim! Robinzone, pozovi društvo! I to ne Petka, rekli smo. Šta je sa Sonjom? Bio sam zatrovan dugim razmišljanjem. Nikada se nisam prisećao svoje mladosti, tada sam morao, i to čak u rečima, ne u slikama! U četvorouglastim rečima bez značenja. Bio sam ... stanovao sam ... išao sam u školu ... drugovi su sledeći ... imovinsko stanje roditelja ... s obzirom na religiju tako i tako ... odnosi prema drugovima ... posebni interesi ... Aha. Prilikom pretresa su našli neke sveščice sašivene iglom i koncem, ispisane velikim slovima, gde je slovo S okrenuto naopako kao upitnik. Rekao sam isledniku, pred kojim su ležale ove moje plave, žućkaste i sive knjižice da sam nameravao da budem pisac, pre nego što sam pošao u školu. Kuvarica me naučila da pišem velika slova i zatim sam izdavao knjige, na primer, o ratu između zečeva i kokošaka, o jednom kralju, koji je pobegao iz zarobljeništva, pa pesmu o tome da petlić čini ki-ki-ri-ki, konj i-ha-ha, ubrzo ću biti kod kuće, i takve stvari. Na svakoj naslovnoj stranici bilo je napisano: Napisao Jakob Levitan — i knjižica broj taj i taj.

Sve su to obradili veoma ozbiljno, isto kao i kasnije poglavlje o mojim šalama i vicevima, od kojih su neki bili vrlo dobri, a kojima se moj sagovornik nikada nije ni osmehnuo. Ne znam zašto su te knjižice posle uništili. Verovatno „jer to vam više neće biti potrebno“. Kasnije sam saznao da se, nekoliko dana posle mog hapšenja, gradom proneo glas da su me stavili pred preki vojni sud i sa još jednim, koji je uhapšen istoga dana kao i ja, zbog iste telefonijade, odmah streljali. Takve novosti mogu da se puste za preispitivanje javnog mnjenja, možda. Moguće je i to da javnost nije reagovala po želji. Uza svu moju površnost bilo je i ljudi koji su verovali u moj talenat i koji su čak pisali rezolucije protiv mog hapšenja. Jedan pesnik je naučio napamet nekoliko odlomaka iz moje objavljene drame i recitovao ih po javnim lokalima. Kasnije smo se susreli iza

zidova. Nagraisao je gore od mene. Svima su govorili: ruke dalje od Levitana, zar ne znate kakva je pozadina svega toga! Nagoveštaji špijunaže uvek deluju. Da, ono suvoparno pripovedanje o mojoj mladosti ostavilo mi je gorak okus, a da nisam znao zašto. Nije nostalgija! Ni sećanje na gorčinu! Ništa od toga. Ali delovalo je tako, kao onaj zahvat u stražnjicu. Možda znaju da to čoveka deprimira? Ili je to samo vežba za dalja isleđivanja? Neke vrste dresura? Jer o psihoanalizi ti ljudi imaju toliko pojma koliko i moja cipela. Rutina, koja se pokazala uspešnom? Ruski model? Promašio je svaki pisac koji je pisao o svom detinjstvu, pa bio to Ruso ili Gorki, osim ako nije uzeo samoga sebe u nekom prošlom vremenu, kao da uzima bilo koje drugo biće ili stvar; u tome je uspeo samo Marsel Prust u *Traganju za izgubljenim vremenom*, koji je sebe znao da odvoji od samoga sebe tako da se čitalac može bez predrasuda prepustiti toku priče.

Mladost vodenih cvetova, mladost ljudi, mladost katedrala, mladost planeta. Mladost misli, mladost žena. Mladost cveta, mladost kornjače. Mladost dana, mladost noći. Sami preobražaji, ako zaboravimo na školsko shvatanje i pesničku slobodu. Sad su u modi mlade generacije, kao da u Atini nije bilo tinejdžera. Razlika između minolog i sadašnjeg vremena samo je u metodama porobljavanja. Zašto su nekad starmale podučavale starmale, a sad je obrnuto? Jer starmale pokušavaju svojim metodama da budu mladi, a starmali se, u odbrani, drže starih metoda. Znači, starmale pokušavaju da zarobe i psihe, više se ne zadovoljavaju osvajanjem onoga kanala koji s jedne strane ima glas, a s druge klozet. A starmali prihvataju stare borbene metode: otpora, mada na kraju padnu kao Spartak, ili još gore — nevidljivo i nečujno pređu na drugu stranu fronta kad mine prvi cvet mladosti i neobuzdanosti. Razlika je i u tome, što starmale služe idejama, naravno, korisnim i unosnim, a starmali se u borbi služe idejama, bilo da je to seksualna revolucija, ili ultraleva revolucionarnost, ili hipijevski anarhizam.

Kao pramangup, posebno teško se vraćam u svoju mladost koja mi se čini kao nekakva tiha priprema za kasnije vreme. Šta sve mora da se dogodi svakom pojedincu da bi polako i s mukom razumeo šta se, u stvari, događa s njim, kakvo je biće, u kakvoj sredini živi, čemu treba verovati a čemu ne. Već je više od dvadeset godina klepan na tom nakovnju. Zatim ima deset godina da obezbedi materijalni položaj. Negde sam pročitao ovu mudrost: do tridesete godine siromaštvo je akutna bolest, posle postaje hronična. Kasnije dolazi vreme za karijeru i najzad, tamo prema pedesetim, vreme za borbu protiv mladih od sebe. Pa, skoro da čovek i nema vremena da pogleda unazad u mladost, u dečje doba.

U onoj ćeliji, koju je Gestapo za mene sagradio, ipak sam ugledao onog dečaka koji je nekada bio ja. Igračke sam odmah odbacio, nošu razlupao o zid. Rođacima se neću baviti. Odakle si, dečače? Da nisi isplivao iz mora? Da li si se razvio od majmuna? Ili te napravio bog? Ili si proizvod „grešnog spajanja onih popisanih polnih organa“, kako se slikovito izrazio propovednik Jovan Krstitelj? Rođen za velike ciljeve u životu? Koliko li će vode proteći dok ne pokušaš da zamisliš milion godina prošlosti i milion vekova budućnosti? Udaljenosti galaksija? Konačni ili beskonačni prostor vasiona? Ovu glavicu čiode koja se zove Zemlja i sebe na njoj? Da saznaš kakvi su ti nervi i mozak i postaneš svestan smrti? Da se odlučiš za zanimanje? Da u celosti postaneš svestan situacije, one male peteljke među bedrima? Zašto nećeš da piškiš tako dugo dok ti ga ne pridrži

Johanca, kuvarica, koju si sam na to namamio? Mogao bi sasvim lepo da piškiš i sam, dovoljno si veliki, mangupe! Zašto uveče mora da sedi na tvom krevetu dok joj ti blago češkaš kolena?

O tome nismo pričali drugu poručniku, koga inače sve interesuje. Kad prepodne nikoga nije bilo kod kuće, a Johanca stajala uz štednjak, doneo si šamlicu, seo pored nje i posegnuo rukom pod suknju. Satima si joj milovao i gnječio guzove, bedra, pa trbuh, uspeo si i tako mali da dosegneš i do njenih šumovitih predela, ali tu bi te ona uvek otresla bedrima. Kad si je pogledao u lice bila je sva crvena, nekako zajapurena. Gaćice nikada nije nosila. U trećoj, četvrtoj godini to je samo zanimljiva zabava. A kako si samo dobro znao da je tu nešto zabranjeno. Čim bi se čulo da neko dolazi, puštao si je i pravio se nevešt. Kuvarica Johanca! A ako bolje razmislimo: zar kuvarice ne moraju satima da nepomično stoje uz štednjak? Kad je odlazila rođacima u Ameriku, nisi mogao da veruješ. Sudbina ti je zadala prvi okrutan udarac. Johanca je umotavala svoje stvari u velike tabake pakpapira prostrte po podu. I dok je spakovala morala je da te triput, četiri, pet puta vodi da piškiš. Videla je da ne puštaš ni kapi, ali ništa nije rekla. Samo te šapatom nagovarala pi-pi-pi i gledala kako ti se peteljčica povećava. Ne bih mogao i da se zakunem, ali čini mi se da ti ga je i blago trljala prstima. Gotovo isto onako kao i ti sam uveče u postelji. Kad si počeo da to radiš, ne znaš, zar ne? Verovatno brzo po rođenju. Pa, tako je i bilo najlepše zaspati. Naravno, uhvatili su te i odveli lekaru. Isprva su ti vezivali nekakve kesice na ruke, zatim su te odveli u bolnicu gde si bio vezan za sto i sečen. Obrezali su ti kožicu koja je, kobajagi, uopšte nekorisna, jer se na njoj skupljala nečistoća, a to i svrbi, pa se dečaci češu. Otkad mi je Johancu uzela, Ameriku ne simpatišem.

Pokušao sam da vaspitam Anicu koja je došla na njeno mesto. Kreštala je kao svraka kad sam joj gurnuo ruku pod suknju. Izborio sam se samo za njene bujne grudi i to samo kad je njoj prijalo, najčešće dok je ribala kuhinju, dok je klečala na sve četiri, ili uveče, kad me je stavljala u krevet. Bio sam premali da bih je mogao dohvatiti stoječki. Ispod bluze je nosila košulju s naborima, a tamo su se slobodno talasale njene okrugle sise s bradavicama velikim kao trešnje. Da je poručnik, koji je verovatno bio bezgrešan kao ljljan, samo znao kakva sam pokvarena mladež bio! Igrao sam se s dečacima i devojkicama iz susedstva svega onoga čega se igraju pokvarena deca u kapitalizmu: lekara s detaljnim telesnim pregledima, stavljali smo dečake i devojčice „na sunce“ — izabranog bi iznenada zgrabili i razgolitili međunožje; na raspustu smo, uz vatru, s pastirima onanisali „kome će pre“; stvari, koje sam kod kuće gepio prodavao sam devojkicama za tri, pet, za jednu „po goljoj guzi“; puzeći smo se peli na krov niske kuće i uveče posmatrali, kroz prozor sobe, susedovu služavku koja se naga prala u lavoru; bilo je toga mnogo, to su đavolska posla koja mladom čoveku i uveče ne daju da zaspi a zadovoljenja niotkuda.

Između četvrte i pete godine, jednog kišnog popodneva, pokušao sam, u drvarnici, da svog nesrećnika uguram malo starijoj devojkici iz naše ulice, ali nije išlo. Onda među bedra. Zaduvao sam se, srce mi je tuklo u vratu, slutio sam da je ovo prilično blizu pravog, ali ona mi je izmigoljila, uplašila se šuma koraka u blizini; tad sam je udario po licu i dugo smo bili u svađi da se ni pogledali nismo. Pa videli smo u šumi kako se to

radi. Stojeći, ležeći, sedeći. A otkad nam je pijani Matevž pokazao svoju debelu, crvenu, strašnu pišu u tako napetom stanju da se sva iskrivila, jako smo se zamislili nad svojim kitama. Mnoge naše moralne grehe sprečio je pijani Matevž koji je voleo da onom životinjskom batinom udari koga od nas po glavi, svejedno da li je to dečak ili devojčica.

U neprohodnoj džungli uspomena poručnik bi rado našao svoju stazu, za zapisnik koji treba potpisati svaki put, na svakoj stranici, verovatno za generacije posle milion godina. Milko je imao starog, slepog psa koga su kučke jako privlačile. Siromah, zaletao se, zaslepljen strašću, u zidove i ograde dok ih je jurio. Tako smo mu ponekad koju i pridržali. Ko će tebi pomoći, momče? Sprečavaće te, poučavati, ubeđivati da te onaj zub uopšte ne boli. Svaku žensku moraćeš privoleti i pridržati sam. One koje ti se ne sviđaju, one koje će hteti tebe da ulove. Probijaćeš se kroz malograđanski moral, gde je seksualnost prognana u klozetske natpise, masne viceve i bordele, vozače, te kroz klerikalnu vrlinu, gde je seksualnost zarobljena u granice greha, najzad, stići ćeš u takozvani socijalizam, gde će ti skinuti sa zida sasvim obične ženske aktove u akvarelu, kao tobožnju pornografiju. Ti aktovi našli su se kasnije i na stolu suđija, na obradi, posle sam saznao da su spaljeni, jer mi ionako više neće biti potrebni. Zaplenili su mi i *Sexuallexikon*, pozajmljen na našem časnom univerzitetu, u biblioteci, u kojem je na prvoj stranici navedeno najmanje dvadeset sitno štampanih redova s imenima univerzitetskih profesora svetskog glasa, kao saradnika. Pornografija!

Možda ću kasnije pričati o tome, kako su se neki od naših bogova znali zabavljati u to vreme. Bio sam u zatvorima s njihovim šoferima, kelnerima, s njihovim kolegama koji su zgrešili, pa i s njihovim „goničima kamila“. U zatvorima se sazna mnogo više nego li napolju. U zatvorima i nema šta drugo da se radi sem da se priča, seća. Razume se, neki ljudi vole da izmišljaju, drugi pak lakoumno veruju. Ali, ako u jednom zatvoru sretnesh nekoga ko ti nešto ispriča sa svim detaljima, a u drugom drugoga, koji ti ispriča to isto, onda skoro da više nema mesta za sumnje. Jedno sigurno stoji: da je gospodarima života i smrti bilo dozvoljeno sve; prvo, da su oni dozvoljavali ili zabranjivali naniže, po svojoj volji, ne po zakonu, drugo i treće, da je upravo na vrhu bilo najmanje zloupotrebe samovolje u seksualne svrhe. Politika je verovatno takva kakav je standard: u Večitoj brizi i strahu žestoka seksualnost onemoća. Ako je koji funkcioner natrpao auto nagim lepoticama koje mu je skupio njegov gonič kamila, nage iskrcao ispred zaplenjene vile koju je koristio za noćne zabave, pijan pevao s njima i provodio se sa svojim pandurima, razbijao čaše i flaše, to mu ne treba zameriti. Treba mu zameriti to, što je izigravao sveca — i što je moju grešnu osobu strašno prezirao zbog razuzdanosti. Francuska revolucija je izbacila u vrh strasne askete kojima je revolucija bila nova religija. Mi smo se izborili za samo malo takvih. Može se samo misliti kako su duboki revolucionarno-republikanski koreni ubeđenja u narodu, kad se čitava ova stvar održala do danas, uprkos silovitom zapljuskivanju talasa sa Istoka i Zapada, uz lutanje, zaletanje iz krajnosti u krajnost, uz zablude i pokušaje, sagrađene na pokušajima.

Narod je sačekao da i bogovi prođu svoj razvoj. U tome smo stigli do potrošačkog društva u trci za standardom i menadžerskom bolesti. Službena putnička agencija svakoga dana oglašava u novinama reklamu za putovanje u „Svetu zemlju“, u posetu znamenitim mestima „hrišćanske kulture“. U najozbiljnijim političkim novinama na

poslednjoj stranici nalazi se ženski akt, smeliji od onih akvarela koje su poskidali sa zidova moje sobe. Čitava Dalmacija je puna nudista? A sveštenici se iskreno mole za Titovo zdravlje.

U onoj mojoj ćeliji još je bila džungla, smrt je visila u vazduhu, u tihim podrumima vrebale su tajne, sva sredstva su bila dobra, u krošnjama drveća pritajili su se bogovi u strahu. Kad se čovek plaši, to je smešno. Ako se bog plaši, to je strašno i pre svega opasno za svakoga koji svesno ili nesvesno stupa nogom bliže njegovom prestolu. Pokazalo se, da sam se ja već držao za nogu jedne takve stolice i drmao je.

Sonja! Nikako nije htela da dođe. Te zbrkane slike mladosti su je plašile. Sasvim mehanički sam se prisilio da obnovim neki od događaja sa Sonjom, koja je tokom snošaja toliko puta plakala. Želela je da budem surov s njom, zato me izazivala. Bez toga bi teško zaplakala. Plač joj je potresa nutrine, izazivao grčeve na pravim mestima, kako bi više uživala. Kad bi joj došlo, najpre bi se iskreveljila, zatim napela, stresla i tada bi počelo da se odmotava klupče njenih nerava sve do blaženog osmeha. Nisam se nje setio zbog toga, već zbog „pijace roblja“. Kupio sam je, naime, na pijaci roblja. Čovek ne voli da kupuje „mačku u džaku“. Uvek je sa sobom nosila vrlo seksi spavaćicu, skoro providnu. U toj košuljici i sandalama s visokim potpeticama, koje tako lepo podižu guzu, popela se na šamlicu tako da za palac bude viša od mene. Razgledao sam je kao „robu“, kosu, uši, oko ušiju, čelo, obrve, oči, nos, usta spolja i iznutra, morala je isplaziti jezik i reći „a“, bradu, vrat, potiljak, ramena, pazuha, leđa do pojasa, pipao sam joj kosti i tetive, mišiće i tanak sloj sala, grudi u svim položajima, levo, desno, gore i dole ... jao, program za ceo sat, do različitih vežbi i proba, jer čovek mora dobro da razmisli pre nego što kupi nešto tako dragoceno!

Taman sam stigao do dlaka, kad se začulo kucanje o zid gde je bio stočić sa bokalom, dvaput, triput, kratko, čvrsto. Sonja je pobegla. Otkucao sam odgovor. I tu je započela moja škola. Prvi razred osnovne škole, pisanje nedovoljan, čitanje nedovoljan, a, b, c, jedan, dva, tri. Šale radi, reći ću da se čovek u samici do mene zvao Karel Koseznik, 32 godine, automehaničar, u istrazi zbog pomaganja u begu preko granice, bežao je njegov brat i njegov prijatelj. Saznao sam i da je s druge strane zatvoren jedan profesor, veoma uplašen, komunicira samo noću, sam ne zna zašto je u zatvoru, navodno zbog neke denuncijacije, osвете ili tako nečeg, davao je neke izjave, zove se Prušnik i juče su ga dobro išamarali. Koseznik je već odležao u podrumu na betonu dva meseca, tukli su ga svakoga dana, sem nedeljama, jer nije hteo da prizna da je begunce do granice vozio autom. Biju u podrumu i u potkrovlju, uglavnom. Treba se čuvati berberina, jer je provokator. Cigaretu možeš da dobiješ, da, ali ne i šibice. Hrana nije tako loša.

Kako sam to saznao? A b c. Početak školovanja. A — jedna tačka, dve tačke — b i tako dalje. Dugo traje i čovek se često zbuni. Kasnije smo naučili abecedu na 25 kvadrata, pet puta pet slova, a tačka-tačka, znači prvi vodoravni i prvi uspravni kvadrat, b — tačka-tačka-tačka, ili prvi vodoravni i drugi uspravni kvadrat. Posle dolazi Morze, od zida se preseliš do radijatora, jer manje zveči, sasvim se dobro može emitovati i samo noktom. Đavoli, naime, poznaju sve te stvari i prisluškuju u hodniku. Najzad, nekako, dođeš do čaše, namestiš je otvorenim delom na zid i prisloniš uvo na njega. Ima mnogo zidova kroz koje se čuju reči. Ovo školovanje, jasno, dugo traje, posebno za emisije koje

idu samo tranzitno kroz ćeliju za nekog drugog. Između su početnici, pa cinkaroši, da ne govorimo o kukavicama koje se pritaje čim čuju kucanje u zid. Kakav Robinzon! Kao što za budale mora odvajaju kontinente, a za pametne ih vežu, tako i zidovi između samica zatvorenike mogu da povežu u narod. Kasnije, dok sam u sudskoj samici čekao na pravosnažnost prve presude, dobio sam ćeliju koja se graničila s istom takvom u kojoj je bila žena, službenica kriminalističke policije, sama je rekla da je bila poverenica za kurve. Bila je osuđena na smrt, đavo bi znao zašto. Optužili su je za neke stvari za vreme rata koje su kasno otkrili, pošto su se domogli nekog arhiva. Čuo sam da su joj kasnije smrtnu kaznu zamenili doživotnom robijom. Još nikoga nisam čuo da tako dobro priča masne priče; bitko, ali sa slašću i oduševljenjem. Mnogi dani su mi bili kraći i življi zbog nje. Bila je i neiscrpan izvor priča. Ponekad je želela da joj uzvratim koju jako ružnu reč, a zatim bi nastavila. Saznao sam za zanimljiv spoj: u velikom gradu su iznenadili lezbijku koja je veštačkim penisom sređivala poznatog homoseksualca. Razume se, da mi je potanko opisala kakvu ima ona sama i detaljno me ispitala kakav je moj.

Život je tekao kroza zid. Potpuno sam zaboravio da su na prozoru gvozdeni krstovi, ispred njih još drvena rešetka, kakve su tokom okupacije montirali Italijani. Zaboravio sam na glad koja me jela. Na smrt koja je visila i nad mojom glavom, otkad su mi velikodostojnici obećali omču i što sam se pored toga „loše ponašao pred sudom“ i (po izjavi tužioca) „još i klevetao pred sudom“. Ali, sve to tek dolazi, sudska rasprava i trakt zatvora za osuđene na smrt. Sad smo tek u prvom razredu osnovne škole, kod abecede.

Nožić sam napravio tako, što sam skinuo potkovici sa potpetice i izbrusio je na radijatoru. Nožićem sam odvalio ljusku drveta sa stočića i sa ukradenom minom napravio nešto slično olovci. Na toalet-papiru sam pisao pesme i emisije za radio-stanicu „Ćorka“. To je bila najslobodnija radio-stanica na svetu. Počela je da radi već u drugom mesecu samice; oglašavala se svako veče posle večere, kad je bilo relativno mirno. Njen signal je bio: „U rupu pao — lestve zaboravio!“ Posle toga je tekao program: pozdrav bogovima, antidržavni vicevi, pesme, pornografija, humor ispod vešala, razgovor s profesionalnim kurvama, razgovor s karakternim kurvama, prognoza vremena i pozdravi prijateljima. Šetao sam tamo-amoo i „emitovao“.

Jednom sam se vlastitim glupostima smejao naglas, otvorila su se vrata i sivkastožute oči na sivkastožutom licu zapiljile su se u mene bez reči. Vrata su se opet zatvorila. Tada je u saslušavanju započelo ono prokleta doba kad su mi nudili „odlazak bez oružja“ — u ludnicu. Trebalo je samo priznati da nisam pri zdravoj pameti što je svima ionako već odavno jasno. Na izgled, ponuda nije bila loša, posebno, što je bila potkrepljena jakim argumentima: poručnik mi je prijateljskim glasom preporučio pristanak, kao, nekoliko nedelja bićete tamo, zatim ćete kući — zar to nije bolje nego li da padne glava — Ili da dopadnete dugotrajnog zatvora?

Zatvor? Zašto? Ima li ikakve osnove za osudu? To, da mogu da me ubiju, u tadašnjem stanju mržnje bogova koju sam osećao prema sebi, nije mi izgledalo nimalo nemoguće. Izazivao sam ih i razdražio kao ose. Konj udara repom obada koji ga bode. A zatvor? To mi je tada izgledalo potpuno apsurdno. Ja sam ipak imao „čiste ruke“.

Pre rata. kao student, anarhoidno sam vikao protiv tadašnje vlade, imao sam službeno priznate četiri godine borbe protiv okupacije. Posle rata, doduše, kritikovao sam i zbijao viceve, šaljivo prekrajao imena političara Tustanova, pisao satirične stihove koje sam čitao po kafanama, javno i glasno, a celo moje društvo bili su sve sami stari partizani, ratni ilegalci i ljudi koji su se vratili iz nemačkih koncentracionih logora. U usrdnoj naivnosti bio sam ubeđen da nema nikakve osnove za osudu, pa ni zatvor. Ludnici sam se opirao sa sve četiri.

Pregovori su trajali skoro četrnaest dana. Navodno, raspolagali su čak izjavom nekog poznatog lekara koji je, bez pregleda — poznavao me je iz skauta i po čuvenju — potvrdio da sam psihopata. I najzad, kako je rekao poručnik, čitav moj život dokazuje da nisam pri zdravoj pameti: kako bih, inače, javno govorio takve i takve stvari — rugo se svetinjama i pravio budale od političara na visokim položajima? Ražalostio sam islednika pričom o glasovima koji se šire napolju: da neki nepoželjni građani izlaze iz ludnice s nogama napred. „Kako inteligentan čovek može nasesti takvim blebetanjima?“ rekao je.

Bio sam tada zaista malo deprimiran: na saslušanjima bez kraja i konca obrađivali smo moja seksualna skretanja, orgije, striptize, zavodenja, javni nemoral, kurvanje, podvođenje prijateljima, perversije, protivprirodni blud, ili kako se to već zove pravnim izrazom. Imao je dugačak, dugačak spisak devojaka i žena koje su pratili i iznuđivali od njih najrazličitija priznanja.

Mnogo im je nalagala jedna žena koja mi se kasnije u suzama pravdala: posetio ju je ljubazan mladić i obavestio je da sam sve, što je bilo među nama, već potanko opisao, sad bi samo hteli da provere njenu iskrenost. Ako ispriča sve do i najmanjeg slovca biće sve u redu, inače će obavestiti njenog muža. Kad je počela da govori nije mogla da prestane. Nimalo joj nisam zamerio. Islednik, koji ju je posetio, u slobodno vreme kad joj je muž bio daleko na putu, bio je jako zgodan momak, to mi je više puta napomenula. Muž joj je bio veoma ugladen čovek, talentovani privrednik. Nju su privlačili muškarci koji su vršili pritisak na nju. Onaj prostodušni udbaš nije bio ni svestan da je gospođa morala presvući gaćice kad je otišao od nje.

Kad sam prvi put došao k njoj, iz razgovora sam saznao tri stvari: da joj je muž na putu, da je dobra domaćica i da želi nasilje snažnog muškarca. Imala je lep stan, spremljena jela i pića i lepo je mirisala na „Soir de Pariš“. Imala je pripremljene kaiševe od velikog kofera, da je privežem za vrata. Radili smo sve i svašta, dok me nije nežno zamolila da joj ga više ne uvlačim, jer joj je sasvim suva i bolna. Na osnovu onoga što je govorila ni za dlaku nisam mogao da prodrem ni u njenu psihu, ni u njena prva dečja doživljavanja seksualnosti. Bila je dobra, mirna, poslušna, brižna — i glumila je jako strasnu žensku. Sve je činila tako da je delovalo kao davanje, sve je radila meni za ljubav, nije se mogla opustiti, nije mogla na svetlo dana s onim što je krila u dubinama svoje prirode, stalno se kontrolisala, a ja — koji sam je imao na dlanu — nisam se mnogo trudio. Taj dlakavi nervni svitak u kornjačinom oklopu, to lepo telo i izrazito čulno lice uzimao sam onakvo, kakvo je bilo. Znao sam da bi me, inače, čekao strašan posao i velika odgovornost: morao bih je preoblikovati iz malograđanke u slobodoumnicu, strgnuti s nje svih njenih sedamnaest velova, spustiti je do dna i podići do duge — sve to

možda za samo trenutak istinskog doživljaja. Radije sam i sam glumio ostavljajući je u uverenju da me je očarala.

Naš doživljaj je kasnije (bez ikakvog svedočenja, čitava moja optužnica ne sadrži ime nijednog svedoka) predstavljen sudu kao „vešao je žene i mučio ih“, o tome govorili i u vladinim bifeima, to je uopšte delovalo kao ekrazit. Psihološki, u vreme zavodjenja ravnopravnosti žena ova parola bila je vrlo efektna. Pored toga, na mom moralnom liku izbijale su još crnje mrlje. U novogodišnjoj noći, u mom stanu, igrala je pred čitavim društvom jedna lepotica (koja je kasnije dobila tri godine prisilnog rada, jer je javno govorila da je to svinjarija što su me zatvorili) — igrala je samo u prozirnom velu, Schleiertanz. Jedna studentkinja je plesala sasvim naga posle izvedenog striptiza (koji se tada još zvao „uz muziku se skinula do gola“) pred dvojicom muškaraca koji su je, zatim, seksualno zloupotrebili. U pijanoj noći bila je šibana slikarskom četkicom po zadnjici ali se žalila da je ništa nije zbolelo. Jednoj malo bujnijoj prijateljici slikali smo lađu s razapetim jedrima na golim guzovima. Jedva punoletnoj dvadesetgodinjakinji pokazivali smo ilustracije iz *Sexuallexikona*, a posle toga ja sam pokušao da je silujem — i verovatno bih uspeo da nije zaspala. Tako se ona jedva spasila — a u moju optužnicu je uneto novo poglavlje „pokušaj silovanja“ uz dva velika slova, svedoka nijednog.

Neke su priznale da su ga dobile i u usta, pa čak i u zadnjicu. Orgije! Nenormalnosti i perversije u vreme opšte čistote i obnove. Moj islednik je, pri kraju istrage mojih seksualnih poroka, uskliknuo s gnušanjem: „Čini mi se da sam i sam uprljao ruke od ove svinjarije!“

Jedino, što bi čitalac moje optužnice teško razumeo: bio sam optužen i zbog lezbijstva. Ta stvar me, inače, zaista zanimala, otkad sam pročitao hiljade stranica doktora Magnusa Hiršfelda *Die Homosexualität des Mannes und des Weibes*. Kako su prave lezbijke, u stvari, pritajeni muškarci, u proučavanju sam se ograničio na one dvosmerne; pri tome je najlepše bilo ono što me s njima povezivalo divljenje prema ženskim polnim obeležjima. Munuo sam ruke među noge i znancu koga je bio glas da je „topli brat“, da ga treznog raduju ženske, a pijanog mladići. Prema meni se odnosio s rezervom, isuviše je znao o mojoj odanosti suknji. Pokazalo se da je sve bilo istina što se govorilo. Kad je shvatio da je sve to samo provera, zbunio se. Najpre mi je ispričao kako ga je zaveo profesor grčkog u katoličkom zavodu, koji je hvatao dečake na osnovu tumačenja grčkog homoerotizma, a posebno čitanjem Platonove *Gozbe*. Kasnije me je opasno zamrzeo.

Onaj profesor — čija je seksualna usmerenost pa i aktivnost bila javna tajna — posle oslobođenja se preobratio iz katolika u borbenog partijca — bog zna, možda se i oženio? Do Informbiroa 1948. godine bio je žestok staljinista, posle toga oduševljeni antistaljinista.

Moj glupavi znanac se kasnije nekome pohvalio da sam ga, navodno, seksualno iskoristio nabivši mu ga u zadnjicu, što nije bilo tačno. Nije mi padalo na pamet, momak je bio nekakav uštogljeni seljak. To je došlo do ušiju i mom isledniku. Poručnik koji je igrao fudbal i pohađao večernju gimnaziju delovao je nekako razočaran mnome. Bilo mi ga je skoro žao. A duboko u meni javio se čak i izvestan stidljiv malograđanski kompleks koji me deprimirao.

Tek od sledeće tačke: pokušaj ubistva — opet sam potpuno digao glavu. O, moj poručniče, koliko sam ti posla zadao i koliko si razočaranja doživeo sa mnom! Koji put bi rekao: „O, vi ste lukavi, Levitane!“ Nisam razumevao u čemu sam lukav. Kad nisam pristao na preformulaciju jedne rečenice, tresnuo je ključeve o sto i razvikao se zbilja ogorčen nada mnom. „Razumeo bih da vas stavljamo na muke, da vas rastežemo, tučemo ... ovako lepo sedite i pušite cigarete — i samo mi pravite probleme!“ Posle jednog mučnog noćnog unakrsnog saslušanja pod reflektorom (u mraku su jedni ispred, drugi iza i brzo postavljaju pitanja), kad su svi drugi otišli, kad je gorelo normalno svetlo, a mi ostali sami, kad se duboko ražalio nada mnom, rekao mi je: „Vidi se, Levitane, da niste navikli da imate posla s policijom!“

Ne znam, da li zaista nije znao, ili se samo pravio da ne zna, kako me povremeno vode na posebna saslušanja u podrum. Nisu me tukli, ali sam saznao kakav sam izrod i šta me čeka: omča, jer je šteta metka za mene. Kao otežavajuće, čitali su mi iz jednog mog rukopisa koji je posle mnogo godina, doslovce isti, izašao u jednoj mojoj knjizi u domovini, kako rodnu grudu zovu lastavice. Uveravali su me i da sam „klerikalac“, jer su negde naišli da sa simpatijama opisujem nekog slobodoumnog sveštenika. To me zabrinulo: jer, ako misle da sam „klerikalac“, ja — „popovski podrepaš“ — onda od njihove psihologije zaista nemam šta dobro da očekujem! Treba se, dakle, pripremiti na smrt. Vešanje u nekom veoma samotnom prostoru.

Jako je važno da čovek ne bude iznenađen. Jer, smrt je tako važan čin u životu da mora imati lep oblik. Razradio sam nekoliko varijanti do najsitnijih detalja i u večernjoj radio-emisiji pevao novu pesmu „Pod vešalima stojim...“ Pomisao, da pri vešanju nekog od njih zgrabim za gušu, odbacio sam. Pomoći nema — a pametan čovek ne komplikuje. Ipak treba nešto reći. Svaki čovek je samo čovek, ima nerve i memoriju. Godine će prolaziti, dželatima obično gube nerve pred smrt, a moja reč će ugledati svetlost dana.

Razbijao sam glavu, koja. Kad su Nemci nasred Beograda vešali partizane, hitnuo im je u glavu „Smrt fašizmu — sloboda narodu!“ i sa stisnutom pesnicom krenuo u smrt. Ja ne pripadam nijednom poznatom pokretu, nemam nikakve parole, mrzim patetiku i još — uobražen sam zbog svoje originalnosti,

A što je najgore, bogove, koji su mi zakuvali svu ovu kašu, nikako ne mogu da zamrzim. Prokleti pesnik! Samo dve stvari, naime, pomažu protiv tuge i depresije: strast i bes. Većina zatvorenika spasava se besom u mislima o osveti, ja strašću. Strast je tako živa, i vatrena da ne podnosi mržnju. A pod vešalima ne mogu da uzviknem ništa pornografsko, time bih samo pomogao dželatima da savladaju taj trenutak. Dosetljiv, kakav sam, i pravi majstor za cinizam, u ovoj prilici bio sam jednostavno izgubljen. Stotine rečenica sam prezrivo odbacio, neću ih navoditi, jedna je budalastija od druge, od „partizan ubija partizana“ (tada još nisam znao koliko će visokih funkcionera, generala, narodnih heroja i partijskih sekretara stradati, pod izgovorom, „zar biste radije videli da iza svakog Jugoslavena stoji Rus s revolverom“), do „videćete da stenica smrdi tek kad je ubijete“ (kako je to rekao Luter kad su mu predlagali da ubije Erazma Roterdamskog). Sugerisao sam sebi, dakle, da ostanem krajnje miran i dostojanstven, prava reč pašće mi na pamet u pravi čas. Zatim sam se prisetio jedne primedbe iz *Sittengeachichte des Weltkrieges*: jedan lekar je pretresao — mnogo, ne znam koliko — obešenih čeških

legionara i kod većine naišao na ejakulirano seme u pantalonama. Setio sam se i priče iz *Sexuallexikona*: pekarski šegrt je u pekari napravio takav čekrk za vešanje gde bi konopac, u presudnom trenutku, popustio i on bi tresnuo o pod. Jednom je nešto zapelo i našli su ga obešenog.

Sve me to tešilo. Erotoman vara čak i samu smrt! Tada sam već nešto znao o uslovnim refleksima. Počeo sam, dakle, da se vaspitavam. Uveče, kad sam ga uzimao u ruku stezao sam se drugom rukom oko vrata. Onaj slavni ruski eksperimentator je pedeset puta kapnuo kap limuna psu na jezik i istovremeno zvonio, psu je, naravno, potekla pljuvačka od limuna. Pedeset prvi put je pozvonio bez limuna — i psu je odmah potekla pljuvačka. Vežbao sam se za seksualni akt sa smrću. To je bilo novo i uzbudljivo.

Može se opštiti s ljudima, životinjama (kasnije sam saznao: koza je najbolja, prednje noge u čizmu i nešto sapuna. Japanci, navodno, više cene guske - guski odseku glavu, kad je već nataknu, zatim u samrtnoj borbi utroba čini izvesne odgovarajuće pokrete: sentimentalna prema životinjama kakav sam, tako nešto ne bih probao ni po koju cenu, ni maloumne žene, koje su blizu životinja, nikad me nisu zanimala), može se opštiti, kako sam rekao, s anđelima, đavolima, bogovima, oblacima i rubljem na konopcu — ali, pokušajte sa smrću. Predstavite je apstraktno, kao fazu razvoja — i silujte je! Pred očima predstavnika vlasti. To bi bio materijal za onog psihijatra koji se još i danas pravi da zna sve o ljudskoj psihi.

Moj poručnik o ovom mom novom seksualnom poroku i ne sluti. Kad kažem „moj poručnik“, to nikako ne mislim ironično. Između islednika i isleđivanog često se isplete neka veza, bilo antipatija, mržnja, strah ili čak jedva osetna simpatija. Premda je bio dosta mlađi od mene, ponašao se prema meni nekako pokroviteljski, ponekad skoro očinski, nikada nije bio surov, bio je, inače, samo oruđe u rukama pretpostavljenih, ali svoj položaj nije iskorišćavao. Ponekad se iznenada, sred pisanja onih mnogobrojnih stranica bez sadržaja osmehnuo i napomenuo: „Ptica ste vi, Levitane!“ Ja sam se čudio.

Ne znam, zašto bismo menjali činjenice: neka i u policajcu ostane nešto ljudsko. Strašno mi smetaju memoari bivših robijaša koji, u svoju slavu, opisuju svoje islednike, čuvare i upravno osoblje kao čopor sadističkih zveri. Začudićete se koliko ću dobrog moći da kažem u ovim beleškama o ponekom žaci što me je čuvao. Razume se da pri tome neću zaboravljati šta su mi sve ispričali drugi..zatvorenici o mučenjima koja su doživeli, ali i tu treba biti oprezan kao lekar koji više veruje laboratoriji, nego li poveravanju samog pacijenta. Istaknuću samo ono što sam uspeo da proverim, ostalo ću ostaviti pod svetlom sumnje. Teško je i zamisliti kako lažu ljudi s maštom, razni tipovi, bolesni od junaštva, kukavice koje su doživele sedam smrti, histerici, a posebno provokatori koji pričanjem svojih patnji pokušavaju da zadobiju poverenje provociranih. Na samom kraju isleđivanja moj poručnik je uzviknuo: „Ovakav slučaj još nismo imali — da se neko toliko pravi gorim nego što jeste.“ I u tome je bilo njegovog razočaranja.

Islednik mi je jednom dao čak i šibice, ali je napomenuo: pazite, da ih ne vidi čuvar. Davali su mi, naime, po deset cigareta na dan, šibice nijedne, po uzoru na Tantalove muke. Tada još nisam bio stigao do drugog razreda zatvorske škole, u kojem se uči dobijanje vatre tako reći iz ničega, usavršena indijanska metoda. Veoma ljubazno me je upitao kako podnosim nedostatak žena. Tvrdio sam mu da mi ide vrlo dobro, i pitao ga da

li u hranu stavljaju brom? Porekao je i smejući se dodao da bi nam pre dodali nešto raspaljivo. Davao sam mu časove matematike koja mu, u večernjoj gimnaziji, nije išla bogzna kako glatko. Pri tom smo ostvarili sasvim kolegijalnu atmosferu. Jednom je doneo flašu belog vina. Verovatno je želeo da vidi kakav sam i kad sam pod gasom. Smejao se kad sam insistirao da on prvi otpije. Tada smo već obrađivali „neprijateljsku propagandu“, ako se ne varam. Pre toga bio je „pokušaj ubistva“.

U isto vreme sused mi je kucao kućne novosti. Nekoga su doneli sa saslušanja. Oni noćni glasovi s mansarde dolaze od mučenja. Uvodio me je u tajne. Rekao mi je koji od stražara hoće da da vatre kad ga niko ne vidi. Naučio me je kako da čuvam vatru za paljenje cigareta: treba da iz ćebeta iščupam niti, ispletem dugu uzicu, obesim je na prozor i upalim na donjem kraju, pa će polako satima tinjati i tinjati nagore. Podigao mi je i moral: rekao je da se napolju nešto đavolski kuva; to je vest od novopridošlog iz ćelije sasvim napred, i da će ovaj sistem ubrzo odneti đavo. To — i uvek ponavljane priče o skoroj opštoj amnestiji — slušao sam sledećih sedam godina. Jedini pametan bio je jedan jezuita koji mi je rekao: „Ovaj sistem će opstati, to govorimo našim sveštenicima još od 45, pa laici još ne veruju. Ne radi se, naime, o ljudima koji sistem vode, ni o načinu na koji vode! Već o prilikama u svetu.“ Pitao sam ga otkud on u ćorki. Odgovorio mi je samo da je delokrug njihovog rada podeljen; jedni su lekari, drugi teolozi, treći vojnici. S Ignacijem Lojolom kasnije sam se često i korisno družio. Njegov rad je mene — bezverca i boema — naučio veoma važnim veštinama: „Ako želiš da uspešno radiš, moraš prvo uveče, pre nego što zaspiš, odrediti zadatke za sledeće jutro.“ U poređenju s bednim seoskim župnicima, koji su živeli od ručka do dobre večere, jezuita Janez mi je izgledao veliki gospodin po duhu. Iskrivljenog i bolešljivog tela, ali jasnog i pronicljivog uma. Sagovorniku ne treba gledati u oči, učio me, čovek nesvesno može da podlegne. Radije je razgovarao sa mnom, nego li sa svojim kolegama, za koje ionako zna šta misle. Brusio je, ljudina, da ne gubi vreme, svoje oružje na meni. Ali, i ja sam uzimao svoje — i tako smo obojica bili zadovoljni. Baš mi je žao što ovo nije poglavlje o pateru Janezu.

Islednik i ja smo stigli tek do „pokušaja ubistva“, kad su mi iz ćelije uzeli slamaricu, navodno, da je obnove. Spavao sam na podu. Nikada ne verujte da je meko drvo zaista meko. A i poslovice „sedećeš dok ne pocrniš“ apsolutno je tačna. Najpre se pojave crne linije na kukovima i slabinama. Na tvrdoću poda zaboraviš samo onda kad ti je tvrd. To — da ćeš se navići — važi samo za debele. Pokušao sam dakle, da ubijem nekog Metoda koji je dao takvu izjavu. Kasnije se pozivao na to da su ga strašno mučili i vukli po betonskim bunkerima, da je već nameravao da se obesi i tako dalje, ukratko, da su mu tu laž iznudili. Pošto je bio bolesno sklon laganju, na sve njegove izjave stavljam veliki znak pitanja. Dao sam mu jednom, navodno da čita neki tekst koji sam baš veleumno napisao. On je tekst pročitao i iskritikovao, doslovno pocepao, jer je, navodno, bio zapadnjački, trulo dekadentan. Tada sam se — prema njegovoj izjavi isledniku — tako razjario, da sam izvukao revolver i pucao na njega, s metar i po udaljenosti, dok je on mirno sedeo u fotelji. Budući da je pokazao veliku hrabrost dok sam u njega pucao, nisam pucao i drugi put. Sve to, taj okvalifikovani „pokušaj ubistva“ dogodio se 1945. godine, datum nepoznat. Nije bilo moguće ustanoviti da li sam pokušao da ga ubijem u svom ili njegovom stanu. Isledivanje je završeno 1948. Na tu optužbu sve vreme sam

imao samo dve primedbe: da imam bezbroj svedoka iz rata koji mogu da dokažu kako dobro pucam iz revolvera (u Mariboru još živi glumac kojem sam s nekoliko metara odstrelilo jelenka među prstima, ne ranivši ga; još uvek je živ poznati kulturni radnik kojem sam po dijagonali sobe odstrelilo kralja sa šahovske table, taman kad je posegnuo za njim; nisam uzalud, kao nekadašnji mangup, ležao na leđima pod drvetom u Gradskom parku i pucajući s boka skidao lišće s njega), pozvao sam se i na svoje vojničke karakteristike, na osnovu kojih sam, posle rata, u rezervi, dodeljen snajperistima. Druga primedba: da mi je potencijalna žrtva poznata kukavica. Nisam se osvrtao na oportunizam njegove izjave o „truloj dekadenciji“. Tako uopšte nismo govorili, to je bio službeni žargon „sorealista“. I kako bi se uopšte taj zec usudio da me napadne i pocepa! Zatvoren je, navodno, zato što je pogrešio nešto u inostranstvu gde je radio za našu obaveštajnu. „Pokušaj ubistva“ potkrepljen je s dva argumenta. Pre svega, s osamnaest godina smrtno sam ranio kolegu, što je istraga kvalifikovala kao „neoprezno rukovanje oružjem“, što je i bilo tačno. Zatim se navodno, zbog mene ubila jedna žena, izmrcvarena mojim fizičkim i psihičkim pritiscima. Imala je niz nervnih slomova, razapeta između ko zna kakvih obaveštajnih službi i nije izdržala unutrašnju napetost. Bila je divna žena, ne znam da li sam se s još kojom u životu tako slagao. I šest meseci posle njene smrti bio sam tup i ošamućen od tog udarca. U neke smrti čovek uzgred poveruje, u neke uopšte ne može. Pratila me u stopu, fizički sam je osećao pored sebe, u dlanovima sam je nosio. Dugo sam u svakoj drugoj tražio nju. Moram je ispustiti iz priče, inače će mi se promenti pripovedački stil.¹

Kad smo završili „rad“ na nemoralu, na pokušaju silovanja i ubistvima, prešli smo na „neprijateljsku propagandu“. Ona je bila sastavljena od viceva, satiričnih stihova. karikatura, lupetanja po kafanama, od skandalčića i skandala i „klevetanja kulturnih radnika“ koji su, kasnije, u optužnici, navedeni pod imenima. Jednome sam (a koga sam kao pesnika veoma cenio) napisao gorke travestije njegovih stihova za sedamdesetogodišnjicu. To mi sada izgleda jako maliciozno i nisko. Čovek je, naime, bio u dobrim odnosima sa svakim režimom, neki od nas su sa svakim u sukobu. Ne znam, ko je luđi. Tada su mu gradski tračeri zamerili da je u bolnici dobijao kafu od šefa okupacionih vlasti. Sva deca su mu bila u partizanima, a sa najpametnijim od njih kasnije sam postao jako dobar prijatelj, što pokazuje da uopšte nije bio opterećen našom poslovičnom samoživošću.

Naravno, to nimalo nije delovalo na moje pokajanje. Što se drugih „uvređenih i oklevetanih“ tiče, ni za nokat ne žalim. Malo sam razotkrio njihovo poltronstvo. Kasnije, kad je došlo do liberalizacije, počeli su da cvrkuću. Da je liberalizacija jačala do kulturne slobode, takvi tipovi bi junački prešli u opoziciju, a ovakvi kao ja — od stida, da ne ostanu u lošem društvu — počeli bi u inat da hvale režim. Da ne bih ponavljao loše viceve, navešću samo onaj koji je mom poručniku, a posle i sudijama izgledao najgori: pesnika-Prešerna vešaju, dve ptičice razgovaraju o tome. Prva pita: Hej, zašto ovoga

---

¹ Šta sve o toj temi nisu naklapali moćnici na vrhu! Tek nedavno sam saznao da je jedan od bogova rekao: „I kad bi se moglo razumeti sve kod Levitana — to što je upropastio onu ženu to je nedopustivo.“

vešaju? Druga kaže: Jer je u *Krstu pri Savici* napisao — Slovenac već ubija brata Slovenca — umesto — narod pravedno kažnjava antinarodne elemente.

Viceve su skupili u mape, neke od njih sam — u nadi da će se moj poručnik bar jednom osmehnuti pričao i za onim stolom. Među njima su bili i takvi koje sam izmislio tek u ćeliji, za radio-stanicu „Ćorka“. Nije ni trepnuo. Samo je u svom rudniku kopao rudu da je u visokoj peći autokratije pretopi u oružje protiv mene.

Retko se dešava da neko podnosi viceve o sebi. U tom smislu treba pomenuti Crnogorce koji sa zadovoljstvom pričaju viceve o vlastitoj lenjosti. Gebels je skupljao Hitlerwitze samo prvih godina, posle toga, za malu šalu mogao je da se zakači Dahau. Mislim, da je baš humor probni kamen za režime. To je znao i Hruščov, koji je dozvolio da se objavi njegova fotografija sa dva praseta sa potpisom „treći zdesna je Hruščov“. Humor je zapravo, ventil, železna mašina može sebi da ga priušti, balon ne može. Kad sam u našem prosečnom šaljivom časopisu (kojem nedostaje sve što šaljivi list čini privlačnim, znači — vicevi takvi da treba da te golicaju, crteži nemogući, gole ženske takve da bi čovek najradije postao evnuh) kad sam, dakle, u tom svračjem gnezdu ugledao jednu šalu s naslovom „Pred izbore“, naslutio sam da se već nešto pomerilo napred. Dva muškarca su stajala u vratima i gledala u sobu, gde je u velikom krevetu ležala ružna, debela žena. Prvi kaže drugome: Izaberi najlepšu! Sledećeg trenutka sam se dosetio da se šala može protumačiti sasvim nevino: na nekim biralištima bila su po dva vladina kandidata, na većini samo po jedan. Anonimni narodni vic, inače, nikada ne izumire, ali se teško omasovljava. Zanimljivo je, da su u težim vremenima vicevi oštrij i brojniji, nego u blažim. U vremenu trke za standardom duh posustane. Osetan je jaz između narodnih i novinskih šala. Prva je sveža, iskričava, živa, dok u šaljivom listu prevladavaju nasilna krparenja i varijacije. Sam sam uvideo: uspjele su mi samo one šale koje je rodio trenutak.

Uspele? Hm, uspešno su mi otvorile vrata u nove nepoznate predele s onu stranu rešetaka. Koliko je šaljivaca u srednjem veku nestalo u dubinama Anđeoskog grada! Samovlašće i humor ne idu zajedno, kao što nije moguće istovremeno zaključati i otključati vrata. O tome sam uveče imao emisiju na radio-stanici „Ćorka“. Pošto bez ženske ne ide, plastično sam „dragim slušaocima“ opisao kako je nemoguće imati istovremeno tvrd i mek, kako nije moguće posvetiti se čudesnom osetu polnog dodira ako čoveka spopadne smeh — i najzad sam se dosetio Kaligule, zvanog Cipelica. Rimljani su, zapravo, bili poslednji pametan narod u Evropi; sve, što je stiglo kasnije, samo su nepraktični pokušaji. Kad je strašni Kaligula govorio u forumu, ispred tribine se dovezao narodni lakrdijaš u kolicima u koja su bila upregnuta dva prasca. Kaligula je u rukama držao žezlo, lakrdijaš oglođanu kost buta. Kaligula je govorio, lakrdijaš se šegačio s njegovim govorom. Lakrdijaš je narodu pokazao zadnjicu — na njoj je bilo naslikano lice vladara koji je svakoga dana pravio spisak ljudi koje treba pobiti — i koji su, zaista, pobijeni. Lakrdijaša nije dirao — jer je moglo biti opasno. Kasnije su glupaci na evropskim prestolima nešto pokušavali s dvorskim ludama, ali ovi nisu imali veze s narodom. Rimska luda zabavljala je plebs, dvorska luda Njegovo Veličanstvo. Tako propadaju institucije.

Kasnije — u razdoblju pre potrošačkog društva došlo je kod nas do blagoga opuštanja. Narodni genije je izmislio metodu uvoda u vic: ja znam vic za tri dana (zatvora), o, ja znam jedan za tri meseca!

Emisija o humoru mi je prilično uspela i baš sam se pripremao da pređem na prognozu vremena (noću prilično oblačno, slutimo saslušavanja, sutra prilično jasno da smo nagraisali k'o žuti...), kad su se vrata silovito otvorila i u moj mirni radio-studio upala su trojica uniformisanih ljudi, prvi s revolverom u ruci — tako nešto niko neće verovati. Ruke gore! Do đavola, pa neće me valjda fašisti kidnapovati od partizana?! Tišina! Skinuli su me do gole kože i prepipali odeću, pregledali cipele, detaljno pretražili čitavu ćeliju i odneli svu moju imovinu, sem maramice i cigareta. O, moja prokleta neopreznost! Svi papiri su otišli, „olovka“, nožić, sve je otišlo. Tešio sam se dok sam se polako oblačio — da mi je ostala još samo mašta. Ah. da, ostala mi je i radio-stanica „Ćorka“. Kako su mi odneli i vrpcu za paljenje cigareta, počeo sam žvakati cigaretu, fuj.

Ostao mi je i ovaj moj mali; kad bi oni znali koliko mi pomaže, sigurno bi mi ga zaplenili. Sused mi je pokucao, želeo je da zna šta se desilo. Rekao sam mu. Rade to, s vremena na vreme, objasnio mi je. Mnogi su bili po zatvorima za vreme okupacije, neki još i pre rata. Znaju većinu trikova. Treba smisliti nove. Saopštio sam mu da je jedan od njih imao revolver u ruci kad su ušli. Nije se iznenadio. Jedan zatvorenik je pre neki dan poludeo i napao stražara. Opet ključ u vratima: ovog puta — paket s hranom od kuće, cigarete i šibice čuvar mi je zaplenio uz napomenu „to ide uz vaše stvari, kad budete odlazili, dobićete“. Čudesna reč „kad budete odlazili“! Obuzela me nada čovek kad se davi hvata se za svaku slamku. U paketu je bio i lončić sa salatnom od pasulja, što posebno volim. I već se otvorilo okance na vratima: večera! A šta je bilo u porciji: salata od pasulja.

Sedeo sam na klupici i buljio preda se. Desilo se nešto neizrecivo. Čovek je neverovatno prilagodljivo biće. Verovatno i u ćošku najgoreg pakla gradi svoji „dom“. Tek sada sam postao svestan da je ćelija polako i neprimetno postala moj „dom“. Posle upada varvara to više nije bila. Uхватила me prava nostalgija. Opet se otvorio prozorčić. Mislio sam da treba da vratim porciju i kašiku. Ali, u otvoru se pokazalo drugo lice koje je pitalo: „Jeste li pod imenom?“ Nisam razumeo. „Smete li reći ime?“ Zašto ne? I prozor se opet zatvorio. Proklete zagonetke! Sused mi je otkucao da su neki zatvoreni pod šiframa — i da ni pod pretnjom smrti ne smeju nikome — ni čuvaru — poveriti svoje ime. Dakle, na lepom sam mestu! Upad onih Huna i ovo otkriće naglo su ovu ćeliju učinili tesnom. Zatim još jedna prokleta novost kroz zid: proveriti nema li u jelu istucanog stakla, treba protresti porciju, odliti u kibli, prepipati talog na dnu, videti da nešto ne svetluca. Danas mogu reći da je to bilo iz prsta isisano — ali sam se brzo prisetio kako su u Rusiji istom metodom Gorkoga otpremili na onaj svet. I delovalo je. Moral mi je pao, senke su se zgusnule, udovi su otežali. Sve ono iz narodnih poslovice, naime, stoji: krv mu se sledila, skamenio se kad je to čuo, prisralo mu se, odrveneo je, smrklo mu se. Ne pravimo se herojima! Čučao sam nad onom niskom zarđalom kiblom s miomirisom, amonijaka — i čudio se iznenadnom prolivu — kad su se otvorila vrata, idemo! Idemo! Ovde je uvek žurba. Na saslušavanje. Sila nuždu ne moli!

Donekle smeten događajima te večeri začuo sam pitanje koje me odista zaprepastilo: kada sam pristupio francuskoj obavještajnoj službi? Dotada — ignorant — nisam ni čuo za „deuxieme bureau“. Francuski sam zaista dosta dobro znao, a imao sam i nekoliko francuskih poznanika, sem toga, cenio sam tada još „dekadentne“ francuske umetnike od Vijona do Prusta, da ne pominjem izvesne slikare i kompozitore. Islednik me je takođe obavestio i kada sam pristao na tu „saradnju“: iz biografije, koju smo dugo i detaljno sastavljali, postajalo je jasno kad me je kao skitnicu bez dokumenata uhvatila grčka policija u raciji u Pireju i kad su me iz one ćorke spasili francuski mornari koji su takođe bili unutra, i kad sam se zatim ukrcao na francuski brod za Carigrad. Iz toga logično sledi da sam postao francuski špijun. Godine 1932.

Kad su me vratili u ćeliju koja je izgubila svu draž doma počeo sam da šetam tamo-amo, da škrgućem zubima i psujem. Kad su mi ugasili svetlo, još sam dugo gledao u prozorčić, osvetljen reflektorima. Zatim sam pokucao plašljivom profesoru s druge strane. Odgovorio mi je da su mu zatvorili ženu, a da su deca ostala sama. Zato, što je dolazila da interveniše za njega. Kaže, da je odlučna. Stražar me je na obilasku, gledajući kroz špijunku, uhvatio kako stojim uza zid. Otvorio je prozorčić za hranu i oštro naredio: Na spavanje! Legao sam na pod i pokrio se ćebetom.

U takvoj situaciji nema ničeg goreg od samosažaljenja. Uhvatio sam sebe kako s gorčinom zamišljam ljude u kućama i u svim mestima za provod na svetu. Obrecnuo sam se: a jesi li sanjao kako je ljudima po zatvorima dok si lumpovao cele noći, prokleta njuško?! Grdio sam samoga sebe, psujući sve po spisku, nadevajući sebi imena od kukavice do blentavog teleta — i iznenada shvatio da sam zaista pun mana kao prosjak vašiju — ali nijedna nije takva da bi me zbog nje trebalo zatvoriti. Rusoa je tukla guvernantu. mene tuče sudbina — I ako mogu da polno opštujem sa smrću — zašto ne bih i sa sudbinom. Onaj tip, koga sam „pokušao da ubijem“ bio je naklonjen invalidnim ženama. Pohvalio mi se da je povalio jednu takvu koja se celoga života nije digla iz invalidske stolice. Zašto ja ove noći ne bih prevrnuo sudbinu? Zamišljao sam je kao tupavu sadistkinju, koščatu, vitkog stasa. Nikako mi nije išlo, sve dok je nisam preobrazio u profesorku kojoj smo, u našoj gimnaziji, piljili pod suknju kad smo skidali dasku sa katedre. Bila je to teška borba za onih deset santimetara smeđe-crnih dlaka. Ali, radilo se o biti — ili ne biti.

Pobeda je bila Pirova, jer se upalilo svetlo — i opet su me odveli na saslušanje, misleći da sam u međuvremenu zaspao. Metoda nije loša. Pospan čovek je najneotporniji. Koliko ih je već priznalo da su i svoje babe samo da ih puste da spavaju. Za ostatak noći dobio sam nekoliko palidrvaca šibice — sve je dobro što se dobro svrši. Odlučio sam da idućeg jutra razmišljam o tome, da li je ona profesorka znala da joj virimo pod suknju, ili nije. U sećanju sam imao precizno snimljene sve njene izraze lica i sve njene pokrete nogu, pre svega, bedara. Napraviću istragu. Sada već znam da saslušavam, postavljam pitanja, na odgovarajući način sumnjam, optuživati. Ha, ako joj izmamim priznanje, sastaviću takav zapisnik da će ga morati otkupiti samo s najvećim žrtvovanjem! Takva ohola, stroga dama! Ime joj je Sudbina. Misli da ćemo svi ničice puzati pred njom, kako nam ne bi dala kečeve. Istina, u procentima, pogubila je više kraljeva nego prosjaka, kraljevi je ucenjuju, mi prosjaci umemo i da je silujemo.

Istraga je završena za nekoliko meseci, zatim se opet nekoliko meseci ni živa duša nije osvrnula na mene. Uzalud sam „trenirao“, znači, pripremao se za svaki dan posebno, vežbao telo (čučnjevim i vežbama) i duh (unutrašnjim dijalozima na sve teme, za koje sam mislio da sam ih preskočio u vrtlogu života), učvršćivao moral (autosugestijom „jak sam“, „čini mi se nepravda“, „neki prijatelji se zauzimaju za mene“), izvlačio se iz depresije (požudom, tihim pevanjem obešnjačkih pesama, emisijama radio-stanice „Ćorka“ i igrama koje sam uzgred izmišljao, maštovitim putovanjima i sportskim priredbama) i za svaki slučaj vežbao tehniku umiranja (nije tačno da samo kukavice često umiru u mašti) ako čoveku smrt ne postane bliska, u najsvečanijem trenutku života može strašno da ga obruka. Nalazim se u fazi najveće promene, veće od celokupnog razvoja vrste od crva i gmizavaca (ako je taj razvoj uopšte postojao, pater Janez mi je natuknuo nešto neosporno, da se na majmunima, tokom poslednjih milenijuma, ne primećuje ni najmanji trag razvoja; ne izgleda mi besmislena ni teorija da su razvijenija bića iz vasiona pravila eksperiment na nekoj životinjskoj vrsti — i napravila čoveka). U promeni, koju obično zovemo smrt, masa i energija pojedinca koji se dotle zove živ čovek, prometne se u masu i energiju strvine. I posle kliničke smrti u lešini se odvijaju neki procesi koje bismo mogli nazvati organskim, živim. A misao, koju čovek emituje u kosmos, ne znajući kako — ne umire s njim. U svojoj svesti čovek se teško oslobađa urođenog i stečenog straha od komadanja i raspadanja celine svoje fizičke i psihičke ličnosti. Cvet mirno uberemo i zadenemo u rever, premda tako ostvarujemo istu fazu promene, smrt cveta.

Misao seže u daljine, u dubine, u visine, kopa po tajnama, beži, neuhvatljiva, nemirna, lelujava, slobodna i neobuzdana. Um radi kao mašina. Osećanje skupljeno čuči u utrobi, ne pomera se, peče, drhti, kao prokleti rob i tiranin, istovremeno.

Čekanje nepoznatog silno umara. Nepotrebne vežbe. I atletičari treba da se odmore pre nastupa. Ako su pretrenirani, gube utakmice. Ako popuste u treningu, nisu sposobni za nastup. Zato blagovremeno znaju za dan nastupa, a trener im stručno propisuje ritam treniranja i odmora, napetosti i opuštanja. Ja sam se upustio u jako težak sport, preda mnom je možda bila olimpijada — a kada, to nisam mogao ni da naslutim. Mogla je svakog trena da počne.

Nekako u petom, šestom mesecu treninga u olujnoj noći, dok su kiša i vetar bili o prozor, oko dva po ponoći, upalilo se svetlo u ćeliji, vrata su se naglo otvorila. Seo sam i protrljao oči. „Idemo! Idemo!“ Hladan i oštar glas. Onaj stasiti mladić hladnih plavih očiju. Ustao sam i obukao sako s kojim sam se i pokrivao kad je bilo hladno (proleće, jesen, zima). Hajde, idemo! Prošli smo kroz, valjda, šestoro teška vrata od gvozdених rešetaka, po poznatom ceremonijalu koji sam već dobro svladao (napred! stoj! napred!), stepenicama naniže, brzo, nervozno. Svetla, tišina, nigde žive duše, samo vrata. Olimpijada je, znači, počela. Koračajući, osetio sam izvesnu obamrlost u butinama —

ponestalo mi je pljuvačke u ustima. Čovek je prokleta loš gospodar samom sebi! Sve se poigrava s njim, strah, užas, žalost, nade, želje, bolesti, nervi! Kako li samo fakiri i jogiji ostvaruju vlast nad sobom? Razume se, strasti se sasvim odriču. Mi bismo voleli da polno opštimo sa smrću, silujemo sudbinu.

Stiskao sam mišiće ruku, grudi i trbuha i opuštao ih. Pokušao sam da dišem duboko. Otključao je gvozdena vrata u prizemlju. Pre nego što su se otvorila bio sam uveren da ću ugledati stepenice što vode u podrum. Pojavilo se — dvorište. Kiša i vetar. Pratilac me grubo prebacio na svoju levu stranu. Morao sam koračati pored njega po pesku. Stigli smo do crte koja je bila jasno ucrtana u pesak. Dalje sam morao ići uz njega, paralelno sa zgradama. Iza ugla, na oko desetak metara, primetio sam senku čoveka sa brzometkom, koja je mutno sjala u svetlu reflektora sa visokog zida. Iznenada mi je pratilac naredio: „Stoj! Nalevo krug!“ Opet jasna crta u pesku. Okrenuo sam se. „Napred marš!“ Pa opet nazad. I na drugoj strani sam spazio istu senku sa brzometkom. Ceremonijal mi, inače, nije bio jasan — odjednom mi je sinulo: neće me obesiti, streljaće me. Može li se uopšte išta uraditi? Zid je visok oko pet metara. Ljudi sa brzometkama udaljeni su, jedan od drugoga, bar osam metara, ako ne i više. Pratilac je bez oružja, ali i pravi atleta. Zaškrgutao sam zubima, osetio da opet imam pljuvačke. Noge mi nisu baš lake. Pratilac je pošao ka zgradi: naslonio se na zid otuda mi komandovao („Stoj! Nalevo krug! Napred marš!“), ja sam egzercoval po onom dvorištu i čekao šta će biti. Nije mi išlo u glavu, čemu sve to. Prirodno sam previše radoznao. I volim da brbljam. Ako me sada ubiju, kakva šteta što nikome neću moći da pričam o tajanstvenom ceremonijalu pred smaknuće! Ko bi mislio da takvu maštu imaju ovi tipovi! Ili su od Rusa, mehanički, preuzeli neku njihovu praksu? To će biti! Kiša mi je udarala u lice, vetar mi je vitlao kosu, ali sam to jedva osećao negde na ivici svesti.

Vratio sam se moka u ćeliju. Kasnije mi je Koseznik objasnio da se to zove — šetnja! Morao sam se svojoj „olimpijadi“ nasmejati do suza. Prihvatio sam to kao korisnu školu, nekakvu probu. Mnogo toga sam u sebi prepravio i dopunio. Pre svega, s vežbama treba početi odmah, čim se upali svetlo (mišići, disanje), a ne tek na putu. Treba se pripremiti i za smrt streljanjem, otkriti šta se krije u njoj, iznaći neku mogućnost za maštu.

Koseznika su odveli. U njegovu ćeliju je stigla kukavica koja se nije usudila ni da odgovori na kucanje u zid. Ta linija se prekinula. Koseznika više nikada nisam video, niti sam išta čuo o njemu, niko ga nije poznao. Profesora su osudili na petnaest godina, bio je sasvim sluđen kad su ga doveli iz sudnice. Kasnije smo se susreli u robijašnici. Napolju je imao neko društvo u kome su govorili sve i svašta, nešto je od toga ponovio kolegama u zbornici. Suđeno mu je po zakonu o narodu i državi. (Žena mu je presedela više od godinu dana bez presude, što se tada zvalo „bila je na DKR, na društveno korisnom radu“.)

Posle dva dana odveli su i profesora; u njegovu ćeliju je stigao neiskusni početnik kome sam s mukom predavao predmete iz prvog razreda zatvorske škole. U početku nam je za tri rečenice trebalo celo popodne. Bio je uveren da ga je ovamo uvalila žena, jer je imao ljubavnicu. Za neke stvari iz vremena okupacije. Bio je bogat čovek i sve su mu zaplenili, tako je žena dobila svoj bumerang u glavu. S mukom sam ga naučio da

kontaktira dalje, bio je pravi antitalenat za zatvor, onanisao je samo kad bi od kuće dobio paket s hranom. Bio sam, dakle, vrlo usamljen.

Ponekad bih najrađe milio po zidovima i po plafonu kao muva. Kalendar, što sam izgrebao na zidu, pokazivao mi je da će zima ubrzo preći u proleće. To je vreme kad bubrim kao propupelo drvo. Pored toga, premestili su me u ćeliju pored suseda koji je noću i danju kucao na pisačkoj mašini i nije odgovarao ni na lupanja; čak ni za „prijatno“ pri jelu, đavo, nije mario. Šta je kucao? Prema otkucajima, izračunao sam (kucao je vrlo brzo) da piše i po trideset stranica dnevno. Za deset dana trista stranica. Za mesec dana skoro hiljadu. Kasnije sam saznao kako su naređivali ljudima da pišu detaljne biografije s preciznim opisima svih događaja i svih ljudi koje su susretali u životu. I to ne jedanput. Posle pet, šest puta, ispisivali su biografiju na kilogramima papira. Ja sam odbio da je pišem. Posle mi je komesar zatvora rekao: niko između ovih zidova neće izaći a da ne napiše svoju autobiografiju. Nije me ubedio. Bilo mi je odvratno da pišem za gospodu drugove. Nije se slagalo s mojim stilom života, pa amin. U nekim stvarima sam ostajao tvrdoglav kao mazga.

Kao sused „pisca“, postao sam opet usamljen kao u prvim danima zatvora. Kibla napolju, kibla unutra. Jelo. Premetačina. Šetnja gore-dole. Zevanje u prozor. Slušanje cirkularne testere odnekud. Zivkanje vrabaca koji slute prvo proleće. Jednom, ili dvaput, pozvao me islednik da bi me upitao kako mi je. Ništa nisam izvukao iz njega. Proučavanje raznih čuvara koji su se menjali u službi, od kojih su jedni bili sasvim ljubazni i jednostavni, drugi oštri poput bajoneta. Pre deset hiljada godina, navodno, nastala su prva ljudska naselja. Kad se rodila ideja za prvu tamnicu? Čovek bi se najradije napeo udišući i izdišući ne bi li tako razmakao zidove, makar pao pod njih kao Samson.

Trebalo mi je da smislim neku novu igru. Od maramice sam napravio čvor — lutku, navukao je na prst i učio da govorim iz trbuha; lutka je samo kratko vreme bila lutka, oživela je kao Pinokio, rekla je da se zove Frina (kao ona kurtizana iz Atine koja je u vreme Sokrata dospela pred sud zbog nemoralnosti; skinula se pred sudijama i bila oslobođena, a Sokrata su udesili), posle smo vodili razgovore, spavala je sa mnom, dosađivali smo jedno drugom, pa se opet mirili, svađali smo se i opet voleli. Bila je jako tvrdoglava i pravila mi je mnogo neprilika. Ponekad sam joj se od srca smejao. Jednom sam se tako grohotom smejao nasred ćelije, kad su se vrata nečujno otvorila. „Dajte to ovamo“ izgovorio je zapovednički glas. Uplašio sam se. Nisam je skidao s ruke. Objasio sam onom tipu da je to maramica — uspeo sam da ga prevarim. Kad smo ostali sami odlučili smo da budemo oprezniji. Silvio Peliko u svojoj knjizi *Moje tamnice* piše o jednom kažnjeniku koji je ubio čuvara, kad mu je zgnječio pauka s kojim je usamljenik razgovarao. Frina je imala jako zanimljivo detinjstvo i znala je o njemu lepo da pripoveda, samo — mala je tako bujnu maštu, da joj se nije moglo baš u sve poverovati. Pomalo mi je smetalo što je bila uobražena, a i to što je bila uverena da je fatalna za muškarce. O muškarcima je imala — kako to najčešće lepoticama i odgovara — donekle, uprošćeno mišljenje. Inače, bila je inteligentno, toplo i iskreno biće; nije podnosila dvojni moral. Imala je još jednu divnu zensku osobinu, znala je da sluša. Pripovedao sam joj priče o čuvenim robijašima koje sam znao iz beletristike i mitologije. Ona je pravila sitne primedbe, tu i tamo ponešto je i pitala, pa se opet predavala vernom slušanju. Duboko ju

je potresla priča o Prometeju koji se zamerio bogovima jer je — po predanju — „ukrao bogovima vatru i dao je ljudima“. Teško je razumela da se to samo tako pesnički kaže, a da znači nešto sasvim drugo, da je, naime, pokušao da prosvetli ljude, objasni im da po ustavu bogovi nemaju ona prava koja prisvajaju, da zakoni ne smeju biti samo prividni, batina s jednim krajem - dakle, da su ga zato osudili zbog neprijateljske propagande. Prikovali su ga uz jednu stenu na Kavkazu, na koju je svakoga dana sletao jedan jastreb, ili orao, i kljuvao mu jetru, koja bi do drugog dana ponovo izrasla.

Frina je primetila da to sigurno jako boli, jer je čula od nekoga kome su uzeli komadić jetre za laboratorijske analize — rekao je da ga je luđački bolelo. Nastavio sam. Prikovan za onu stenu imao je, svakako, mnogo vremena. Bivao je tužan, hvatalo ga je očajanje, padao je u depresiju. A protiv toga pomaže samo nekoliko lekova, na primer strah i strast. Izvesno vreme je proklinjao, zatim je počeo da misli na ženske.. i mali mu se digao. Šta sad? Ruke su mu žarkovane, nikakva samouprava nije bila moguća. Međutim, doleteo je onaj orao sa zadatkom da mu kljuca jetru — i seo tamo na ono mesto koje pticama najviše odgovara: na mesnatu motku. Kandže, do; duše. bole, ali još više boli nezadovoljena požuda. I tako mu je jednog dana uspeo da ga zabije ptici u ono mesto u koje ga neki Japanci, navodno, guraju obezglavljenim guskama. Kako je sve to završilo, htela je da zna Frina. Kako? Ptica se navikla i hromozomi su. navodno, kasnije toliko popustili da se „iz te seksualne veze rodio Dedal, otac slavnog Ikara, o čemu ni mudri Džejms Džojls ništa ne zna.

Zatim sam joj pričao o Sizifu, koji je morao da uzbrdo valja kamen, i kako bi kamen uvek kliznuo nazad u dolinu. Frina je pitala, zašto je osuđen? Vidite — celog života govorimo o sizifovskim poslovima — a zašto je bio kažnjen, nisam znao. Zanimala se da nije možda u pitanju bio privredni kriminal. Čula je, naime, da mi tako valjamo uzbrdo naš dinar, a on uvek opet sklizne dole. Garantovao sam joj da se nije radilo o kriminalu, osim ako mu nisu nešto napakovali. Nije me ostavljala na miru, sve dok nisam izmislio da je „klevetao kulturne radnike“. Kad je saznala da je od teškog napora i prekovremenog rada postao skoro impotentan, više je nije interesovao. Onda sam joj pripovedao o Hristu koji je bio zatvoren i osuđen na smrt, jer je navodno kritikovao fariseje. Morao sam joj objasniti šta je to farisej. Kad sam joj rekao da su to, uglavnom, ugledni ljudi s dvostrukim moralom, jednim za svetak drugim za petak. odmah je razumela. U svakoj uređenoj državi fariseji predstavljaju čvrsto povezano društvo u društvu koje budno pazi na svakoga za koga sumnja da nije farisej. Uz to sam joj ispričao i slučaj sasvim privatnog farisejstva.

Upoznao sam veoma uvaženu i religioznu gospođu — njenom sinu sam davao časove matematike. Jednom sin nije bio kod kuće — otišao je s drugovima na skijanje — a ona me zadržavala da ostanem. Morao sam da pijem s njom čaj s rakijom, ili bolje, rakiju čajem, u kuhinji, pod jakim svetlom. Raspitivala se o mom odnosu prema religiji. Nisam joj previše zamerao — znao sam da svakog jutra ide na bogoslužjenje i da ne propušta pričešće — pa sam se dovijao kako sam znao i umeo. Osetila je da moja vera nije baš čvrsta i počela je sa misionarstvom. Govorila mi je o bogu, o zagrobnom životu, o raji i paklu, o Saulu, koji se preobratio u Pavla i postao svetac, najzad o Hristu prema kojem je gajila odnos današnjih „fanova“ prema svojim idolima. Za nju je on bio jako lep

muškarac, vrlo inteligentan, umeo je da dominira u svakom društvu, muškarci i žene su jednostavno sedeli oko njega i posmatrali ga — ukratko, samo što nije rekla kakav je to plejboj bio. To me je zbunjivalo. Nisam religiozan, taj čovek mi je — kad sam zrelo razmislio — bez obzira na to da li je zaista živio ili nije bio nekako bratski blizak. Da nisam bio razuzdan čovek, mangup i kavgadžija voleo bih da budem kao on. Zlatna sredina me nije interesovala.

Ubrzo sam primetio da ženska ima nekakve planove sa mnom. Počela je polako da me zavodi. Stavljala mi je ruku čas na rame, čas na ruku, čas na bedro. Usput mi je pričala Hristovu biografiju. Znala je napamet i neke stihove svete Terezije de Isus koji govore o sjedinjenju s njim i to vrlo vatreno, šteta što ih ne znam da ponovim. Frina se zanimala kako je gospođa izgledala. Zgodna, nešto iznad tridesete, punih nogu, prerano je postala udovica, dupe kao u kobile. Takvo, da bi je čovek odmah pozeleo, kad se ne bi plašio svih onih ceremonija oko kršenja šeste zapovesti božje. Hodala je svetom s tako ozbiljnim i strogim izrazom, da bi odbila svakog ženskara koji ne bi hteo da izgubi mnogo vremena i truda s njom. Đavo ženski, ustanovila je da je Hrist u mladosti možda izgledao kao ja. Morao sam da gledam u raspeće na zidu, gde je razapeti bio zaista lepog stasa, malo takvih sam video u svetu. Pri tome je — za poređenje, opipavala moj stas, skinula mi je sako i odvezala kravatu, verovatno zato što u Hristovo vreme Jevreji nisu nosili kravate. Košulju mi je otkopčala zbog vrućine. Poljubila me u usta zbog sve veće sličnosti između mene i njenog idola. Mirno sam je uhvatio za zadnjicu, ali mi je polako odgurnula ruku. „Da se tucamo?“ pitao sam sasvim poslovno. Zatvorila mi je dlanom usta i šapnula na uvo: „Bez takvih reči, dragi moj. Moraš biti dobar. Obećaj da ćeš biti dobar!“

Nije čekala odgovor. Milovala me ispod košulje spuštajući mi niz grudi šaku prema trbuhu, brbljajući istovremeno svete legende. Izula mi je cipele i čarape, jer je, kobajagi, htela uporediti noge, skinula mi je košulju, majicu i pantalone — pa me ogrnula šarenim stolnjakom.

Verovatno sam bio jako smešan sedeći tamo u kratkim gaćama, ogrnut stolnjakom, ona me zasipala bujicom reči i uporno gurala moje ruke od sebe, a da to uopšte nije uticalo na njeno pripovedanje. Kad je stigla do mesta kad Hrista javno skidaju, rekla je: „pred muškarcima i ženama!“ Bila je zajapurena u licu, nastavljala je: kako je patio, onako stidljiv ... i da su ga žene gledale sasvim golog ... da su videle sve ... sve, sve ... i ono ... sve, sve ... Da nema veće muke za stidljivog čoveka od toga da pokaže sve. I da i mi moramo patiti za njega ... I tako se, drhteći od uzbuđenja, skinula do gola, ostavila je samo natikače sa visokim potpeticama ... Jasno, pri tome ni za tren nije ućutala ... Svukla mi je i gaće, praveći se pri tome kao da ne vidi mog divljaka koji je podigao glavu. Mislio sam najzad smo stigli! Taman posla! Onda je Hrist bio bičevan. I mi moramo trpeti u njegovo ime. Dodala mi je pleteni pseći bič (iako nisu imali psa u kući) i napela guze, moleći se glasno. Zalepio sam joj jednu vruću na onako lepu oblikovanu duplu poluloptu. Tada sam primetio da ima jedva vidljive, roze tragove od biča po leđima i guzi.

Postao sam radoznao, ima li nekoga koje bičuje, ili to radi sama. Dao sam joj bič i rekao: „Radi to sama!“ Prvo se branila, ali je bila u skoro histeričnom grču od očekivanja, suze su joj tekle niz lice, počela me je porediti s kukavicom, nazvala me čak i

antihristom, zatim je dograbila bič — i da vidite kako čovek može biti nemilosrdan prema sebi! Molila se na sav glas. Dala mi se prosto na podu, glasno izgovarajući litanije (smiluj nam se, moli za nas, i tako dalje, pa „tebi vapimo kukavni bednici“), dok sam je glasno psovao i govorio prostakluke, nije slušala kad sam je uveravao kakva je kurva farisejska. Što sam je više ružio, to je sve bolje mešala ispod mene — sinulo mi je, psovke i prostakluci izazivaju kod nje sličan slatki bol kao bič malopre. Bio sam, dakle, iskorišćen do kraja.

Na kraju je ustala i ponela odeću u kupatilo, a ja sam se obukao u kuhinji. Kad se vratila, bila je očešljana i opet dostojanstvena gospođa koja mi se obraćala sa vi i uskoro je napomenula kako je kasno. Retko se dešavalo da mi se žena ogadi — ova jeste pre^svega, bio sam premlad za takva složena iskustva. Uz to, veoma rano sam počeo da prezirem fariseje — bog zna, nisam li nagoni u njima naslutio svoje buduće ljute protivnike? Kod vrata me ljubazno zamolila da dođem na narednu instrukciju. „Dupe ti je perfektno“, rekao sam joj na oproštaju, „ali bi bilo bolje da Hrista izostaviš pri kurvanju.“ Samo su joj se suzile zenice. Zatvorila je vrata za mnom.

Frina se raspitivala o Hristovoj seksualnosti. Razmislio sam. Čini mi se da je bio kao jogi, inače ne bi imao takvu snagu u očima i moć da „stvara čudesa“. Fariseji su ga oklevetali za vezu sa svetom Magdalenom i svetim Jovanom, da bi umanjili njegovu slavu i uprljali ime. Frini se taj čovek dopao, posebno kad sam joj ispričao da su i tada praktikovali da zatvaraju i pogubljuju političke zatvorenike zajedno sa kriminalcima. Razapet je između dva razbojnika.

Jednom me Frina upitala zašto se toliko bavim seksualnošću? Kao prvo, to mi je urođeno. Drugo, izborio sam to istrajnom borbom protiv društva koje se seksualnošću služi kao sredstvom porobljavanja. Treće ... treće je nešto mnogo dublje. Moram da razmislim. U vreme, kad Frina spava posle ručka pokušaću da to oblikujem u reči — i da uveče o tome emitujem predavanje na radiju „Čorka“.

Pri jednom metenju ćelije (svakog dana čuvar doda metlu u sobu, da bi je posle nekog vremena uzeo) otkinuo sam dobar struk sirka iz metle. Nožićem (koji sam napravio od drvene potkovice sa cipele) koji sam posle lošeg iskustva brižljivo krio u pojasu pantalona, odrezao sam pramen kose i pomoću konca napravio vrlo lepu četkicu, obrezao sam je da bude šiljasta, od rde na kibli i čađi napravio sam mastilo i naučio da pišem kao Kinezi. Isprva su mi uspevala samo velika slova, s vremenom sam postao pravi majstor, onom četkicom sam, kao perom pisao po toalet-papiru, čitljivo i brzo. Morao sam se pripremiti za večernje predavanje, morao sam napraviti nekakav red u mislima koje su mi nadolazile i sustizale jedna drugu.

Nije slučajno što je Bokačo *Dekameronom* nagovestio veliko novo doba i svršetak srednjeg veka, koji je svoj sistem završio kao piramidu i u njemu ostao moralno okamenjen. Za predavanje sam uzeo priču „Alibek i pustinjač“ i poredio je sa teološko-filozofskim pričama iz istog vremena. Kako su „gurali đavola u pakao“, lepa Alibek i pustinjač koji se hranio skakavcima. Potom ćemo razmotriti „beg svete porodice u Egipat“. I u evropskom građanskom moralizatorskom društvu doći će do promaje. A Amerikanci će rado čitati izopštenog Hernija Milera (tada je francuski lektor na univerzitetu doneo iz Pariza njegove knjige *Tropique du Capricorne* i *Tropique du*

Cancer. „Treba pisati život, ne literaturu“, rekao je Henri. *Dekameron* je bio život. *Beg u Egipat*, literatura.

Seksualnost učestvuje u svim velikim pokretima. Kad je posle renesanse građanin odbacio svoju papuču, a crkva se opet snašla, zbog nemorala je u tamnice i smrt otišlo mnogo slobodoumnih duhova.

Građanski moral je bio tako jak da je uplašio čak i boljševike koji su zabranili „slobodnu ljubav“. A sva istina o seksualnom životu treba da se povuče u debele *Sittengeschichte* — za večernje štivo penzionerima.

Nije čudno što je seksualnost društvena snaga jer se iz nje rađa čovek. Sem toga, to je jedino područje čoveka gde zaista učestvuju sva osetila, mašta., konvgletna čovekova fizička i psihička ličnost. Zato stvara individuum. Važna je i za spoznavanje nekih drugih područja, po analogiji. Naravno, živimo u vreme kad je psihologija isuviše zaostala za drugim naukama, ne uspevši da „pređe prag nauke“ (po Džejmsu). Filozofije su se razvijale u pravcu svojih teza. Frojd je kao osnovu čoveka postavio strast, libido, Kjerkegor (i posle njega egzistencijalisti), kao pokretačku snagu ustoličava strah, katolicizam je učio pokajanju i žalosti „u dolini suza“, socijalne revolucije su uvele gnev (klasnu mržnju). Niko nije primetio da u čoveku (kao i u životinji) postoje četiri osnovna osećanja, iz kojih se tek tokom dugotrajnih procesa razvijaju druga. Strast, strah, žalost i gnev. Strašno dugo traje dok se tim „tamnim“ osećanjima ne suprotstave svetla, strasti — zasićenost, strahu — nada, žalosti — veselje, a gnevu — ljubav.

Imao sam ribanje i veliko spremanje ćelije. U međuvremenu sam razmišljao. Pronašao sam neobičnu igru koju sam nazvao „matador osećanja“. Pogledajmo ova četiri osećanja u međusobnim odnosima: strast pokreće ka predmetu žudnje, strah tera od predmeta straha, gnev pokreće drugačije od strasti — ka predmetu gneva, u napad, žalost je statična,

I pasivna. I dalje: strah potiskuje strast, strast potiskuje strah, prevlada jači osećaj. Psu je zabranjeno da ukrade šniclu, u njemu se budi žudnja i istovremeni strah od kazne — jači osećaj će pobediti. Isto je i sa čovekom — niko neće moći da siluje ženu, ako mu meci šišaju pored ušiju. Zato vojniku koji se plaši pred bitku kažu da neprijatelj siluje njegovu ženu — bes savladava njegov strah. Celokupna ratna propaganda to zna. I strast potiskuje strah. Zato vojniku obećavaju da će posle pobeđe moći da pljačka i siluje. Žalost uništava sva ostala osećanja. Zato se katolički srednji vek toliko često predavao žalosti i melanholičnoj meditaciji — da je pasivizovao strast koja je pretila da stvori stanje nemorala. Španski Filip II je čitav dvor zavio u žalobnu crninu. Današnja društva su još sva uređena po metodi dresure građana, na osnovu četiri elementarna osećanja, tačno onako kao što obučavaju pse u školama za dresuru. Strah od kazne podstiče želju za nagradom, pa i podsticanje besa na neprijatelja i žalosti nad grehovima. Zato imamo, pravo koje kažnjava (pa i teror), platne sisteme (pa i podmićivanje), politička huškanja i krize. Ima li negde društva koje se zasniva na svetlim osećanjima? Na ispunjavanju svetlih želja (demokratije, normalnih odnosa među ljudima, odgovornosti kod ljudi na vlasti), na svetlim nadama (osmišljeni ciljevi pred čovekom koji nešto radi), na radosti — i ljubavi?

Ribao sam onu ćeliju tako, što sam četku pritiskao nogom, a vodu razlivao po podu. Kako da objasnim Frini šta je dublje značenje napora da se prodre do dna seksualnosti? I to tako da me ne osumnjiči za licemerje? Kad je neki čovek bio osuđen zbog silovanja, na kraju rasprave sudija ga je pozvao ako ima šta da kaže u svoju odbranu. „Da, gospodine sudijo“, rekao je optuženi, „molim da uzmete u obzir što strašno volim da tucam“.

Kad je ćelija bila pospremljena, čuvar je došao da je pogleda. Povukao je prstom i po radijatoru — prašina! Žalosno me pogledao i nanovo dodao sivocrnu krpu. Ne znam otkud u svim tamnicama sveta neprestano sipi sasvim nevidljiva, siva, krajnje sitna prašina? O tome mi je pričao neko ko je već sedeo u sedam država. Prozori su zatvoreni, ništa se ne dešava, a prašina bez prestanka pada na ljude i predmete. Čuvar ni s mojim ribanjem nije bio zadovoljan, pokazivao mi je tamne mrlje po podu. Sigurno mu nije padalo na um da nisam ribao na kolenima i obrađivao daščicu po daščicu. Taj je bio jedini koji bi nam ponekad pripalio cigaretu. Od toga bi zatvorenik bar pola sata bio dobro raspoložen.

Sve se više bližilo vreme emisije o mom odnosu prema seksualnosti. Hvatala me laka nervoza. Da li da počnem time, da sam, inače, erotoman... ili da imam satirijazu... iako to nije sve. Seksualnost je i portal u čovekov duhovni život. Seksualnost je i oruđe, ali može biti i opasno oružje. Frina ništa od toga i ne bi razumela. Oruđe za spoznavanje drugih područja čovekovog duhovnog života. Oružje za Tvorbu protiv depresije u sebi i stagnacije društva.. Ne, tako neće moći. Nema smisla blebetati ni o razbijanju tabua. Razmišljao sam o Rimskoj imperiji. Jedni su tvrdili da je propala zbog „corruptio morum“, zbog kršenja običaja, posebno na seksualnom području.

Ipak, veza je, verovatno, bar donekle drugačija. Sito društvo, naravno, oslobađa čulnost, oslobađanje vodi u razuzdanost. A ko zaista dobro živi. ne voli da ide u rat. Protiv prodora zdravih varvara sa severa trebalo je da stoji jaka vojska. Hrišćani su svoj pasivni otpor (sličan Gandijevom pravilu — ahimsa), sagradili na polnoj čednosti i čistoti, bili su jaki, nepobedivi. Kad su u kasnom srednjem veku oslabile te veze, crkva se zaljuljala i u renesansi jedva održala. Kako to, da sam ja tako otporan, premda sam ostvario potpunu polnu slobodu? Ili to možda samo uobražavam? Zapravo, oboje: da sam otporan i da sam bez kompleksa? Treba se zgrabiti za kragu i pošteno prodrmati. I opet početi sa Abrahamom.

Inače, originalno Sveto pismo puno je veoma zanimljivih zapisa o seksualnosti. Setio sam se grupe naših sjajnih intelektualaca koji su sastavljali šaljive pornografske stihove, odlične po obliku i originalne po sadržaju. Mnoge od tih stihova znao sam napamet. Čak i abecedu skarednih katrena od kojih mi se najviše dopadalo slovo T: „Tenk se ne plaši kamile, / templ je molitve hram, / trutovi tucaju pčele, / Tarzan ga drka sam.“ Kasnije su abecedu čak i štampali. Slog im je pravio slagač u glavnim dnevnim novinama („Jutro“) i jednog dana — valjda slučajno među malim oglasima izašla je cela pesmica na grohotan smeh i sablazan javnosti. Lekar, koga je žena izneverila, štampao je njenu sliku u hiljadu primeraka, slikala se potpuno naga, i rasturio je noću po čitavom gradu. Na slici je bio natpis: „Poznajem i druge ovakve sestre fine, koje se vole slikati gole“. (Sve je to bilo pre rata). Izbio je skandal kad se saznalo da jedan zubotehničar injekcijama omamljuje

pacijentkinje, a zatim ih fotografiše u zanimljivim pozama. Našla se tu, navodno, i neka kaluđerica. Skandal je zataškan, jer je u celu stvar bio umešan niz moćnika.

Tako sam nekako od Abrahama naovamo vukao niti do svoga vremena, kad su došli po mene. Došao je samo berberin, obrijao me u malom međuprostoru kod klozeta. Po treći put je ponudio da mi ponese poštu napolje, ali sam se setio šta mi je o njemu pričao Koseznik. Od njega sam i saznao da je tu bio samo jedan stražar voljan da pomogne, u koga je imao puno poverenje. Tako je spasao glavu Slavko, koga su uhvatili u Trstu, vratili preko granice i bacili u podzemlje. Mislim da vlasti nikada nisu saznale kako je iz bunkera poslao poruku gde je i kako je.

Od emisije nije bilo ništa. Nisam se još ni dobro pripremio, jedva da sam dao signal „u rupu pao — lestve zaboravio“ i počeo emitovati. kad su se opet otvorila vrata. Čuvar je zastao kod vrata, ušao je mlađi čovek u uniformi bez oznaka i pružio mi nekoliko iskucanih listova papira. „Pročitajte!“ Bila je to optužnica. Strašan nemoral i perversije, pokušaj ubistva, pokušaj silovanja — iz čega nužno proizlazi neprijateljska propaganda, izdaja domovine i špijunaža. Tri, četiri stranice. Nisam mogao da verujem svojim očima. Mnoge rečenice uopšte nisam razumeo. I kao da se uopšte ne radi o meni. Dostavljač je jedva dočekao da stignem do poslednje stranice, istrгнуo mi je listove iz ruku i okrenuo se. Krenuo sam prema njemu. Hteo sam nešto da ga pitam. Vrata su mi se zatvorila pred nosom.

Ne znam da li sam ikada u životu bio tako iznenađen. Nikako nisam mogao da se prisetim formulacija. Samo nekih reči, nekih rečenica, urezanih u sećanju, smušenih i bez prave veze. Gotovo celu noć preležao sam budan, pre nego što sam, najzad, rekao sebi: noćas i sutra me neće ubiti, jer sam im potreban za sud. Tako sam zapao u neku čudnu moru, sličnu spavanju, iz koje sam se budio — sećajući se pojedinih optužbi — i opet pokušavao da se smirim. Ujutro iz sebe nisam mogao da izvučem ni iskru humora što me je ozbiljno zabrinulo. Ni s Frinom nisam želeo da razgovaram. Ispijao sam onaj „čaj od šljiva“ koji su zvali kafa, šetajući tamo-amo! Osećao sam se nekako tupo, sve dok nisam počeo da zamišljam lokalne bogove kako razgovaraju o meni. Zaškrgutao sam zubima. Dosad sam dopuštao mogućnost da se varaju, da su prenaglili, da misle da sam zaista opasan, da sam prepušten revnosti policijske rutine, da zaista delujem štetno, da konj repom mlati obada koji ga bode, da me smatraju barabom i kurvarom bez vrednosti. Sad mi je postalo jasno da svesno lažu, makijavelisti sitnog kova. Izdaja domovine! Špijunaža! Optuženog treba najpre moralno uniziti pred malograđanima. Sveštenike, lekare, umetnike — uopšte ljude, koji u narodu uživaju neko poštovanje — treba najpre seksualno, moralne srušiti i zamazati govnom. (Time se poslužio i Hruščov, kad je u svom čuvenom govoru obradio moralni lik Staljina. To je radila i „sveta“ inkvizicija. To su najzad, praktikovali liberali u borbi protiv sveštenstva.) Zamišljao sam kako bogovi jedan drugome pripovedaju detalje koje je utvrdila istraga o toj barabi Levitanu. Nepoznati ljudi su, napolju, širili glasine da sam staljinista. To je posle Informbiroa jako palilo. Građani i malograđani, koji su odahnuli srećni što su mogli da olajavaju Staljina i Ruse, od sveg srca su mi želeli sve najgore. One, koji su pokušavali da se zauzmu za mene, jer sam, verovali su, talentovan pisac, upozoravali su kako će tek da se zgranu kad saznaju ko sam ja, u stvari. Špijun! Hm, momak je zaista znao nekoliko jezika, prošao je nešto sveta, rado se družio sa strancima, đavo je to — ko mu je zavirio do dna duše? A tek sadizam! Levitan je perverznejak najniže vrste. Pa ubistva! Taj čovek ima krvave ruke!

Radio-Trst se od srca radovao što sam nagrabusio; oni kvislinzi u emisiji na slovenačkom valjda su popizdeli od sreće. Radio-Budimpešta je o meni, o jednom hrvatskom i o jednom srpskom piscu saopštavao da, navodno, „stradamo u krvavim Titovim logorima“. Radio-Pariz je genijalno dokučio da sam staljinista i rusofil. Što je, izgleda objavio i neki američki časopis koji izdaju naši iseljenici. U svom gradu nikada nisam bio omiljen, a nisam se ni otimao da budem. Bila mi je dovoljna šačica inteligentnih poznanika. Moji preci su iz Gorenjske, gde se, navodno, „za svaku kuću kaže — Kod hvališe“. Sem toga, imao sam otrovan jezik i brzu ruku (kao bivši bokser) — i predstavljao sam potencijalnu opasnost bračnim drugovima zgodnih žena. Još sam i pio — a pijan postajem nezgodan i svadljiv, jer me tada razdire preterana seksualna moć.

Bes prema bogovima bio je prvi stepen duševnog uravnoteženja. Automobilom su me odvezli na suđenje, sedeo sam iza u „marici“ s pratiocem koji uopšte nije želeo da razgovara. Dok sam čekao na sudsku raspravu, stigao je i moj poručnik. „Lepa

otpužnica!“ prigovorio sam mu, a on se samo osmehnuo. „Nadam se da ćemo o tome još razgovarati“, rekao sam, ali njemu nije bilo do razgovora, brinuo je svoje brige, između ostalog, kako ću se ponašati na raspravi, jer bi moglo nešto i njemu da se obije o glavu, jer me, recimo, „loše pripremio“.

Posmatrao sam ljude što prolaze, tražeći na njihovim licima nezadovoljstvo „postojećim poretom“. U svom jadu prisetio sam se Koseznikove priče o tome kako „se napolju nešto kuva i vri, kako će uskoro sve da ode do đavola“. Prišao mi je starac, penzionisani sudija, nikada mu to neću zaboraviti, i pored upozorenja stražara da ne sme razgovarati sa mnom, stisnuo mi ruku i rekao: „Sudiće vam — bivši stolarski kalfa“.

Čitava sudska farsa — rasprava — bila je jako zamorna. Sudija je postavljao pitanja, na primer „da li ste vi to crtali?“ Da. „Da li ste imali nenormalne odnose sa ženama?“ Ubrzo je isključio javnost. Tužilac je na neke moje odgovore uzvikivao: „Ha, vidite li, klevećete i pred sudom!“ Posebno se naljutio kad sam upitao, kako to, da su neki pisci, dakle potpuno iste profesije kao i ja, pod državnom zaštitom da ne smem ni na njihov račun praviti viceve, dok sam ja obespravljen. Čitao mi je iz moje knjižice, iz drame o kojoj sam već pričao, posebno mu je smetala rečenica „moral je sredstvo vladanja, koji je samim ljudima na vlasti nepotreban“. Sudija je bio ljut, što še „tako glupo izvlačim, kad je ionako ama sve jasno“. Upitao sam tužioca, kako sam to postao i špijun? Objasnio mi je ovako: ako prodrete na teritoriju koja je strogo čuvana kao državna tajna i tamo vas prihvate — vi ste — iako ste tamo stigli bez namere — krivi po zakonu o špijunaži. Vi ste se u raspoloženjima u kakvim ste bili, družili sa strancima i sasvim je sigurno da ste napravili veliku štetu. Dokazni materijal — nekoliko akvarela i nekoliko karikatura s potpisima — ležao je na sudskom stolu. Nije saslušan ni jedan svedok. Iznenadeno sam ustanovio da imam i — branioca, advokata ex offio, jednog glupavog starkelju u lovačkom kaputu koji mi je takođe postavljao slična pitanja, i urpozoravao sud na moju ništavnost, jer „branilac u socijalizmu ne sme od crnog praviti belo“. Na kraju je molio za blagu kaznu, kad je ionako jasno da nisam pri zdravoj pameti. Protiv toga sam oštro protestovao. Taj starkelja je kasnije imao čak i hrabrosti da me poseti u zatvoru. Pokušao je da me ubedi koliko mi je bio od koristi. Da nije bilo stražara, izleteo bi napolje. Lepe stvari sam mu izgovorio. Više ga nikada nisam video.

Sa mnom niko nije bio zadovoljan. „U ime naroda“ dobio sam najpre 15, kasnije su i to povećali na 18 godina. jer sam se „nepristojno ponašao na suđenju“. Ponovo u zatvorenu „maricu“ i nazad — u svoju ćeliju. Sad sam se zaista snuždio kad su se za mnom zatvorila vrata. Čuo sam da ponekad ne biju do sudske rasprave, jer bi to optuženi mogao i reći na sudu, pa prava zabava počinje tek posle presude. Morao sam, dakle, da budem spreman na sve. Pričalo se da je bilo i takvih koji su se obesili o radiator u ćeliji. Što li me nisu bacili u tamnicu? Zašto li su me vratili nazad?

U očekivanju nečeg takvog, najbolje je zabaviti se sportom. Počeo sam da radim čučnjeve s rukama napred i s rukama sa strane, sklekove na prstima ruku i nogu, kaskao ovamo-onamo po ćeliji. Zatrčavao sam se, kao da se želim popeti na zid. Pri tome sam polako počeo osećati glad. Setio sam se da mi nisu dali ručak. Pred očima su mi opet promicala lica ljudi koje sam video na sudu. Negde je opet cvilela ona cirkularna testera. Lupao sam po zidu susedu koji se nije javljao. Minuti su se polako otezali, vreme se

negde zaustavilo. I to se zove život. Iskidaju ti nerve a onda te prikuju u bezvremenosti. Dželiti negde sede zastolom, prazne čaše i zezaju se; čekaju da se spusti noć. Tada će doći.

Tada će doći. Odmah posle večere, vrata ćelije su se naglo otvorila — ušla su trojica, svi u uniformama oficira. Najviši, potpukovnik, koga sam poznavao još pre rata s univerziteta, studirao je prava, osmotrio me i upitao:

„Onda, Levitane, kako je?“

„Kako?“ odgovorio sam, „petnaest godina!“

Osmehnuo se. „Nijedno jelo se ne jede onako vrelo, čim je skuvano.“

Jedan se oslonio na vrata, drugi na zid, treći na radijator. Razgovarali smo. Požalio sam se na optužnicu i sudski postupak.

„To nije naša stvar“, rekao je jedan od njih.

„Uvek ima amnestija“, dodao je drugi.

„Morate znati, Levitane“, rekao je potpukovnik, da vas ne smatramo klasnim neprijateljem i da nećemo zaboraviti da ste bili dobar partizan.“

Živog čoveka može zaista svašta da strefi. Želeo sam da saznam šta će posle biti sa mnom.

„Šta — odavde ćete u kaznionicu.“

„Tamo će vam biti slabija menaža nego što je bila kod nas“, našalio se drugi.

Zatim se potpukovnik nasmejao i upitao: „Recite, Levitane, koliko ste ženskica prevrnuli?“

Svi su se od srca smejali. Pravio sam se skroman, ali oni su znali svoje.

„Koja nije pobegla na drvo, ta ga je i dobila“, smejali su se.

Zatim su otišli, ostavljajući za sobom neku čudnu atmosferu u ćeliji.

U kakav sam to eksperiment s ljudima ušao! Svih onih dugih godina nisam uspeo da od sebe napravim dobrog i poslušnog robijaša, premda sam se za to dobro školovao i polagao ispite na najtežem fakultetu života. Zauvek sam ostao buntovnik i slobodar, što su osećali svi zatvorski službenici, pa su zato mogli ili da me mrze, ili da me poštuju, sredine nije moglo biti.

Poistovetio sam se s istraživačem koji je pošao u divljinu i u opasne krajeve, recimo, Amazon, ne mareći za težak put. Istražuje divlja plemena, beleži rezultate, ne znajući da li će se vratiti u civilizaciju, ili neće, Indijanac, ipak, nikada ne postane. Setio sam se i onog crnca iz Južne Afrike, koji je lopatom zasekao cevanicu, u njoj sakrio prelepi „crni dijamant“ i prokrijumčario ga iz rudnika. Voleo sam da sanjarim o ekspedicijama na Zemljine polove. O usponu na Gaurisankar i Mont Everest. Moja baba nije bila obrazovana, ali je znala sve o ekspedicijama; dok sam bio dete pripovedala mi je o tome kako su išli na Gaurisankar, kako na Severni pol. Njene priče bile su mi zamena za bajke koje nije znala ili nije volela. Pričala mi je i o stradanju „Titanika“ i kakve je sve probleme imao Lesepe (izgovarala je i poslednje „s“) pri kopanju kanala. Jako su je interesovale neistražene zemlje. Ne znam otkud joj svi podaci o Stenliju i Livingstonu, o Amundsenu i Birdu (koga je zvala po našem, „Birt“) i o čitavom nizu istraživača i putnika. Kad sam kasnije čitao o tim podvizima, čudio sam se koliko su njene priče istinite. Razume se, ti ljudi za nju nisu bili ni junaci, ni avanturisti, za takve nije imala

smisla, ni o nauci nije govorila. Istraživač je za nju bila profesija kao svaka druga. Neko je rođen za krojača, drugi za putnika. Ona i pisac Seline učili su me da se ne treba diviti čuvenim junacima. Tako u *Putovanju na kraj noći* vojnik Robinzon gleda svog zapovednika koji sred kiše metaka stoji nasred brda, mirno gleda u kartu i izdaje zapovesti, pa Robinzonu sine: To je, znači, pravi junak! Ali, već je sledećeg trenutka pomislio: i krava bi stajala tako, dakle — nedostatak mašte! Za moju babu zapovednik bi jednostavno bio — poziv kao i svaki drugi.

Šteta, što nisam nasledio njenu realnost. Kad sam, kao dete, jako plakao, sasvim je mirno govorila: „Samo plači, manje ćeš piškiti“. Na kakvim sve izrekama čovek uči veštinu življenja. Balzak kaže „Život je zanat koji treba vredno učiti“. I kad si već skoro majstor, znači — šegrtski ispit je već iza tebe, stignu neki lokalni bogovi, zahtevajući od tebe da zaboraviš sve što si izučio, a tebi se plaće od oduševljenja nad njihovom veličinom. Koliko je nesrećnika to uradilo iz straha, iz oportunizma, pa i promišljeno ili zbog pritiska okoline, da ne govorim o mogućnosti — zamene jedne vere drugom; ima ljudi koji bez vere ne mogu da žive. Mnogima se desilo isto što i onim mačkama u američkim eksperimentima, o kojima sam čitao u nekim knjigama o psihologiji; mačke su najpre dobijale elektrošokove na crveno svetlo, na zeleno, hranu — toliko dugo dok nisu stekle uslovne reflekse — zatim su im zamenili boju svetla. Mačke su dobile nervni slom, u grčevima su se valjale po podu. Juče „Živeo Staljin!“, danas „Dole sa svinjom Staljinom!“ Istraživači u džunglama Amazona žive sasvim drugačije; stvari su ili korisne ili opasne ili beznačajne. Kasnije podatke srede tako, da odvoje zanimljive od nezanimljivih.

Posle dva dana došli su po mene: „Uzmite sve svoje stvari sa sobom!“ Od majice, koja je stigla u paketu, napravio sam zavežljaj i u njega stavio hiljade cigareta koje su se nakupile iz paketa, na stotine šibica i još nekih sitnica, među njima i knjiga koja me posebno obradovala, *Jesen srednjeg veka* čestitog Huizinge, na italijanskom. Vratili su mi kaiš i pertle za cipele. Sada je sve išlo rutinski. Vožnja. Izlazak u zatvorsko dvorište. Pa „sobačnik“, pseća kućica, kako Rusi zovu taj, metar sa metar, prostor za zatvorenike gde čekaju na prijem — da ne bi došli u kontakt.

Pušio sam cigaretu za cigaretom i odmah uspostavio kontakt sa susedom koji je već u tome bio vešt. Na brzinu smo se predstavili i izmenjali novosti. Pred vojnim sudom je dobio dvadeset godina, civilni bi ga „izmerio“ (da sazna vrat koliko mu teži dupe, kako kaže Vijon). Život mu je spasao branilac, kapetan po činu. Uхватili su ga, naime, kao kurira emigrantskog centra. Olakšavajuća okolnosta mu je bila ta što je radio za pare, a ne za ideju. Bio je iz jako siromašne, porodice bezemljaša s mnogo dece. Pričao mi je da je tih dana bilo više smrtnih presuda. Osuđen je i jedan arhitekta kojeg sam poznavao. I da se Rusi u sporazumu s Amerikancima pripremaju na upad u Jugoslaviju. Da će se realizovati sporazum sa Jalte između Istoka i Zapada, podela fifti-fifti. Treba još samo malo izdržati. Zato je režim tako nervozan. Mnogi će izgubiti glavu. Takve stvari sam zatim, slušao godinama. Pored toga i: svinje engleske su nas izdale, izdale su nas i svinje američke, svinje ruske hoće da upadnu u Srbiju, a svinja papa deluje u Poljskoj i Mađarskoj, a za nas i ne haje.

Preuzeo me dosadni grbavi čovečuljak u prostranoj kancelariji i upisao u veliku knjigu. Oduzeo mi je kaiš, pertle i Huizinga — uzalud sam se sa sve četiri grčevito hvatao za knjige, „ići ćete na raport kod upravnika, tišina“, rekao je. I tako su me odveli u ćeliju. U kaznionici nije bilo više onako tiho, neki zatvorenici su zastajkiivali po hodnicima, neki su čistili, drugi raznosili knjige, svi u smeđim, sivim i zebrastim robijaškim odelima, neki ošišani, drugi nisu, video sam to dok su, pozdravljajući stražara skidali okrugle kapice.

Stigao sam u ćeliju koja je imala drvena vrata, i na njima sam ubrzo otkrio rupicu za gledanje u hodnik. Bila je to, relativno, velika samica s krevetom na sklapanje i slamaricom, stočićem, klupicom i hladnim radijatorom. Tada je bilo prilično hladno, poslednji napad zime koja se povlačila. Već u prvom satu sam saznao od suseda da je osuđen na smrt. I da sam i ja u takozvanom „smrtnom traktu“. Da li sam već pravosnažan? Ne. Da li je tužilac zadržao rok za prigovor? Obojica su ga zadržala. Osetio sam vezu između pitanja i naziva trakta.

Kod prozora sam našao izgrebeno: „Osuđena na smrt...“ dana toga i toga (pa ime, koje sam zaboravio)... „Živela sloboda!“ pisalo je pored toga. Na vratima sam našao, mastiljavom olovkom, nacrtanu debelu žensku s raskrećenim nogama, a ispod nje potpis velikim slovima „Franca radodajka“. Bilo je veoma hladno, a ja baš lepo u letnjem odelu u kojem su me pokupili. Hrana tečna, tada još nisam znao da svaki od ovih bučkuriša ima svoje robijaško ime. Redak kupus se zvao kupus-čaj. Bio je tu i pasulj-čaj. Bljutava supa od zaprške — mrtvački čaj. Kukuruzni griz, kuvano brašno na vodi zvao se „dratferhau“ ili pečev jeb. Ujutru je bila „šljivova supica“, to jest, kafa, i jedini obrok hleba, kukuruzni hlepčić, tanak, tvrd, oko pet santimetara u prečniku.

Počela je, znači, glad. Kibla je ipak bila veća od one u istražnom zatvoru, s debelim slojem rđe, verovatno služi još od stare Austro-Ugarske koja je i sagradila ovaj zatvor uz zgradu suda. Sranje je bio problem. Slaba hrana izazivala je zatvor, iscrpljenog čoveka bi posle dužeg čučanja zbolele noge: a kad bi ustao (najčešće bez „uspeha“), često bi mu se maglilo pred očima. U zatvoru si, a imaš zatvor.

Pokucao sam i na drugu stranu, odgovor je stigao, ali bez volje za kontaktom. Na smrt osuđeni, recimo da se zvao Branko Gornik, rekao mi je, da u onoj ćeliji sede tri „doktora“ i nešto prevode sa stranih jezika za zatvorsku upravu ili Udbu. Jedan je dobio doživotnu, dvojica po dvadeset. Školovani ljudi su plašljivi u zatvorima. Zaista sam čuo pisaću mašinu. Gornik je bio viši službenik jednog građevinskog preduzeća. Prijatelji su ga upozorili da će biti uhapšen, pa je odmaglio u Italiju i zatražio politički azil. Naši su ga tražili natrag kao kriminalca, ali nije išlo. Dao je i nekoliko intervjuua za italijanske novine u kojima je napao našu ekonomsku politiku. Zatim se ilegalno vratio nazad, po ženu. Uхватili su ga. Pošto je bio član Partije, posebno su mu se obradovali. Upozorio me, da se kroz prozor, koji ovde nije bio tako visok, gledano sasvim levo, vidi soba ambulante.

U sobi su tri žene koje prstima emituju slepu abecedu. Jedna je stvarno zgodna. Ne može da se emituje odgovor, sem uveče, pomoću svetla, ali treba paziti, jer se vidi iz hodnika.

Posle večere otvorila su se vrata i u sobicu je ušao onaj uglađeni seljak o kojem sam već govorio. Provokator. Imao je zadatak da sazna kako reagujem na proces i osudu.

Prenoćio je kod mene, ujutro je po njega došao viši čuvar koji se pravio kao da ispravlja grešku.

„Šta vi radite ovde?“ izderao se na mog gosta.

„Pokupite svoje stvari! Dodite!“

Kasnije sam saznao da su ga rado ubacivali u ćelije intelektualaca. Izvlačio je iz njih tajne. Posle je postao zatvorski „šef kulture“ i kretao se po zatvoru prilično slobodno.

One tri vesele zatvorenice u sivoplavim prugastim haljecima, jedna debela, jedna stara, treća zaista lepa, stvarno su mahale, slale poruke, smejale se, ona debela je rado pokazivala grudi, bila je uopšte pravi đavo, njena poruka je bila „od tucanja ništa bolje“ a pošto je u slepoj abecedi slovo „f“ potez preko grudi, ona je to ponekad radila na golo, druge dve su se smejale. Iznenada su sve tri nestale, a ambulatnu sobu su naselili neki starci. Kasnije mi je Gornik saopštio da su ih uhvatili u nekom prestupu i premestili. Saznao je to od redara. Kakvi su ti redari u traktu? (To su, naime, robijaši koji nose kible, dele hranu, čiste, često imaju i „redarsku sobu“, ako je nemaju, onda im je štab u sobi za stražare! Jako važne osobe.) Da, šef redara — nekadašnji gestapovac je prava zagonetka. Zamalo, pa da mu i čuvari trakta budu pod komandom. Ako hoće, može napraviti bilo koju uslugu. Bio je to visok muškarac od metar i osamdeset, dosta plećat, tamnosivog lica, na kojem su duboko sjale sasvim srebrnosive oči. Bio je šef dvojici redara koji su ga slušali kao roboti. Gornik mi je rekao da se ne usuđuju ni „prdnuti“ bez odobrenja svog „šefa“. Taj se odmah dokazao preda mnom. Naredio je, da mi donesu knjiga. Radovao sam se. Šta li će mi samo doneti? Dakle, otvorila su se vrata, napolju je na stočiću bio poslužavnik s knjigama, pored njega zatvorenik u ispeglanoj odeći, duge kose. Pružio mi je Engelsov *Antidiring*. Pravio se da me ne poznaje. Bio je nekada partizanski komandant, čuveno ime. Čovek je bio zatvoren zbog simpatija prema Istoku, zatim je na nepoznat način „pobegao iz zatvora“. Kad su ga opet uhapsili, nagnulo je za njim oko trideset ili četrdeset ljudi. Među njima i jedan moj poznanik koji mu je pozajmio nešto malo para i za to dobio šest godina. Bili su zajedno u partizanima. Ispeglanog bivšeg komandanta posebno je radovalo da mi donosi knjige. Prvo je donosio Marksa i Engelsa, od *Kapitala* do *18. brimera Luja Bonaparte* zatim je prešao na Lenjina. Gornik mi je rekao kako dobija romane za koje povremeno daje cigarete. Ko je umeo da se bibliotekaru posebno dodvori, mogao je da dobije i kakav avanturistički predratni roman, koji uopšte u kartoteci nije bio zaveden pod pravim imenom. Navodno, neke zanimljive knjige su imale iscepanu naslovnu stranicu, s nalepljenim listom s lažnim naslovom. Za jednu takvu znam: zabranjena *Tri musketara* Aleksandra Dime imala su naslov *Maksim Gorki*.

Ja sam čitao stare i duge rasprave. U početku sam se osećao kao onaj seljak koji je noću stigao u grad dosta kasno i zatražio večeru, ali su mu svuda odgovarali da imaju samo supu.

Čovek uopšte nije voleo supu. Dakle, otišao je da spava bez večere. Noću je nekome, u sobi pored njegove, pozlilo, stigao je lekar da ga klistira, zabunio se i upao u seljakovu sobu. Ovaj se uzalud branio, zgrabili su ga i napunili mu stražnjicu. Kad se vratio kući, upitali su ga kako je bilo u gradu. Sasvim dobro, rekao je, ali ako danju nećete da jedete supu, noću vam je saspu u dupe.

Ubrzo sam shvatio kako čovek mnogo govori o stvarima koje ne poznaje. Počeo sam da čitam pažljivije. U *Kapitalu* sam, doduše, preskočio mnogo stranica, dok sam neke stvari pročitao s pažnjom. Engels me svojim spisom protiv Diringa poučio da su u to vreme svi filozofi Nemačke želeli da ostvare svoj kompletan sistem, kako Diring, tako i Marks i još mnogi, da o metafizicima i ne govorim. Slično, kao i krajem srednjeg veka, kada je svaki mislilac stvarao kompletan sistem; najpoznatiji sistemi su Tomin i Dansa Skota. Kad je sistem sagrađen do svoje piramidalne savršenosti, najpre se okameni, a onda počne da se raspada. Posle srednjeg veka stigla je renesansa. Pred kojim novim razdobljem mi stojimo? Sistem egzistencijalizma se raspada. Katoličanstvo pokušava da evoluiru prema nauci, što je nemoguće negirati. Sistem marksizma što dalje odmiče, nedostaci su sve očigledniji. Psihologija je obezvređila „dušu“ i „duh“, kao nešto što postoji samo po sebi, čime je idealizam smrtno pogođen. Fizika je konstatovala da „materija“ nije poslednja supstanca, čime je materijalizmu nanesen smrtni udarac. Sinteza? Gde se vidi? Kakva će biti?

Pored svega toga smrtao sam se kao pas. U traktu su bila dva glavna čuvara, koščati Gugel i mali, naprasiti Jančić koga su zvali „Vaška“. jer je voleo da se dere na robijaše: „Idemo! Idemo! Proklete vaške!“ Gugel je pregledao moju ćeliju posle čišćenja i upozorio me na neophodnost održavanja reda i čistoće. Upitao me koliko sam dobio. Kad je čuo broj godina kazne, tužno je zavrteo glavom. Zašto? Politika, odgovorio sam.

„Tako mlad, zdrav čovek!“

Otišao je vrteći glavom, ali se na vratima okrenuo: „Istok ili Zapad?“

Zapad.

Otada je prema meni gajio neke tihe ali prijatne simpatije. Uveče bi mi, ponekad, rekao čak i „laku noć“, tako da niko ne čuje. Ovo „laku noć“ bila je zlatna zraka. Zbog tog pozdrava umalo da se prepustim nekom humanizmu.

„Vaška“ me od prvog susreta nije podnosio. Verovatno nije mogao podneti da ga gledam pravo u oči, tako, da je morao da skrene pogled. Čuo sam o navikama i pravilima u nemačkim koncentracionim logorima. Tamo je bilo zabranjeno da logoraš gleda stražaru u oči. Morali su ići oborenih pogleda.

Napravio sam i grešku, oslovio sam ga samo „čuvaru“, kao što se i on meni obraćao sa „Levitane“. „Šta sam ja za vas?“ pitao je. Nisam znao da su to sada sve sama gospoda. Napolju je uvedeno oslovljavanje sa „drug“ a ovde je „gospodin upravnik“, „gospodin čuvar“, „gospodin komesar“. Zanimljivo da su i politički nekadašnjeg „druga Staljina“ u razgovorima sada nazivali „gospodinom Staljinom“. Na selu je „drug“ značilo — milicioner, „drugarica“ — učiteljica, „gospodin“ — sveštenik. S jedne strane su, dakle, stajali — drug predsednik, drug milicajac i drugarica učiteljica, s druge gospodin Staljin, gospodin sveštenik i gospodin čuvar. Ukratko — posle ove greške u obraćanju (koja je nastala sasvim prirodno, jer drugovi sada sasvim sigurno nismo, a za gospodina nisam ni znao) žurno je u moju ćeliju upao „Vaška“, prošetao se ovamo — onamo i šarajući pogledom pozvao je jednog od redara iz hodnika — naredivši mu da skine prozor i odnese ga. Napolju je padao sneg, milina jedna. Hladnoća je prodirala kroz prozorsku rupu i vrata. Upitao sam ga zašto mi uzima prozor.

„Da se popravi“, promrmljao je.

Staklo je zaista bilo napuklo. Prozor više nisam video. Sibir! Bilo mi je toliko hladno da ni na goloj koži nisam mogao ogrejati ruke ugurane pod košulju. Sasvim sam neotporan na mraz. Počeli su da mi otiču zglobovi prvo na prstima ruku, pucala mi je koža, a iz pukotina je počela da curi sukrvica. Najgore je bilo kad su mi ponovo „progovorili“ prsti na nogama u onim letnjim rupičastim cipelama. Imao sam promrzline iz rata, smrзли su mi se u ofanzivi 1943. godine, jer deset dana nisam izlazio iz snega do pupka. Posle rata sam ih u banji s mukom, jedva povratio. Hladnoći nikad kraja. S onom tankom hranom 24 časa dnevno drhtao sam kao ker na kučki. Imao sam čebe kroz koje se providelo. Pokušao sam da njime zastrem prozor, strogo su mi saopštili da je to zabranjeno. Šetao sam po ćeliji kao mokar pas, nisam mogao da spavam od hladnoće, a zamišljani topli „čajeви“, činili su mi se sjajni. Šator zagreje jedna jedina sveća. Eskimski iglo je topao od sasvim male vatrice. Ovde nije bilo pomoći.

Gornik mi je rekao da vešaju u podrumu, u betonskom bunkeru, sa gredom i kukom. I da su Gugelu jednom tekle suze kad se vratio iz podruma. Ali da i Gugel ne podnosi „istočne delikte“. Da je pravi sadista prema informbirovcima.

Na radijatoru sam našao natpis „biće svega, sem nas“. Na poklopcu od kible napravio sam sasvim malu vaticu od kartončića iz kutija za cigarete, da bih se bar malo ogrejao. Uhvatio me — na sreću — Gugel.

„Odmah ugasite, Levitane! Kako možete da radite tako nešto?“

Bacio sam one zlatne pramenove u kiblu i rekao mu koliko mi je hladno. Gledao je u prozor bez stakla i ćutke klimao glavom. Pokazao sam mu ruke. Samo ih je ošinio pogledom. Izgovorio je „hm“ i otišao. Sledećeg dana preselio me u ćeliju o kojoj sam već pricao: susetka mi je bila „poverenik za kurve“. I još mi je fino predao paket s hranom što mi je majka poslala.

U ovoj ćeliji bilo je više natpisa, političkih i pornografskih, imala je i lepšu rupu u vratima — a susetka me zabavljala ceo dan. Gugel mi je doturio još jedno čebe.

Kako je čoveku malo potrebno da bude srećan. Treba ga samo baciti na dno, a posle malo podići — i već je na devetom nebu. Đavolja drkačica iz susedne ćelije počela me, povremeno, zamarati. Posredovanjem šefa redara dobio sam Dikensovu *Priču o dva grada*, bivši partizan — bibliotekar — glatko se povukao pred bivšim gestapovcem. Susetka nije mogla da razume kako to neko radije čita takve „pizdarije“, nego da s njom razgovara o kurvanju. A kad ti neko pod „hitno, hitno“ emituje sedamnaest puta istu zvonku reč, koja po Bokaču znači „klin za sađenje ljudi“, onda već kod „k“ i manje pametan zna šta sledi iza njega. Setio sam se jedne lepe, uzdržane gospođe na moru, kojoj sam jedva uspeo da se približim. Kad smo se upoznali, molila me da joj „govorim ružne reči“ — i sasvim podivljala. Nije bila jedina. Kad bi pao mrak, „poverenicu“ bi posebno hvatalo. U suton, između dana i noći, pre nego što se upali svetio.

„Ukruti ga! Je li ti tvrd? Pritisni ga o zid, ovde dole. Skinula sam gaćice. Nasloniću голу na zid. Hajdemo!“

I zatim samo još udaranje pesnicama po zidu.

Kad je nastalo strašno neslaganje između ganutljivog Dikensa bez piše i literature moje susetke, mogao sam samo da zamislim kako se smireni i uzdržljivi ljudi osećaju kad se suoče s mojom razuzdanošću.

Kod životinja toga nema. Čovek ne bi trebalo da potcenjuje životinje, već da uči od nje. Životinja ne poznaje rat, ni tamnice, ni zločin, ni sadizam, ni dvostruki moral, ni ludnicu, ni prazne govorancije, spisak aktivnosti koje životinja ne radi popunio bi celu stranicu. Majmun mirno onaniše pred publikom zoološkog vrta. Psi u nedostatku kućaka buzuriraju na sred ulice. Ždrebac grize kobilu i ne mari za gledaoce. Bika otpremaju u klanicu na kravi. Mačke se pare po krovovima i dvorištima ne mareći za narušavanje noćnog mira. Pevac svaki čas bira drugu kokošku iz svog harema. Zečevi se pare na tekućoj traci. Gušteri na suncu. Komarči u letu. Ali, zbog „corruptio morum“ nije propalo nijedno životinjsko carstvo.

Seoski momak mi je jednom ispričao kako ga je, ponekad, nabijao mlađoj kobili. Prinosiso bi klupicu i podizao joj rep. Rekao je: „To nikoga nije bolelo i nikome nije ništa oduzimalo.“ Nimalo se nije stideo ljubavi s kobilom. Kad je njegov suseljanin rekao da mu je majka u ludnici pocrveneo je od stida i počeo se izmotavati: „Ah, pa šta, ima samo malo slabije nerve.“

Sav ovaj preterani moral i njegovog stalnog pratioca, „dvostruki moral“, zakuvaio nam je evropski srednji vek iz straha za vlast. Grci tako nešto nisu poznavali, Rimljani takođe. Indijci i danas žive slobodnim seksualnim životom. *Kamasutra* uči kako treba da ližu lingam „žena ili evnuh“. Do najgorih seksualnih zločina dolazi u moralno najzatvorenijim društvima..

Ne znam, ni zašto bih se lirski rascvrkutao nad svojom patnjom u teškim tamnicama, kad mogu da kažem da sam bio sasvim opušten i odsutan iz tamnice ce kad smo „poverenica“ i ja opštili preko zida. Stara grčka teorija uči da je život točak na koji je privezan čovek. Točak se vrti s njim. Ne kaže da li taj točak stoji horizontalno ili uspravno. Uveren sam da stoji uspravno, inače ne bi bilo takvih usponu i padova u ljudskom raspoloženju. Za mene je bio veliki uspon kad sam jednog jutra, iz samice, upao u zajedničku sobu, gde je bilo petnaestak robijaša od kojih su neki već bili pravosnažni, drugi još ne, sve sami „teški“ kalibri. Soba se zvala „špijunska soba“. Svaki stanar imao je u optužnici špijunažu. Uza zid su bile slamarice, savijene u naslonjače, noću su postajali ležajevi. U uglu je bila ćelija s malim staklenim prozorom, pravi klozet s drvenim sedištem unutar kojeg je bila smeštena kibla. Tamo su bila dva prozora, dva prava prozora s debelim gvozdenim rešetkama a spolja je bio drveni štitnik da onemogući gledanje kroz prozor, ali je izdubljen na pravim mestima da se unutra ne vidi, a napolje može. Uz vrata je stajao umivaonik s limenim rezervoarom sa slavinom i lavor. Ali, to još nije bio sav luksuz špijunske sobe. Imali su šah napravljen od sredine hleba (crne figure dobili su tako, što su hleb namazali crnim imalinom) i karte, izrađene od kartonskih kutija za cigarete, gde dame imaju raširene noge, kraljevima visuljci vise, a momcima stoje, na svakom asu bio je natpis u polukrugu (kao „robijaš robijašu vuk“, „made in pička materina“, „jebeš, ne jebeš, kurcu vreme prolazi“), pa „spano“ (ili „mlin“). U klozetu smo i kovali, pre svega, kafu, ponekad čak i pržena jaja sa slaninom. Kuvanje je sasvim prosto: kutija od konzerve na žici, zatim se uzme u ruku savijeni papir (novinski) i potpali odozdo da bi polako goreo nagore; tabakom papira može se skuvati kafa. Kao šoljica svakome služi njegova kutijica od konzerve. I knjiga je bilo po izboru, Trščanin Sabotini je imao čak i zbirku savremenih italijanskih pisaca, pa i prevoda na italijanski, s

posebnim zanimanjem sam čitao Kestlerov *Mrak u podne* (*Buio a mezzogiorno*). U početku, čovek je u takvoj sredini na probi. Kao vuk u čoporu, polarni pas u zaprezi ili majmun u svom čoporu, mora da nađe svoje mesto koje mu pripada po hijerarhijskoj lestvici.

Ubrzo sam osetio da je prvi vuk Tršćanin Sabotini, novinar, ili tako nešto, svakako dosta obrazovan, posebno je o umetnosti mnogo znao. Bio je dostojanstven, fizički jak čovek. Još isto veče se, pre spavanja, upustio sa mnom u razgovor i ubrzo smo došli u sukob zbog Apolinera, koga sam, po njemu, ocenjivao pogrešno i previsoko. Još dva dana prigovarao mi je za svaku stvar. Tada sam još spavao na najgorem mestu, kod klozeta, kao novajlija, a on na najboljem, udaljen od klozeta i prozora odakle je duvalo. Zatim se saznalo da je i on boksovao. Svestan svoje nadmoći predložio je da sledeći dan malo treniramo. Ionako se malo krećemo. Sutradan prepodne priredili smo meč. Krpama i komadima odeće povezali su nam ruke i povukli se ka zidu. Počeli smo. Odmah sam primetio da boksuje na snagu i da nikada nije toliko trenirao da bi pronikao u pravu dubinu ovog sporta koji bez snage zaista ne ide, ali je njegova suština u inteligentnoj taktici i strategiji. Zamahnuo je nekoliko puta tako da bi mi, kako se kaže, otkinuo glavu, da me pogodio. Zatim je počeo da se zaleće u moje leve „kontre“. Ne mogu da kažem da sam sjajno pobedio — ali, on je popustio, to je za sobu bilo dovoljno. Još isto veče, bez diskusije, premestili su me bliže njemu, a on je, u razgovoru, počeo da traži više dodirnih tačaka, nego spornih.

Sledeći napredak sastojao se u tome, što sam momka pored sebe, recimo Čopa, uzeo za adutanta. To znači, da je upravljao mojom imovinom (hrana, cigarete), da je bio moja švalja (ušio mi je pantalone koje su se bile rašile, krpio čarape) i obuçar (popravljao mi je cipele). Od pileće kosti pravio je lepe igle, što je spor posao, iglu još i možeš da izbrusiš, najteže je probiti ušicu; po šest ih pukne, pre nego što sedma uspe. Osuđen je zbog trostruke saradnje (s američkom, italijanskom i našom obaveštajnom), a dolar je voleo više od lire. Glavu mu je spasila samo mladost. Bio je miran, prijatan momak i dosta bistar. Kad smo pričali proste viceve, on se samo smeškao. Nikad se nije uzbuđivao. Završio je američki kurs za agente. Ispričao mi je mnogo zanimljivih stvari. Na primer — hapšenje opasnog, naoružanog i veštog protivnika. Prođeš pored njega, kad se susretnete praviš se kao da ga uopšte ne primećuješ, zatim se naglo okreneš, pa revolver u leđa. Lezi na stomak! Brzo mu oduzmeš oružje, zatim pantalone i gaće dole, jaja mu povučeš unazad i natakneš žičanu omču. Pantalone opet gore! I vodiš ga kao bika na alci. Ako se otima, malo zategneš i on pada od bola. Tako ga mirno vodiš ulicom između ljudi.

Tada nisam ni slutio u kakvom sam gnezdu. Najmanje polovina od njih bili su cinkaroši, polovina na probi. Budući da jedan za drugoga nije znao šta je, ili se samo pravio, i cinkaroši su cinkarili jedan drugoga. Svaki čas bi poneko išao na saslušanje. Ili je imao „izuzetnu posetu“. Ili je išao na pregled u ambulantu (što je i bilo tačno, a ujedno bi samo još skoknuo do komesara na raport). Jedan je nestao na nekoliko dana. Kad se vratio, pričao je kako su ga bacili u bunker, jer ga je neko tužio. U stvari, negde je pisao svoj dugi izveštaj o nama. Na mene se niko živ nije obazirao, a takvih je bilo još. Najprljaviji cinkaroš (pod tim „prljav“ mislim da je dodavao, lagao i menjao po svom) odlazio je najčešće na saslušavanja. Na povratku je izigravao čitave tragedije, kako su ga

„šarafili“ zbog neke stvari koju su „tek otkrili“. Bio je „stari delikt“, član kvinsliške okupacijske političke policije, takozvane PP. Svi ti „pepeovci“ i gestapovci izašli su s robije pre mene, ovaj na amnestiju, onaj zbog bolesti, treći zbog „dobrog vladanja u zatvoru“ (mogućnost puštanja sa pola izdržane kazne). Da sam samo imao išta na savesti, sigurno bih se i ja uhvatio u te razapete mreže, jer sam do tada imao tek osnovnu školu robijaškog obrazovanja. Kasnije mi je politički komesar zatvora rekao ironično: „Levitane, Levitane, smatrate se tako bistrim, a upadnete u svaku zamku koju vam namestimo.“ Kasnije, kad sam već bio „prison graduated“, taj isti čovek je s mukom rešavao zagonetku mojih izlazaka iz zatvora i povrataka, što se, navodno, nije dogodilo „odavde do Vladivostoka“.

U sobi su bili „stari delikti“ (okupacija) i „novi delikti“ (Zapad), samo jedan je tvrdio da je „istočni delikt“, što sam ja smatrao netačnim. Kasnije smo saznali, da u poređenju s „istočnim deliktima“ po logorima, mi živimo kao lordovi po hotelima. Saznali smo takve detalje, da nam se kosa dizala na glavi. U politici svoj bivšega svoga mrzi više od neprijatelja. U vreme inkvizicije franjevci u dominikanskim zatvorima nadrljali bi gore od uhvaćenih Turaka i antihrista.

Redari su brinuli o našem dopisivanju sa zatvorenim ženama. Slale su nam pisamca, gora nego što smo mi bili sposobni da im odgovorimo. Da nije bilo Sabotinja, koji je znao napamet pola Ovidijeve *Umetnosti ljubavi*, muška strana bi se osramotila. U pismima je bilo i mnogo amorfnih prostakluka, ponekad pisanih sa tri, četiri rukopisa, sa dosta dopisivanja i ukrasa.

„Imate li crva samo za pišanje?“ pitale su, druga ženska ruka je dopisala: „Kad ga guraš onome sa cvikerima, misli na mene.“

Onaj sa cvikerima — to je bio mladi domobranski poručnik, inače pravnik, koji je potpisao smrtnu presudu dvojici partizana i naredio da se izvrši. Katolik je bio protiv prostakluka, pa čak i psovanja. Dok je Sabotini diktirao Čopu odgovor, domobran je besno šetao po sobi. Sabotini je za sebe tvrdio da je impotentan otkad su mu išutirali jaja. Sumnjao sam u njegovu impotenciju, pa i u šutiranje. U svakom slučaju nije bio seljak koji bi se hvalisao svojim seksualnim sposobnostima. Bio je potpuni egocentrik, koji se među nama osećao kao „un cazzo sul maccheroni“, kao kurac na makaronama. Jedno je bilo sigurno, da se upecao: radio je za naše i hteo da ih „navuče na tanak led“. Bio je italijanski građanin i (valjda u nekoj razmeni) izvukao se bez većih posledica. Tamo je bio i jedan ćutljivi i pomalo plašljiv čovek, koji je rekao da je engleski „intelligence service“. Čudio sam se koliko je njegov engleski bio oskudan. Pa jedan mlađi lajavi „nervčik“, koji je od smrtne kazne pomilovan na doživotnu, čovek s bujnom maštom. Ako zatreba, sлагаće da je bio i u Hongkongu. Posle oslobođenja je, navodno, obukao partizansku uniformu i lumpovao s narodnim herojima. Aludirao je na razne obaveštajne službe, patio je od toga da se pravi važan. Ovde unutra je kao lud učio jezike. Pravio se da mi je odan, jer sam mu u tome pomagao. Sve mi se činilo, da su mu se one okupacijske stvari, zbog kojih je skoro izgubio glavu, činile beznačajne. Bog zna koliko je problema sebi natovarao laprdanjem. Zatim — stariji razvlašćeni fabrikant s mnogim poslovnim vezama u Nemačkoj i Italiji. Bio je naivan kao dete; prorok propasti režima. Od svake i najmanje novosti, koju bi mu saopštili rođaci prilikom posete napravio bi

veliko proročanstvo. Verujući sebi — lakše je preživljavao. Kad je posle nekoliko godina izašao, opet se, ni iz čega, brzo osovio na obe noge. U mladosti je bio gimnastičar, pa je i sad vežbao svako jutro. Oko sebe je širio optimizam i smisao za higijenu. Zvali smo ga „ratni huškač“, jer je običavao da za šahovske partije raspiše nagradu (bombon, parče čokolade, cigaretu), a onda navijao čas za jednoga, čas za drugoga, tako da je ponekad učestvovala cela soba kao na fudbalskoj utakmici. Zatim, melanholični medicinar, nekadašnji partizan, negde iz Primorske, koji se, izgleda „stavio u službu italijanske obaveštajne“. Jednom me upitao da li sam ikad opštio s muškarcem.

Bio je tamo i nekako ćoškast čovek s tako nepokretnim licem i bledim očima, kakve imaju dugogodišnji činovnici koji ne rade s ljudima. Ne sećam se da je ikada išta izgovorio. Sedeo je tamo, uza zid, kao da ga nema. Niti je njemu iko bio potreban, niti je njega iko tražio. Kako se taj našao među nama? Da je jednog lepog dana počeo da hoda po plafonu, niko se ne bi začudio. Da bih ga upoznao, pokušao sam da mu se obratim; gledajući mimo mene odgovarao je „da“ „ne“, „Ah, šta!“ i kraj. Nije pušio, nikakvu hranu nije dobijao od kuće, niko ga nikada nije zvao. Niko o njemu ništa nije znao, sem imena i prezimena. Jednog dana izveli su ga iz sobe i više nikada ništa nismo čuli o njemu. Redari su, na moju inicijativu, pitali čuvaru ko je to bio. Saznali smo da je bio oficir — i da je „bolje da niste bili u njegovoj koži“. U Severnoj Africi sam posmatrao Arape kako satima sede nepomični. Pijani mornari su ih zadirkivali, ali ovi, ni da trepnu. Kornjača može nedeljama da čami na istom mestu bez ikakvog pokreta. Ždrebac ni tren ne miruje.

Veoma je teško prosuti noću preobilno sakupljeno seme. Spavali smo jedan pored drugoga, osećali smo svaki pokret, čuli svaki uzdah. Nikada nismo svi spavali.

To je bio poseban problem posle „televizije“. Uveče smo na prozor nameštali prokrijumčareno ogledalo, okrenuto tako, da je gledalo strogo levo. Od dvostrukih naočara, jednih za kratkovide, drugih za dalekovide, napravili smo dvogled. Tako smo posmatrali sobu preko ulice, tamo se jedna silna ženska svlačila do gola i polako oblačila spavaćicu. Naga se okretala tako, kao da zna da je posmatramo. „Kao da zna“? Pa i znala je!

Okolo svih zatvora pojavljuju se prikazivačice golotinje, u sobama, u kupatilima, u toaletima. Za tu pojavu, do tada, nisam znao. Kasnije ću se još koji put vratiti egzibicionistkinjama. Dakle, to je bila naša televizija, koje kod nas tada još nije bilo. Razume se, robijaši gledaju prema hijerarhijskoj lestvici, neki više, neki manje. Posle toga nastaje ona atmosfera, „onaj gusti vazduh oko nezadovoljenih muškaraca, Tantalove muke koje mogu da izazovu glavobolju. Sva ona golotinja na distanci još je lepša i privlačnija, razrasta se u mašti, diže i baca na tle, jedan se smeje, drugi psuje, treći fantazira. Iz toga se obično razvije sat pričanja masnih priča što još više zateže nerve. Verovatno prikazivačice golotinje to nagoni osećaju i uživaju i mučenju zatvorenih muškaraca. Mesalina — ili neka od njene sorte — hodala je naga pred okovanim robijašima, čitao sam negde. Te ptice se često pokazuju tačno u isto vreme, da gledaoci ne propuste program. Kad sam kasnije bio bolestan, iz ambulante smo posmatrali žensku koja je svako veče u određeno vreme išla u klozet. Ne bi sela, već stala na dasku, polako podigla suknju i skinula gaćice, to je bio program broj jedan. Dugo je ostajala tako, zatim

bi ustala i napela guzu, pa je polako brisala papirom. Potom bi se obukla. Nikad se nije osvrnula — kao da, tobože, ne zna za piljenje zatvorenika. Posmatrao ju je i jedan seoski župnik koji je uleteo među nas i drhtavim glasom je strašno osuđivao, ali „dvogled“ još dugo nije ispuštao iz ruku. Sledeći put je opet bio među nama, kao „znate da ne mogu da verujem da neko može biti tako pokvaren!“ I opet je gledao. Pala je i teorija o njoj, da je s juga, jer naše žene sedaju na dasku. Ko zna?

Kad je iznenada stiglo proleće, krenuli su transporti. Prozvali su dvojicu, trojicu, koji su odvođeni, kao što smo kasnije saznali, u kaznionicu na severu zemlje. Bivalo nas je sve manje. Tu i tamo gurnuli bi u sobu i ponekog kriminalca. Špijunska soba se rasturila. Ptice selice u proleće lete na sever. U noći, desetog marta, grad su proletali prvi ždralovi, čuli su se njihovi otegnuti krici. Za svaku godinu sam upamtio dan kada su odletele na sever prve divlje guske. Bilo je teško spavati u takvoj noći.

Od špenadle, koju je negde „organizovao“ Čop je napravio udicu. Na prozor su nam doletali golubovi koje smo hranili mrvicama. Uhvatio je goluba, zadavio ga i očerupao, zatim špikovao slaninom i ispekao u klozetu. Bio je jako ukusan.

Disciplinu su pooštrili, stigli su novi traktni čuvari koji su nam oduzeli šah i karte, kao da je i to zabranjeno. Izvršili su i nekoliko premetačina i pokupili, pun lavor našeg, tako korisnog, oruđa i suđa. Zabranili su nam i da danju sedimo u našim „naslonjačama“ uza zid. Slamarice su morale da budu složene na gomilu. Zamenili su i redare. Dopisivanje sa ženama je prestalo, komande su postale glasnije. Medicinar je morao na raport zbog prigovaranja čuvaru i zakačio tri dana u podzemnom bunkeru. Žalili smo za „starim vremenima“, kako to kažu penzioneri; ujedno smo izrađivali novi alat da nadoknadimo izgubljeni.

Jednog prepodneva otvoriše se vrata, a tamo stoji „Vaška“ s listom papira u ruci. „Levitan!“ Da? „Jeste li već pravosnažni?“ Još nisam. „E, onda ću vam reći da jeste. Koliko godina ste dobili?“ Petnaest. „Pa, da znate — osamnaest!“ Posmatrao je efekat svojih reči, koje je možda brižljivo pripremio. „Izađite u hodnik, Levitane!“ Sa sobom je doveo berberina. Naredio mu je da me — kao pravosnažnog osuđenika — ošiša „na nulu“. Za vreme šišanja hodao je oko mene i govorio: „Kosica, kosica, Levitane!“ Da mu pokvarim veselje, srdačno sam rekao: „Znate li, gospodine čuvaru, da sam vam stvarno zahvalan. Imam slabu kosu i toliko peruti, da sam već razmišljao o tome da se ošišam. Zaista, hvala!“ Dobro sam to odglumio. Nakašljao se i otišao. I televizija je otišla do đavola. Uzeli su nam ogledalce, a otišao je i domobran koji je pozajmljivao naočare za kratkovidne. Napravili smo nove karte i pored klozeta, gde se najmanje videlo kroz prozorčić (premda pravog „mrtvog ugla“ nije bilo), igrali po koju partiju „šnapsa“, većinom smo igrali po trojica, ponekad četvorica, onaj lajavac (koji je „lumpovao s narodnim herojima“), tužni i zamišljeni medicinar, ja i novodošli kriminalac, odličan džeparoš, koga smo zvali profesor jer je predavao na džeparoškom fakultetu u Zagrebu. Na saslušanju, u policiji, izdao ga je njegov učenik. Našli su njegova šapirografisana skripta i lutke na kojima su vežbali na seminarima. Bio je bistar, okretan čovečuljak, koji je svoju profesiju smatrao normalnom. Veselje je bilo posmatrati njegove ruke dok je delio karte. Dobiti s njim, naravno, nije bilo moguće. Bio je jako lepo odeven, fin i ljubazan, imao je puno smisla za takav humor koji pogađa metu, ali nije bio agresivan.

Uopšte nije bilo moguće prihvatiti ga kao „kriminalca“, jer je bio filozofski uzvišen nad moralnim problemima vlasništva. Bio je ponosan na to koliko je „mladih ljudi vaspitao“, pomogao im da dođu do hleba i većina ga nije razočarala. Njegovi učenici su bili najbolji u zemlji. Jedan je radio u Beogradu, drugi u Skoplju, treći u Sarajevu. Jednom godišnje održavali su sastanak (kongres) negde na moru, da bi razmenili iskustva. Nekoliko ih je stizalo i iz inostranstva.

Igramo mi tako jednom, kad se otvore vrata. „Ovamo s kartama!“ Bio je to visoki čuvar, veoma strog, ali ne i surov. S robijašima nije razgovarao. Karata nigde. „Kakve karte?“ „Kako, kakve — video sam ih svojim očima. Ovamo karte, ako ih ne date, videćete!“ Karata nigde. Pozvao je i kolegu, pretražili su sobu, pogledali su i u lavor s nakvašenim rubljem, pročeprkali po našim stvarima, jedan je pogledao čak i u klozet. Čuvar je tvrdio da je video karte. I njegov kolega ga je gledao nekako popreko. Odoše bez karata. Prođe neko vreme, a mi opet karte. Opreznim kretnjama i sa stražom pred vratima. I vrata su se opet otvorila. „Nećete valjda i sad reći da nisam video karte?“ Ali, karata opet nigde. „Redari! Zatvorite sobu!“ Pretražili su i nas i sve uglove sobe, svu garderobu, slamarice, sve. Karata nigde. Čuvar se češkao iza uha. „Slušajte, nisam slep i karte sam video. Karte nisu izašle iz sobe. Recite mi, gde su, pa ću vam ih ostaviti da možete igrati i dalje!“ Tada mu ih je profesor izvadio iz džepa. Čuvar se okrenuo na peti i otišao. Mi smo mogli da igramo koliko hoćemo kad je on bio u službi. Bio je čovek od reči što, inače, nije policijska odlika. Robijašu se najčešće desi onako, kao i ciganinu, kome su obećali da će mu oprostiti ako prizna. I siromah stade na tanak led. „E, sad si priznao, Cigo! Polovinu ti opraštamo, a zbog druge polovine ćemo te obesiti!“

I meni je kucnuo čas transporta. Čovek, koji je s liste prozvaao imena, nazvan je „ptica zloslutnica“, jer od njega ništa dobro nije dolazilo, kad god bi se pojavio. Vodio je na pogubljenja, na mučna saslušanja, u bunker i na transport. Skupili su nas dvadeset petoricu, usred noći, ispred magacina u prizemlju, dali su nam „sve naše stvari“ i ostavili nas da čekamo dva sata. Onda se začulo zveketanje lanaca.

Petoricu su nas okovali, svakome posebnomu navukli engleske lisice sa škljocajem (pri tome nesmeš ni da mrdneš rukom, jer se svakim pokretom stisnu za zubac) i još po dvojicu zajedno lancem, jedan je ostao sam. Okovali su samo bivše partizane i uhvaćene „krstaše“ (posleratni banditi u šumama, koje su sasvim brzo istrebili). Ratni delikti i kriminalci nisu okovani. Bio sam uglavljen u lisice sa avijatičarskim oficirom (moja leva — njegova desna), sasvim prijatnim čovekom. Premda su naredili „tišina“, brbljali smo čitavim putem. Započeo je jedan od onih puteva koje sam tokom narednih sedam godina prošao šest puta, premeštajući se iz kaznionice u kaznionicu.

Još je bila noć dok smo se vozili sredinom druma, okovanim rukama teško je nositi Unra kutiju sa svojim stvarima i to tako, da se lisice ne pomeraju. Na železničkoj stanici ruke su nam bile već sasvim plave.

Vožnja vozom. Kroz grad. U kaznionicu, građenu u vidu otvorene šake s pet prstiju, sred zvezdastog tlorisa bila je velika centrala, na ulazu zatvorska uprava, okolo zid i stražarski tornjevi. Svi traktovi bili su sazidani u obliku lađe s tri sprata, u sredini je bio veliki i visoki prazan prostor, unaokolo, na svakom spratu, nizali su se hodnici, zadnji zid je bio od debelog, neprozirnog stakla, prepleten rešetkama. Svaki trakt je imao svoje ime,

„samički“, „zajednički“, „trakt Ce“... pa se *samički* tako govorilo „prvi samički“, „drugi samički“, „treći samički“, pa prvi Ce, drugi Ce, treći i tako dalje.

Dospeo sam (pošto su mi posle dugog čekanja — ovde se nikom ne žuri, sem stražaru koji nekud vodi zatvorenika — opet oduzeli niz stvari i stavili u magacin) u prvi samički. opet u samicu, kakvu sam već poznavao, samo što je slamarica bila deblja, prozor za nekoliko palaca niži i što je zid bio prepim stenica koje su nas žderale svake noći od proleća do jeseni. Ponekad su mi ruke i lice bili sasvim otečeni od njihovog gošćenja. Protiv sveta stenica nema odbrane, jer se ti đavoli umeju spustiti i sa plafona, kao padobranci. Jednom smo nabavili petrolej i namazali se njime. Ništa nije pomoglo. Bilo ih je još više. Teško je navići se na njih, pre svega, tako odvratno bodu, a onda još odvratnije smrde ako ih zgnječiš.

Nekad sam očaran čitao Meterlinkov *Život pčela* (*Život termita* mi se nije tako dopao). Niko još nije napisao *Život stenica*. Navodno, da je i italijanska kraljevska palata bila sva steničava. Svaki italijanski hotel, starijeg tipa, brižljivo krije da išta zna o stenicama. U Parizu ima mnogo stenica. Stenica živi sa čovekom, otkad se u kuću uselio. Gde je živela pre, to je njena tajna. Koliko puta sam samo razmišljao o njenom životu. Sama o sebi neće da govori. Svetlost i lampu ne podnosi. Mnogo je bistrija od svih, njoj sličnih, vrsta insekata i najlukavija od svih parazita. U partizanima sam imao priliku da analiziram vaške, video sam one iz kose, stidne i „one iz prnja“. To su tupoglave proždrljivice koje žderu i čekaju svoju sudbinu. U pastirskim kolibama, kad smo, kao studenti, odlazili u planine na smučanje, posmatrao sam način života buva. Skaču kud stignu, golicaju svoju žrtvu i ponekad se toliko nažderu, da jedva mogu da skoče. Krpelj se naždere i čeka sudbinu. Stenica je jednako proganjana kao i ostali paraziti, ali ona je jedina od iskustva izradila svoju taktiku i strategiju. Retko bode budnog čoveka i ako takvu zgnječite, obično se ispostavi da je još mlada neiskusna. Ni među onima, koje sam našao spljeskane u knjigama, nisam video nijednu staru,iskusnu. Namestite sve četiri noge kreveta u posudice s petrolejom — pikiraće na vas s plafona, i to tako, da ne ateriraju daleko od otkrivene kože, gde ih čeka večera, ljudske krvavice. Mi, ljudi, koji jedemo sva ostala jestiva živa bića, obično se strašno uzбудimo zbog životinjica koje nama piju krv. Čovek ždere i čoveka, trpa želudac svinjskim i pilećim želucima, masti se srcem, jetrom i bubrezima koji nisu nimalo drugačiji od njegovih. Naravno, branili smo se od stenica sve dok nismo uvideli kakav je to Sizifov posao. Počeo sam da analiziram život stenica. Ta munja ima radar. Iz svog skloništa ne izlazi sve dok njen obrok nije lepo serviran. Čitav dan nepomična pročući u pukotini zida, a u akciju kreće u pravi čas. Tada je brza, inteligentna, čak i spretna, okretna, što je za njeno štitasto telo s nespretnim nožicama zaista iznenađujuće. Kako se s tom telesnom građom otisne od zida i baci na ležaj koji je, na primer, skoro pedalj udaljen od zida? Pošto se razmnožava, jasno je da ima i polni život. O tome ne daje znaka. Nikada nisam našao jednu na drugoj. Stanuje sasvim mirno. Kad sam odlomio parče maltera, video sam ih kako proživljavaju dan. Noge uza se, uz dobru probavu u miru, pola je zdravlja. Noću, akcija! Pa opet nazad, vrlo često na isto mesto, verovatno i u isto društvo. Ima tipova, koje stenice ne jedu, ili bar ne onda kad imaju nešto drugo. Naišao sam na nekoliko takvih i poredio ih sa sobom. Čini mi se, da su to ljudi koji se znoje. I mene su žderale manje, kad sam imao zapaljenje

pluća. Ljudi koji se znoje često su bolesni. Verovatno stenica voli zdravu hranu. Mlađe stenice su sklone avanturama, vole da putuju. Uvuku se u podstave kofera, ili u dupla dna kutija i kreću na put. Vaške prenose bolesti, tifusna, ona „vaška crvenog krsta“, jer ima krstić na leđima, posebno je poznata u ratovima. O stenicama tako nešto ne verujem. Koliko je meni poznato, ne jedu ni sifilističare. U zatvorskim ambulantom nerado žive. Gotovo da ih nema ni u sobama gde ne žive ljudi, premda može biti steničava cela kuća. Ne degenerišu se. Jedna oplođena stenica može posteničiti čitavu zgradu, ali ni orodavanje među bližim srodnicima ne podnosi. Njena odbrana je sasvim politička; skandal napravi tek onda kad je izveden atentat na nju, zatim „zasmrdi posle smrti“ i to tako, da čoveku ne pada na pamet da ponovi taj okrutni čin negde na sopstvenom licu. Treba jednom sastaviti tajanstveni „život stenica“. Doći će vreme, kad će pčelice, termi i mravi biti diskreditovani, vreme načelnog parazitizma, kako se to već javlja u nekim oblicima, posebno poslednjih hiljadu godina.

Adam i Eva su do greha zagrizli prirodu. Robovlasnik roba. Feudalac kmeta. Kapitalista radnika. Birokrata proletera. Crkva je već odavno rad proglasila „prokletstvom ove doline suza“. Socijalizam obećava sve veće smanjenje radne nedelje. Ali, moraćemo da otkrijemo neka veća tela koja ćemo gristi, možda zato i letimo na nove planete?

U onoj samici imao sam pravo na šetnju, u početku, doduše, samo po pola sata, tokom kojih sam se upoznao sa svetom „prvog samičkog“. Nisam znao da smo i tu na probi i u neprekidnoj istrazi. „Svrha kazne postiže se izdržavanjem kazne“, piše u pravilniku, što uopšte nije tačno.

Razume se, nikada nisam pristao na izraz „kazna“, za mene je sve to predstavljalo nezakonito nasilje. Takvo mišljenje donelo mi je čitav niz „premeštanja po kazni“, iz kaznionice u kaznionicu, pa i bunkera i uskraćivanja pošte, paketa i poseta. Posle nekoliko dana pokazalo se da moj premeštaj uopšte nije bio svrsishodan. Sve svoje stvari — i uleteo sam u „zajedničku sobu“ gde je boravilo pedeset ljudi, tako da su tri kible bile do vrha pune svaka dva sata.

Velika soba i mnogo događaja. Tu su se skupili delikti svih vrsta, ljudi svih zanimanja i starosti, među njima i nekoliko poznanika iz špijunske sobe koji su me ovde čekali već nekoliko nedelja, pa i nekoliko ljudi koje sam znao spolja. Ovde je bila i većina onih koji su stigli zajedno sa mnom u transportu, samo je jedan otišao pravo u bunker, što je tokom puta imao sukob sa čuvarom. Tu je bilo i nekoliko bivših oficira, mnogo sveštenika, sve vrste političkih prestupnika; dvojica su bili nerazdvojni i svakome su pokazivali svoje optužnice: onaj, koji je zaklao čoveka dobio je jedanaest meseci, a onaj, koji je klao tele „na crno“ dvanaest. Šetnja po sobi, ovamo, onamo, u redovima kao na korzu, razgovori unedogled. Karte, menaža, pušenje, sranje, pišanje. Boćanje papirnim kuglama (papier mache, domaće proizvodnje). Posmatranje kako piša kaluđer sa čudnim prezimenom (Terezija, ili tako nekako, sasvim je ličio na ženu) koji nije hteo — ili nije smeo — da dodirne kitu. Zaustavljanje poplava iz prepunih kibli. Gledanje kroz prozor u dvorišta i visoke zidove. Širenje alarmančnih novosti. Izrada „curdri“ (zatvorskih šibica za cigarete; iz odeće i čebeta iščupaju se končići, bolje je, naravno, platno; to se pripali i u prvom momentu priguši i ostane crni sloj u koji treba samo ubaciti iskru pa da se

zažari; to se stavi u kutijicu ili između dva kartona; zatim još treba napraviti i upaljač — parče stakla i delić čelika, jako se dobro pokazala kopča sa pantalona, ona za sužavanje pantalona u struku). Brušenje nožića. Kuvanje kafe. Prikupljanje podataka o životu u zatvoru i o službenicima uprave. Pedikiranje delićima prokrijumčarenih žileta. Šivenje tajnih džepova na odeći. Izrada minijturnih olovaka. Pravljenje alkohola (od meda i vode, držanjem na suncu). Tumačenje sistema cinkarenja, špijuniranja među zatvorenicima. Dakle, visoko školovanje. Zezanje, prepirke, vicevi i prostakluci. Ubijanje beskrajnog vremena jednog proleća.

Dizali su nas ujutro, još u mraku, na spavanje smo odlazili u devet uveče, kad je jedan deo stanara bio za mir i tišinu, drugi za debatu i ćaskanje; jedan deo stanara za otvorene prozore (zdravlje!), drugi za zatvorene (za toplinu, „od smrada još niko nije odapeo, a smrzli su se mnogi“). Jedni su hrkali, drugi škrgutali zubima, treći su govorili u snu, zatim bi se drugi budili da bi smirili one prve, a time bi probudili celu sobu; potrajalo bi, dok se graja ne bi opet slegla. Tada sam po prvi put čuo poslovicu: „robijaš robijašu — kazna u kazni“.

Mladi provalnik je ispričao da je potucao sestru, a majka ga je pri tome uhvatila; istukla ga je i odvela u sobu, gde je morao da i nju sredi. Neka me đavo odnese, rekao je, ali da znate, da je stara bila bolja od mlade! Kad ga je neko upitao kad je počeo krasti, bez razmišljanja je odgovorio: pa, kad sam prohodao, zar vi niste? Jako zgodan momak, samo je ten imao onako žućkastosiv, kakav dobiju ljudi koji se vucaraju od zatvora do zatvora.

Pored mene spavao je zdrav, zgodan momak rumenih obraza s Dolenjske. Kasnije su ga premestili u moju samicu i sasvim dobro smo se slagali. Bio je skojevac i predsednik omladinske organizacije u svom kraju. U politiku je stigao sasvim prirodno: braća su mu pala u partizanima, oca su ubili u koncentracionom logoru. Nemci su im spalili kuću. Zatvoren je, jer je zaklao devojkicu. Posle rata, naime, obnovio je posed i zaljubio se u ljupku devojkicu. Zabavljali su se duže vreme i razmišljali o tome da stvore dom. Zatim je nešto načuo. Sledio ju je — imala je sastanak s drugim. Celu noć je hodao za njima i posmatrao kako vode ljubav po šumi. Već se razdanilo, kad su se rastali. Gonilac je krenuo prema selu i na ivici šume zastao, praveći se da su se susreli sasvim slučajno. „Gde si bila?“ „Kod tetke u susednom selu“. Nagovorio ju je da prošetaju pored rečice, tamo su seli. Ispitivao ju je kako je bilo kod tetke. Lagala je nimalo se ne zbunjujući. Nije ni slutila da momak išta zna. Onda je izvukao nož i počeo da je saslušava. Nikako nije htela da prizna. Klao ju je i klao, dobila je više od petnaest „štihova“. Posle toga je otišao kući. Niko ga nije video. Milicija je tri nedelje stajala pred nerazrešivom zagonetkom. U početku su pritezali onog ljubavnika. Zatim se neko dosetio da bi trebalo da još jednom ispituju verenika, posebno, kad su saznali da ga je neko obavestio o njenoj neveri. To obaveštenje ga je udesilo. Kao i onom Ciganinu, kojem su obećali da će „ostati među njima“, samo ako kaže kako je bilo. Neće valjda progoniti tako uglednog omladinca! I rekao je. Pitao sam ga, kako je to, kad zakolješ čoveka? Objasnio je, da je uvek pred Novu godinu klao prase — i da zaklati čoveka nije ništa drugačije. A valjda je ipak drugačije — inače mu ne bi onako drhtale usne dok mi je pričao sam kraj priče. Lovci

nemaju nemiran san, nekadašnji likvidatori dobijaju nervne slomove, idu u ludnice i često čine samoubistva.

U špijunskoj sobi — to sam zaboravio da ispričam bio je i jedan esesovac, Slovenac iz Štajerske, koji je služio na finskom frontu. Imao je ispod pazuha karakterističan znak krvne grupe (onaj šef rudara, koga sam pomenuo, takođe je imao takav znak, ali na jajima), navodno, to su imali zato, jer su bili najdragoceniji vojnici, za momentalnu transfuziju u slučaju ranjavanja. Taj esesovac, koji je rekao da je dogurao samo do Standartenfuhrera — kako je onda sačuvao glavu posle rata? — dobijao je napade „jurišanja“. Iznenada bi se bacio na tle i počeo da viče Vorwärts! Zatim bi odigrao ceo prizor tako plastično i realistički, da bi mu malo koji glumac bio ravan. Tokom napada sasvim bi promenio nemački akcenat koji, inače, nije potpuno savladao. Puzao je, dakle, prema prozoru koji je predstavljao ruski bunker. Pucao je, krio se — onda bacio bombu — po držanju ruke i zamahu shvatio sam da se radi o nemačkoj „štilerici“, koju je najpre pravilno povukao za aktivirajuću uzicu. Malo se zaklonio, zatim skočio — zauzeli su bunker i uhvatili nekoliko zarobljenika.

U zajedničku sobu dospeo je novajlija, snažan momak koji se, uopšte, smatrao silom. Na njemu su isprobali jednu novu „soldačku“. Može li na ramenima da podigne najlakšeg u sobi (momak od oko 45 kila) vezanih ruku i nogu, klečeći na podu. On, da može, oni, da ne može. Čvrsto su mu vezali najpre ruke, zatim noge, zatim ruke i noge zajedno, tako da je na podu klečao raskrečenih kolena, potpuno bespomoćan. Povukli su mu pantalone i gaće, zavrnuili košulju nagore, zatim je jedan od organizatora počeo da mu obrađuje ptića, drkao mu ga je sasvim stručno. Momak se drao, ali su mu usta povezali maramom. Svijao se, kolutao očima, krkljao, ali ništa nije pomagalo, ptić je rastao i protiv njegove volje — sve dok nije štrcnulo. Tada su organizatori prebijeni tako, da su morali drugi da se umešaju, kao, „zar ti ne znaš za šalu?“ Momak — zdrav i jednostavan — nije mogao da preboli sramotu. Malo je nedostajalo, pa da se požali stražaru. „Još nije odslužio vojsku“, objašnjavali su neki. „Kod nas na brodu četvorica pijanih silovali su mladića“, pričao je onaj koji je radio u trgovačkoj mornarici kao kelner. „Nije ni pisnuo, ni tada, ni kasnije, tako, da su to već skoro svi zaboravili, kad je zaklao onoga koji je dao ideju. Bio je njegov pretpostavljeni, tako da je mladić dobio tešku robiju, a da nije rekao zašto ga je izbo.“ Starac, koji je učenicima pokazivao svoj muški ponos, napomenuo je klimajući glavom: „To, ipak, nijedno dupe ne zaslužuje.“

Stolar, osuđen zbog toga što je zadavio devojkicu koja mu je pretila da će ga tužiti, jer ju je silovao, izdeljao je cigaršpic od letve otkinute s prozora — u obliku nage žene sa sjajnim grudima i lepo oblikovanim dupetom, jedino mu noge, ruke i lice nisu baš najbolje uspeli, kasnije sam video mnogo lepih proizvoda te vrste — i svi su imali otvor kod nogu, a rupicu za cigaretu tamo, gde takva rupica i prirodno stoji. Od cigareta se povećava i crni.

Tada sam pomislio kako je stolar dosta spretan. Još nisam poznavao zatvorske mogućnosti: gde je moguće napraviti žensku lutku u prirodnoj veličini, lepo je oslikati, raskošno obući i obuti, napraviti joj pravu kosu i dlake i koristiti je. Veliki majstor je bio i jedan rezbar koji mi je kasnije izradio odličnu gitaru koju sam prilično dugo skrivao ispod ležaja. Onda me neko tužio, pa su napravili premetačinu. Otišle su knjige, otišla je

gitara. Knjige, jer sam pisao između redova, gitara, jer nije dozvoljena. Onog zatvorskog oficira, koji je odnosio moje blago, upitao sam da li smem da mu ispričam priču iz grčke mitologije. Ispričao sam mu o Orfeju, koji je tako lepo svirao na liri, da su divlje zveri dolazile krotko k njemu da bi ga slušale. Rekao je samo: „Nemojte misliti, Levitane, da vas nisam razumeo!“

Dani se vuku, noći izmuče čoveka, i kad bi tako izmučen najtvrdje zaspao, moraš ustati još u mraku. Strašna rutina pripremljena na tekućoj traci „jer KPD (to jest, kazneno popravni dom) nije nikakav hotel“, nešto pored toga izmisle oni čuvari koje to raduje, od kojih se neki toliko izvešte, da postanu pravi mit. Za ostatak se pobrinu zatvorski drugovi.

I čovek ima u sebi neku nesrećnu žilicu pesimizma, koju ne može da potisne — a ona se rado okrene protiv njega samoga. Ponekad uploviš u svakodnevicu, a vlastiti snovi ogreše se o tebe. Sanjaš, da si na slobodi, a probudiš se u onom herbarijumu. Ponekad u snovima čak i posumnjaš, da li je istina (posebno posle mnogo godina robije), ne želiš da veruješ, u snu se štipneš za bedro — dakle, ipak je istina! Buđenje je, posle, kao potisnuto ludilo, a onaj dan potpuna nesreća. Kad čoveka posle dugih godina puste, događa mu se da sanja isto — ali ni u snovima više ne dopušta „prevaru“. Kad se probudi a zaista nije u zatvoru — misli da su i to oni prokleti snovi. I u ratu smo čeznuli za krajem, sanja o njemu, čas smo ga videli pred sobom, čas sumnjali, da će ikada stići. Kad sam, skoro godinu dana, bio nasmrt bolestan, u onim bunkerima sam navukao tuberkulozu, a sve je bilo protiv lečenja — hrana, vazduh, nervno stanje — borio sam se protiv smrti i sanjario o ozdravljenju. Ali, svi drugi snovi razlikuju se od snova o slobodi.

Delovanje zatvora na ljudsku psihi sasvim je izuzetno, ne može se porediti ni sa kakvim drugim stanjem. Vrela čežnja. Ikarski podvizi i padovi nada, stalno ponižavanje — sve to tako iscedi čoveka, ogromna siva ptica bezvremena zariva mu kandže u telo i dušu. Sve je obrnuto od svih želja i ciljeva koje je čovek postavio u životu. Sve upravo obrnuto od potreba kulturnog čoveka. Teško je izdržati na ivici provalije koja se zove ludilo, a ne survati se u nju. Reći ću vam još nešto, što će vam, u prvi mah, izgledati perversno: da čovek svoju tamnicu može čak i da zavoli — i posle dugih godina na slobodi, u izvesnom trenutku, oseti laku nostalgiju za njom. Svakako, u tome ima i nešto od uslovnog refleksa. Kad sam se u takvom trenutku — mnogo kasnije — zabezeknuo nad samim sobom, uvideo sam, da čovek u trenucima takve slabosti oseti — nostalgiju za stanjem otpornosti, jasnoće i unutrašnje snage, bez kojih je nemoguće pred samim sobom „diplomirati u tamnici“.

Počeli su nas razmeštati po traktovima. Dospeo sam opet u „prvi samički“, samo u drugu ćeliju. Ovde su bila dva ležaja, jedan iznad drugog, i tri slamarice. Glavni redar, jedan vrlo pametan Bosanac, mnogo mi je dobra učinio, Rasim, osuđen na dvadeset godina zbog pripadnosti „Muslimanskoj braći“ u vreme, dok je služio vojsku. Onako kako je bio vaspitan kod kuće, nije hteo da jede hranu iz kazana, jer je kuvana na svinjskoj masti koju je prorok zabranio. Smatrao me svojim, jer sam nešto umeo da pišem arapski i znao sam prvu suru Kurana napamet.

U ćeliju su stigli još onaj stolar koji je zaklao devojkicu, i onaj momak koji je zaklao nevestu, ovaj je spavao na slamarici na podu. S obojicom sam se dobro slagao, posebno

tada, kad su počeli da idu na rad u zatvorske radionice, što je imalo mnogo dobrih strana; pre svega, tokom dana niko mi nije smetao, a uveče sam slušao novosti „iz velikog sveta“, a mnogo toga su prokrijumčarili u ćeliju. To vreme upisao bih kao bolje, da nije bilo traktnog čuvara Pšenice.

Pšenica je bio poreklom iz malog sela na Krasu. A kako su Kraševci, inače, čvrsti ljudi — taj crnokosi pesimista bio je izuzetak. Čuvarska uniforma bila mu je ispeglana i nekako prerađena, izgledala je skoro kao oficirska. Nije razgovarao s robijašima, nije trpeo prigovore i prema svojim kolegama odnosio se nekako s visoka. Za svaku sitnicu slao je robijaše na raport upravniku, gde su padale kazne, oduzimani paketi, pošta, uskraćivane posete, šetnje, a mogao je da se dobije i bunker. Voleo je da nekog od plašljivih pozove u stražarsku sobu, isprepada ga, odnosno, isprebija. U traktu je stalno izazivao neprijatnosti, jer je uvek izmišljao nešto, gde je mogao da potvrdi svoju vlast. U Italiji je u vreme rata služio, navodno, u Abisiniji; bio je Musolinijeva camicia nera, crna košulja. Kosu je mazao debelim slojem briljantina, a za njim je mirisalo kao za kakvom damom sa slabijim ukusom za parfeme i skromnim budžetom. Posvećujem mu nešto više prostora, jer je postao jedna od legendi o satani. Nas dvojica smo se odmah sukobili. U stvari, na prvi pogled. Ionako sam već bio na večernjem raportu. Stolar je bio sobni starešina i posle večere trebalo je da u ćeliji stanemo u vrstu, čuvar je dolazio s blokom, starešina je morao da vikne: „Gospodine čuvaru, soba broj (taj i taj) — tri čoveka.“ Čuvar nas je brojio i beležio u blok. Pri tome je, naravno, trebalo stajati „mirno“, s rukama uz šavove pantalona, s pogledom prema čuvaru i tako dalje. Kod nekog „dobrog čuvara“ to je moglo da se obavi jednostavnije. Breznik bi nam, obavezno, posle raporta poželeo „laku noć“. Pšenica je pokazao na mene i pitao: „Kako se stoji? Ovako? Ići ćemo na raport. Ako se ponovi — ići će i starešina na raport!“

Zatim mu se nije dopadalo što se oslanjam na zid, kad dođe na pregled ćelije (kako je pometena, kako je obrisana prašina, kako su sređeni ležajevi, da li smo šta pisali po zidu). Pošto smo bili odeveni u zatvorska odela (mi u smeđa, kao kaluđerske halje, neki u sive, pa i u zebraste flannelske), morali smo nositi one karakteristične okrugle, bezoblične kapice. Podizanjem smo pozdravljali svakog čuvara prilikom susreta. Pšenica me poslao na prvi raport, jer ne pozdravljam (kasnije je ta struna još nekoliko puta zapevala, nikako nisam slušao mudrog Lao-Cea o mudrosti vode, koja zaobilazi stenu; svih tih godina nisam ni jednom skinuo kapu na pozdrav, priznajem, esesovci bi me, u koncentracionim logorima, sto puta ubili). Pšenica je stigao u ćeliju: „Onda, hoćemo li pozdraviti ili nećemo?“

Na jeziku mi je bilo: Buon giorno camicia nera! Ili — eia eia alala! (Kako su vikali fašisti.) Ali sam se uzdržao i rekao:

„Dobar dan, gospodine čuvaru!“

A kapa, pitao je. I poslao me na raport kod upravnika.

Nije mi žao što sam upoznao tog medvedolikog čoveka, za koga se pričalo da je španski borac. „Niste pozdravili čuvara, Levitane?“ pitao je hripavim glasom. „Pozdravio sam ga“. „Kapom?“ „Ne“. „Zašto ne?“ „Toga nema u pravilniku o izdržavanju kazne“. „Ali, to je interni pravilnik KP doma, kućni red. Ili načelno ne želite da pozdravljate čuvare kapom?“ „Načelno, gospodine upravnice“. „Zašto?“ „Čitao sam u knjigama, da su

logoraši u ratu s „Miitzen ab!“ (kape dole) morali da pozdravljaju esesovce. A u srednjem veku kmetovi su pozdravljali grofa skidanjem šešira.“

Posmatrao me sivim, prodornim očima. „Vidite“, rekao je „Levitane, isuviše ste čitali te knjige, zato ste i stigli ovamo!“ Zatim se zagledao u onaj listić sa raportnim saopštenjem. Nestrpljivo je odmahnuo rukom.

„Za sada ću vam uskratiti poštu za samo mesec dana. Pozdravljajte čuvare! Idite!“ Jedan mesec pošte znači oduzimanje pisama koja stignu od kuće, a izostane i pisanje jedne dopisnice kući s obaveznih deset redova.

Već narednog dana imao sam Pšenicu opet na vratu. U vreme kad sam bio u ćeliji. Dobro je znao koji je moj ležaj. Pokazao je na najlošije rasporemljen i pitao:

„Ko ovde spava?“

„Ja“.

„Zašto ne raspremite postelju kako je propisano?“

„Zar nešto nije u redu?“

„Znate li šta je ivica, Levitane?“

„Da nije neka cura?“

„Ivica je rub. Slamarica mora biti svedena na ivicu. Pogledajte druge! Posle pet minuta doći ću opet i da nađem slamaricu s ovakvim ivicama — da se porežem!“

Videćete — zaista se porezao, samo ne onako, kako je mislio. Kad se vratio, pravio se da je razočaran i zabrinut zbog mene.

„Je li ovo sad ivica? Levitane, zar niste služili nijednu vojsku, da biste naučili kako se radi ivica na slamarici?“

Odgovorio sam mu sasvim ljubazno:

„Oh, služio sam vojsku, i to ne baš kratko vreme, ali tamo smo spavali pod smrekom, ili u snegu — nikada nismo stigli do slamarica. Verovatno sam zato tako nespretn.“

Lično se potrudio da mi na deliću slamarice pokaže kakva bi morala biti ivica. Pogledao je još po ćeliji. Kapa mi je stajala na stočiću. Pošto nije bilo izgleda za kakav veći ulov, pribegao je poučavanju: „Morate više da čistite, pa to je dobro za vas...“ i nastavio jako glasno: „Neki misle da je to štala! Tamo, gde sam ja, biće red i čistoća! Inače, na raport! Na raport!“ I otišao je, a u ćeliji ostavio neizrecivo odvratni miris svojih pomada koji se mešao sa smradom kible. Teško je razumeti da je Pšenica bio strah i trepet trakta, zar ne?

Nižu se, u sećanju, sve one samice, zajedničke sobe, bolničke sobe i bunker i iz raznih kaznionica, u kojima sam onih godina boravio. Hodnici, dvorane za kulturne priredbe, dvorišta, kancelarije, klozeti, kupaonice, magacini. Zaključio sam da preskačem sve što se ponavlja, da donekle izmenim redosled, da mi pripovest ne bude preduga.

Nešto više od godinu dana proveo sam u samici prvog samičkog, zatim je opet stigao transport. U kaznionicu uz zelenu reku. Ovamo smo poslani sami mi, „teški“, od petnaest godina naviše. Manja zgrada je bila puna, u svakoj sobi bilo nas je ko lišća i trave. U transportu smo bili veoma nervozni.

Noću su nas ugurili u stočne vagone i zaključali. Vazduh nije mirisao ni na šta dobro. Navodno, premeštaju nas jer postoji mogućnost vojnog prodora od mađarske granice. Zato su nas čvrsto okovali u lisice i lance, a stražara je bilo „ko Rusa“.

Na stanici je stariji železničar pustio suzu niz lice i uzdahnuo „jadni momci!“ Proneo se i glas da će nas likvidirati. Bio sam okružen cinkarošima, tako da bi svaka pomisao na beg značila ludost. U novoj kaznionici svako od nas uspeo je da sazna po nešto neprijatno. Dođe li do rata, a na pomolu je, odvešće nas u Rog, u one čuvene prašume i pobiti. Teška atmosfera pritiskala nas je u teskobi u koju se šala teško probijala.

Ipak smo zahvalno posmatrali one dve devojke koje su se hrvale na livadi na drugoj obali reke, bacakale po zemlji i mlatile nogama da im se videlo sve do raskoraka.

Što je više ljudi, to se više sazna. Jedan je saznao da u ženskom KPD-u zatvorenicama seckaju salamu i kobasice koje dobijaju od kuće, jer se pokazalo da se njima tucaju.

Stari kriminalac, koji je imao dvadeset godina robije i koji je već bio u nemačkim logorima s onim trouglom koji predstavlja znak kriminalaca, osnovao je svoj štab u uglu sobe. Bio je ortodoksni homoseksualac, drugo mu, tokom svih ovih godina robije, u životu nije ni preostajalo. Crvenokos, neodređenih godina, prilično jake građe, osion čovek. Tetoviran po celom telu. Tetovirao se tek posle rata, inače iz logora ne bi izneo glavu. Nemci su, naime, lepo tetovirane najradije proglašavali „umrlima“ i skidali im kožu s tela, jer je, navodno, takva koža jako zgodna za izradu abažura za lampe. Njegovo tetoviranje imalo je, naravno, i svoj smisao. Na dupetu je imao naslikanu mačku, a sasvim kod rupe miša. Kad bi stisnuo stražnjicu miš je ulazio u rupu. Na kiti je istetovirao nagu žensku; kad mu je bila mekana ženska je izgledala nekako mršava i izborana, kad bi mu se napeo, postajala je bujna, zgodna i glatka. Ovim izumom je postizao to da, kao šale radi, pokazuje momcima, koje je okupljao oko sebe, sva područja svoje seksualnosti. Ako šta ulovi, dobro, ako ne, neumorno je radio dalje. Veoma se obradovao momku koji nam je prostodušno ispričao kako je jednom, još napolju, potucao muškarca. Bio je iz Štajerske, osuđen na smrt zamenjenu za dvadeset zbog skrivanja „križara“. Naime, njegova sestra, koja je imala oko deset, jedanaest godina, ispričala mu je da katiheta mami devojčice i daje im da piju sladak liker od jaja. U piće im je nešto dodavao, da bi zaspale. Kad se njegova sestra probudila videla je da je sasvim drugačije odevena i

osetila da je peče među nogama. Brat, poznati kafanski siledžija, otišao je svešteniku, zaključao se s njim u sobu, izvadio nož i saslušao ga po svim pravilima. Primorao ga je da mu sve prizna, ovaj je samo drhtao da to neko ne sazna. Obećavao je da će ići u Rim kod pape, da se ispovedi! Dakle, momak mu je naredio da se skine, prebio ga je i opalio ga u dupe.

„Dok je bio nagnut napred, ono njegovo napeto, okruglo dupe izgledalo je kao žensko“, rekao je „dupe za dupe!“

Tetoviranom se ova priča vrlo dopala; momka je pohvalio i ispričao nam kakvu je finu mušku ljubavnicu imao u Dahau, jednog Francuza grofovskog porekla; iz bogate familije, obrazovanog, lepog, bio je u rodu s Napoleonom, a kod kuće je imao svog jahaćeg konja i slugu s kojim je odlazio na jahanje.

„Otkidao sam od usta“, pričao je, „samo da bih njemu dao. Udebljao sam ga kao curu. Ovakvo je dupence dobio, a na grudima skoro sise. Peglao sam mu odelo, brijao ga, bio sam mu skoro kao majka. Teško onome, ko bi se usudio da mu se približi!“

Po izrazu njegovih žutozelenih maćijih očiju moglo se verovati da su mnogi od tog pogleda loše prošli. Objasnio je:

„Tamo smo mi, kriminalci, imali mnogo bolji položaj od političkih.“

Neko je dodao: „Tako i ovde“.

Pogledao ga je i odgovorio: „Tako je i pravo. Kriminalac radi za sebe i ne ruši državu. Šta bismo mi radili kad država ne bi bilo? Ako te uhvate, šta ćeš poslovni rizik“ (Geschäftsrisiko, rekao je).

Neko ga je upitao kako je njegova ljubavnica dospela u logor?

„Nosio je politički trougao, ne znam šta je bilo. Možda kakva zavist? Francuzi su se odmah na početku posvađali međusobno.“

Uopšte, čovek je prezirao političke, posebno intelektualce i slagao se sa Pšenicom koji ih je zvao „školovanim barabama“.

Ti đavoli, sukobljeni među sobom, koji ne umeju da se brinu o sebi i drhte kod svakog čuvarevog prca njega bi učili moralu! Njega, koji je video toliko sveta, toliko toga iskusio u životu! Njega, koji je znao da su svi veliki ljudi bili buzuranti, od Platona pa dalje kroz čitavu istoriju. (Naveo je skoro sva imena koja je znao.) A papučići kojima neka pizda stoji s papučom nad glavom! Baš ti đavoli prave ratove!

Kada je rat otpao, počeli su nas proređivati manjim transportima. Tada se i pokazalo kako su bili opasni razgovori po ćoškovima. Jedni su dopali transporta na ostrva, jer su zbog nekih denuncijacija prebačeni na „istočne delikte“. Drugi u severnu kaznionicu, nazad. Treći na ponovna isleđivanja. Četvrti u prvobitnu kaznionicu. Među njima sam bio i ja.

Bio sam tada mršav i slab, da mi je izgledalo dosta glupo što me okivaju. Razume se, u školi sam dotle toliko napredovao, da sam već imao svoje kanale za krijumčarenje pisama i rukopisa preko zida. Nisam se zanosio starom metodom odašiljanja pisama s adresom i molbom poštenom nalazaču da na pismo stavi marku i preda ga na poštu — kako se to radilo prilikom svakog velikog transporta. Upravama su bile poznate sve metode ilegalnog dopisivanja još iz vremena okupacije, zato je trebalo pronaći nove. Ako si od kuće dobio orahe, oni su ih krckali (hvala!) . Da ne bi u kojem bilo pismo. Orah se,

naime, može lepo otvoriti po ivici, izvaditi jezgra i na njeno mesto ubaciti papirić, pa se onda obe polovine oraha pažljivo zalepe. Otvarali su nam konzerve. Pregledali su cigarete, probijali mast, rezali hleb i kobasice. Bilo je lepih prilika za ponekog „legendarnog“ da otrese cigaretu u mast, ugasi šibice u marmeladi, a šećer stavi u sardine u ulju. (Tetovirani nije dobijao pakete, „školovane barabe“ i „zatvoreni seljaci“ odbili su da mu daju dažbine iz svojih paketa. Zato je vršio pritisak na redare za „dodatak“. Pored toga, u svom zatvorskom razvoju je stigao do tačke kad mu je sve prijalo, od odbačenog ogriska od jabuke, kora od pomorandži, ostatka u konzervama i kožica od salama i kobasica, pa sve do trave, radića, koji je za vreme „šetnji“ brao na pesku dvorišta, a jednom je uhvatio i skakavca i pojeo ga, kao, ako onima u pustinji ne smeta, neće ni meni. Morao je da pazi da ne omršavi, inače bi ona igra s mačkom i mišem na dupetu došla u pitanje.)

Stigli smo do ilegalnog dopisivanja sa spoljnim svetom. Tu sam pronašao čitav niz novih mogućnosti. Ali, kod opisa moram paziti da ne posluži zatvorskim upravama koje mnogo toga još ne znaju. Ovaj sektor je, naime, najvažnija zatvorska delatnost, slobodna veza sa slobodom. Praktične koristi od ovog dopisivanja skoro i da nema, ali je teško opisati koliko zatvoreniku diže moral pismo koje je stiglo tajnim kanalom, a koje izveštava da je i poslano pismo stiglo na svoj cilj. Istina, opširno sam opisao sve metode policije i zatvorske uprave, način vođenja istraga i sudskih procesa, sva mučenja o kojima sam saznao i dodao nekakav svoj testament. Sve je to uredno stiglo napolje. Poručio sam da se sakrije na neko tajno mesto — a da se objavi samo ako stradam među ovim zidovima. (Da stenica zasmrda posle smrti). Kasnije sam krijumčario čitave knjige rukopisa, lepo uvezane u zatvorskoj knjigovežnici, ne želim se praviti važan ističući koliko ih je bilo.

Mogu da kažem da sam, sem poslednje godine, imao sve vreme potpunu zabranu posedovanja olovke i papira. Ali, u zatvorskoj školi sam lepo napredovao i tako uspeo da prebrodim mnoge teškoće. Većinom sam držao, dve spoljne linije da bih jednu nadzirao drugom. Za knjige sam, ponekad, otvarao sasvim nov kanal. Pošto će pisce, verovatno, zatvarati (bar u nekim razdobljima) dok ne dođe do takve promene ljudske prirode kakvu ne možemo ni predvideti, ne bih hteo da otkrijem kako sam iz zatvora izneo istovremeno dve knjige, debljine oko 12 do 15 milimetara, visoke oko 12 centimetara i široke 8 do 10 cm, obe lepo uvezane u platno pocepanih zatvorskih košulja, jedna u boji tamnocrvenog vina, a druga u tamnoplavoj boji. U obe knjige ima više stihova nego što ih ima Homer, tako sitno su ispisane te mudrosti koje su, kasnije, posle neke izdaje, uhvatili, ali su mi ih vratili na izlasku i sada leže, među ostalima, na polici iznad mog ležaja. Kad ih jednom godišnje uzmem u ruke i pokušam da čitam, brzo ih zatvaram i odlažem. Kao da ih je pisao meni potpuno strani čovek! Uza svu lenjost (u poređenju s onim vremenom) i odavanju dostignućima civilizacije (u poređenju s bogatstvom onog doba) obuzme me laka nostalgija za onim čovekom koji je nekada, iza zidova, bio uveren da na dlanu drži srebrnog delfina iz vasiona, a taj delfin, upregnut u kočiju njegovih snova — odvešće ga do svih ciljeva. Neće! I ova priповest biće okvalifikovana kao pornografija. Svet nije zreo za istinu. Svi bi uživali, školovali bi se samo iskompleksirani talenti.

Pre svega, moram reći da sam obe knjige prokrijumčario i pored detaljnog telesnog pretresa, kad sam na sebi imao robijaške pantalone, sako, košulju, gaće, cipele i šuferice u njima, i da sam, pri tom krijumčarenju, sve vreme imao gvozdene lisice na rukama. Da me nije ispuštao iz vida ni vođa eskorte s revolverom za pojasom, ni posebni stražar s engleskom brzometkom (brenom), na gotovs. Da je uz mene bio jako spretan cinkaroš, zatvorski doušnik. Da su mi strogo preporučili, pod pretnjom bunkera, da ne pustim ni glasić.

Bilo je to prilično hladnog, snežnog dana, tačno se sećam datuma, jer sam, prema jednoj poznatoj pesmi, ispevao na engleskom „remember, remember, the ninth of December!“ — devetog decembra. Pripreme za tu akciju trajale su dva meseca, intenzivno poslednje tri nedelje.

Pre toga dobio sam tuberkulozu. Mislim da čak i znam kako sam je zakačio, premda su mi kasnije u upravi tumačili da sam s njom i stigao u zatvor. Budući da između onog krijumčarenja i sušice postoji veza, moram početi od Abrahama.

Bio sam u jednoj od onih soba u kojoj mnogi dobiju „izuzetnu posetu od kuće“, ili ga nešto „šarafe“, pa mora da izađe. Desilo se da smo trojica sleteli u podzemni bunker pored zatvorske pekare koji je imao uvučeni prozor. Bio je vreo jul, kuvali smo se od leta i usijanog zida koji se graničio s pekarom.

Bunker je betonska ćelija bez i najnužnije opreme, gola i smrdljiva, samo iza vrata stoji kibla. U njoj je mrak noću i danju, svetlo se pali samo kod kiblanja i menaže koja i ne zaslužuje to ime, jer je oskudna i retka. Na četiri puta četiri metra nagurali su nas petnaestoricu, tako da smo se za sedenje na podu, nemoguće je stajati sve vreme — menjali po redu.

Vrelina, zapara, umor, izgadnelost. Pored mene su bila dvojica koja su pljuvala krv. Tako su nas držali nekoliko nedelja.

Kad su me vodili nazad u sobu — niko se nije ni osvrnuo na mene, a nikada nisam saznao šta me gurnulo u podrum — jedva sam se uspinjao stepenicama, vrtelo mi se u glavi i kolena su mi klecala.

Kad sam, kasnije, izbacio krv, prisetio sam se onih nesrećnika u bunkeru. Govorilo se, da su zaraze tuberkulozom planirane. Ko je osetio ruke koje su u ono vreme okretale tu „flajšmašinu“, ničemu se ne bi začudio. Valjda neće kriti da su i cinički rasturali brakove robijaša, samo da bi još i s te strane vršili pritisak na njih.

Onaj bunker je bio sav ispisan po zidovima. Kad bi se upalilo svetlo, imalo je šta da se čita, od natpisa s pocrnelom krvi o tome kako je neko isprebijan, beleške pravom olovkom: ime i adresa jedne zatvorenice koja nas poziva da se javimo kad izađemo — jer ćemo fukati kao nikad dosad.

Premda su nam pokupili sve iz džepova kad su nas odvodili u to čistilište, ipak smo pušili. Istresli smo svaku mrvicu duvana iz džepova i nakupila se mala gomilica. Našli smo komadić novina. A vatra? Momci su otkinuli dve ljuške s uvučenog prozora, onda smo celog dana trljali tog đavola dok nije počeo da se dimi, ali nije se zapalio. Kad je najzad uspelo, svi smo već bili iscrpljeni, ali smo pušili i još smo jednu gubu ostavili za kasnije. Jednog od momaka čuvar je izveo da pomete hodnik ispred pekare. Doneo je

nazad veliki, prelepi čik. Još nam je ispričao kako zidari-robijaši pregrađuju ćeliju pored kupaoalice s tuševima i da su napravili rupu u zidu kroz koju gledaju žene dok se kupaju.

Život prodire svuda; mislim da i na dnu eruptivnih vulkana ima života. Nije nimalo glupa grčka teorija o bićima koja žive u vatri, pirozoama.

Pošto me je pregledao, zatvorski lekar me je poslao u ambulantu. Tu se moglo ležati po ceo dan, a hrana je bila za mrvicu gušća. Svako zlo ima i neko dobro, kažu.

Ambulanta je najčistije mesto u zatvoru, samo što užasno smrdi zbog mešanja mirisa dezinfekcionih sredstava i kibli. Čuvari ovde manje nerviraju. Prozori su veći. Saslušanja manje. Mogućnost odlaska na pregled u bolnicu. Više prostora za šetnju. Svaki robijaš dobija zatvorski bolnički ogrtač. Kupanje u pristojnom kupatilu, određenog dana u nedelji, kupaju se po trojka. Ponekad se čak mogu popraviti i zubi, ako je, kojim slučajem, zatvoren i zubar i ako čovek smogne dovoljno čokolade i cigareta za podmićivanje zatvorenika koji u belom mantilu radi u kancelariji ambulate. Inače — od pupka nagore aspirin, od pupka nadole ricinus i nada u sudbinu.

U ono vreme, dok sam se izležavao u ambulanti, pa u zatvorskoj baraci — bolnici, pa opet u ambulanti (u sobi za umiranje), pa u zatvorskom odeljenju vojne bolnice, pa u ambulanti kaznionice na severu, stekao sam ogromna iskustva. Svako od pomenutih mesta izaziva u meni mnogo slika u sećanju. Pošto sam, u međuvremenu, po kazni dospeo u ćeliju, pa se opet vratio na „lečenje“ menjao sobe i kolege, prinuđen sam da više sledim događaje, nego redosled. Ne smem zaboraviti da na kraju opišem krijumčarenje koje sam pomenuo, pre nego što sam morao uključiti priču o tuberkulozi.

Devet meseci sam, navodno, visio između života i smrti, od toga sam već nekoliko meseci boravio u sobi za umiranje u ambulanti, gde su mi u posete dolazili šefovi „za izdržavanje kazne“ da bi videli kad ću otegnuti papke. Ali to nikako nije bilo mrtvo vreme. Kad bi policajci samo znali koliko je života strujalo u meni! Kako sam čvrsto bio odlučio da preživim, da ja idem za njihovim kovčegom i da ne crknem, mada bi ih to i te kako obradovalo! Naravno, prvi pregledi u bolnici pokazali su beznadno stanje. Civilni lekari su odmahivali glavom. Neko vreme ležao sam u bolničkoj zatvoreničkoj baraci, zatim su me odveli u sobu ambulate, odakle je trebalo da izađem sa nogama napred, kao i mnogi pre mene. Problem Levitan za mnoge je bio, najzad, rešen. Pošto u potencijalne mrtvace nema smisla gurati pečenku, dobijao sam nekakve smeđe supe s komadićima kostiju i žila, takozvani mrtvački gulaš. Kad je, konačno, došao da me vidi sam referent unutrašnje uprave za „izdržavanje kazne“, jedna suva, zlobna gnjida, razočarano je uzviknuo: „Dakle, Levitane, pa vi uopšte ne izgledate loše!“ Mislio je možda da će me zateći u predsmrtnom hropcu i u lokvi krvi, jer mojom žutobelom ljušturom nije bio zadovoljan. Da je skinuo ćebe s mene, zabezeknuo bi se, koliko bi knjiga, papira i svezaka ugledao. Tamo je bio Kuran na arapskom — za časove čitanja i pisanja arapskog. Dobio sam ga iz magacina na pozajmicu, oduzeli su ga nekom Muslimanu. Tamo je bio i Huizinga na italijanskom. Takođe iz magacina. Bila je tamo i neka Amerikanka psiholog koju sam dobio vrlo komplikovanim putem, posle nekoliko dana od prevodilaca koji su je preveli za policiju. Vidi, vraga, pomislio sam, i policajci se razvijaju; gledaj, Levitane, da ne zaostaneš! Sličnim putevima došao sam kasnije i do niza zanimljivih dela Mekinsija, do nekih američkih psihometričkih i psihotehničkih dela (rekao sam sebi: sad bar znam

zašto psihologija ne napreduje: u Evropi se rade sve sami klasifikacijski sistemi bez osnove; Amerikanci gomilaju statistike i od njih sastavljaju testove, bez ikakvog klasifikovanja!), dobio sam Raselovu *History of the Western Philosophy*, pa knjigu o Nirnberškom procesu protiv ratnih zločinaca s kompletnim govorom američkog tužioca Tejlora. Jako sam se obradovao Švejku, koji je još tada u zatvoru bio strogo zabranjen. — Da se ne udaljim isuviše. Referent bi pod čebetom pronašao čitav niz lepo raspoređenih listića i svezaka. Tamo je bio, na primer, plan za gramatiku ciganskog jezika koji sam učio u kaznionici na severu od zatvorenih Cigana koji su nas poštovali, jer im je tako naredio njihov starešina, veoma mudar starac sasvim indijskih crta lica koga sam i ja poštovao, među nama je bio odnos kao među knezovima. Jezik me interesovao, jer je tokom hiljada godina sačuvao svoju sanskritsku osnovu. *Mro vođi pataninla te na oiha mri* — moje srce će prepući, ako ne budeš moja; *meg aja radj tu site sal mri* — još ove noći ćeš postati moja; *tri žuvli hi lumni* — tvoja žena je kurva (to je pravi ciganski pozdrav).

Pripremio sam materijal da napišem estetiku, etiku i logiku, pre svega psihologiju koja bi bila osnova svim ostalim analizama. Za nju je trebalo pripremiti psihologiju same filozofije. Sastavljao sam „Eurasiatiko“, nekakav pregled svih ideja Evrope i Azije koje su smisaono neodvojive.

Uz ovakve beleške (koje su kasnije napunile ceo kofer koji me sada prezrivo posmatra s ormara) bila je i živopisna zbirka pornografskih prizora koje je izradio jedan talentovani mašinski tehničar iz susedne sobe za sifilističare. Imao je mnogo mašte i nije se ponavljao. Prsti na rukama mu nisu baš najbolje uspeli. Zamrsio je đavole, monahe i veštice; ždrepcce, debeljuce i onaniste; kaluđerice, anđele i mornare; turske paše, odaliske i evnuhe; lezbijke, policajce, robijaše; najčešće po tri različite vrste, savijao ih je u bolesnom grču, često s humorom. Iznad scene, gde monah obrađuje vešticu, dok njega buzira đavo otpozadi, letele su veštice po vazduhu na stojećim kitama — poslednji se u letu očigledno opustio, pa je izgledalo da će tresnuti na zemlju. Bila je stara i ružna, ali ipak naga. Izuzetna dosetka bila je Snežana kao naga čuvarica s opasačem za kojim je, umesto revolvera, stajao falus, s drugim je, kao pendrekom, pretila sedmorici patuljaka u zatvoru koji su nesrećni buljili u nju, kitolomku — svima je stajao, i najmanjem koji je sedeo na kibli — i pokušavali da pomirišu ono, što im je pokazivala između nogu. Snežana je na glavi nosila čuvarsku kapu, na levoj sisi odlikovanje na kojem se videla ruka stisnuta u šipak. Groteskan je bio i prizor robijaša koji leži na podu bunkera, dok svi oko njega stoje, čuče, a nage lepotice ga probadaju ostima i trozubima, bičuju, pale baklje, a jedna mu čak piški u usta. Grozomoran je bio i prizor golog obešenog kojem gavran kljuca kitu, dok pod vešalima s podignutim suknjama masturbiraju dve ružne, iskežene babe. Ova zbirka bi bila pravi delikates za referenta. Kao potvrdu teze da se „Levitan nije nimalo popravio“ odneo bi je na više mesto. I svi fariseji bi se radovali. Ove slike bi stajale u nekoj fioci, umesto da nađu mesto u muzeju dokumenata ljudske borbe protiv smrti.

Kako nipošto nisam hteo da otegnem „papke“, u dugotrajnoj borbi lekar — s kojim sam u mladosti odlazio na logorovanja — je izborio mogućnost da mi u vojnoj bolnici operiše pluća. Pod jakom stražom odveli su me tamo na torakokaustiku, koja je trajala

skoro dva sata (samo sa aorti mi je oljuštio, kako je rekao, skoro pet centimetara veliku izraslinu) i to mi je omogućilo levi pneumotoraks. Operacija se izvodi tako, što lekar napravi jednu rupu ispod pazuha, drugu na grudnom mišiću, u prsni koš uvede sijalicu, torakoskop i kauter. Posmatrao sam kako u tami sijam kao lampion. Posle operacije položili su me na kanabe u maloj susednoj sobi. Samo što je lekar nestao, pojavio se „šef“ zatvorske ambulante, bivši sladoledžija koji je s uživanjem prisustvovao operaciji, reče mi da ustanem i „idemo!“ Ustao sam, zakašljao se, a iz rana su šiknuli vazduh i krv. „Šef“ je s gađenjem obrisao odeću i lice. Verovatno su me zbog te nepristojnosti okovali za prevoz u zatvor. Mene su prvog operisali, pa sam tako postao prva ptica vesnik budućih operacija. Pre mene, po mojim ispitivanjima, umrlo je od tuberkuloze više od tridesetoro.

Ležao sam opet u ambulanti centralnog yatvora. Pneumotoraks su mi davali vojni lekari. (Dugačka igla se zabode među rebra, a između plućne opne i porebrice ubaci vazduh koji skupi pluća, a time i kavernu.) Ja sam imao i rezervnu rupu s desne strane pluća.

To je bilo posebno živahno vreme. Ambulanta je bila puna mladih ljudi punih života. Tada smo organizovali posmatranja „dalekozorom“, kako sam to već opisao. Posebne šale momci su zbijali sa starčićem koji više nije bio sasvim priseban, imao je više od sedamdeset godina, bio je seoski pop, sitan, beo čovečuljak. Najpre su ga ispovedili. Bivši nemački policajac mu se poverio da je papski poslanik, ali da to uprava još ne zna. Gnjavio je starčića tako dugo dok nije izvukao iz njega sve grehove, razume se, na području šeste božje zapovesti. Ono, što je pio misno vino, nikoga nije zanimalo. Ali je imao nešto s ministrantima, a i u ruku ga je uzimao, kuvarica mu je bila rođaka, a ponekad se igrao i sa krčmaricom koja mu je dolazila po savete. Onda su mu poverili da je u sobi ženska! Samo treba da ćuti kao grob. Pokazali su mu žensku, ali u mraku. Bivši gestapovac (kasnije je umro, pre smrti je još mnogima od nas „dao poslednju počast“, njegovom zaslugom pokupili su i moje „sabrane spise“), crnokosi momak, povukao je kitu nazad, među bedra i spustio pantalone, tako da se video samo crni trougao dlaka. Starčić je duboko verovao. Kad su ga vodili u kupatilo to je bila čitava predstava. Bio je slab, jedva je vukao noge. Kupali su ga tako, što mu je jedan prao guzu prstom iznutra, a drugi mu je „prao“ maloga. Posle toga su, odajući mu priznanje, pričali da je „svršio“ vodnjikavo i malo, bez mlaza, ali je „svršio“.

U ono vreme administrator-zatvorenik i šef ambulantnih redara bio je jedan ćutljivi jehovac. Mislili smo da je jedan od onakvih jehovaca, kakve smo poznavali. Većinom su dolazili iz armije, jer — zbog vere — nisu smeli da uzimaju oružje u ruke. Tamo bi im gurnuli pušku u ruke, oni bi je ispustili, puška bi pala na zemlju, i materijal za optužnicu bi bio tu. Prvi put su dobijali po tri meseca, onda osam, pa godinu dana, dve godine, pa tri, pet. Jedan je bio zatvoren po šesti put. Jedini su imali mogućnost da se predomisle, jave upravi da odustaju od jehovstva i mogu kući. Jedan od njih me upozoravao da nije dozvoljeno jesti krvavice, jer u Svetom pismu piše da „krv mora pasti na tle“, i da je, pre toga ne smemo sakupljati. Čuvarica je jehovca-administratora uhvatila u kupaonici baš kad je nabadao golu zatvorenicu. Počela je da viče na njega, zgrabila ga, vukla od žene,

ali on je nastavljao, tukla ga je svežnjem ključeva po glavi — ali je ipak dovršio ono što je započeo.

U sobi preko puta naše umro je neki Milič, bivši poručnik milicije. Poručniku je organ bio tako razvijen da nikada nije mogao imati žensku. Bio je zatvoren zbog ubistva devojke u koju je bio zaljubljen. Strast ga je zajedno sa jektikom bukvalno sagorela. Čuvarice su, uglavnom, bile noću u službi. Tako im je Milič o ponoći pravio izložbu. Satima bi neka od njih stajala oslonjena uz prozorčić njegove sobe. Ukrutio bi ga i njim mrdao. Redarima je pričao da je ljubavnicu tukao njime. Tamo je bio i jedan živahan momak osuđen zbog prevara. „Zaljubio“ se u najzgodniju čuvaricu i tako je smotao da je izašla iz službe, slala mu pakete i dolazila u posete kao nevesta. Čudno, uopšte se nije zanimala za njegovo „radno područje“, pa je kasnije i nju dobro „izradio“.

Pošto je moja „rezervna rupa“ s desne strane počela da cveta, premestili su me u vojnu bolnicu, gde su osnovali zatvorsko odeljenje. O životu i događajima, kao i zanimljivostima iz zatvorske barake opšte bolnice, pričaću kasnije. Lečili su me nekoliko meseci, zatim su me, zbog sukoba sa čuvarom, kaznili vraćanjem u zatvor, u ćeliju, odakle su me noćnim transportom, na moj rođendan, u januaru, odvezli ponovo u kaznionicu na severu.

Posle skoro godinu dana ležanja bio sam prilično slab i osetljiv. Vezali su me oko ponoći, dali mi, u vezane ruke moj prtljag i oko dva sa još trojicom krenuo sam sredinom zaleđene ceste; bilo je dvadeset ispod nule, okruživali su nas stražari s brzometkama. Sav oznojen, stigao sam na stanicu, gde su nas ubacili u hladan vagon. Ni da se maknemo! Čekali smo najmanje dva sata. Prehladio sam se i dobio eksudat u plućima, to jest, vodu. Stigla je tako visoko da mi je srce naprosto plivalo u njoj. Iz kaznionice na severu morali su me, dakle, odvesti (po naređenju novog zatvorskog lekara) u antituberkulozni dispanzer, na pneumotoraks i punkciju vode.

Sad tek mogu da opišem ono krijumčarenje knjiga. U dispanzeru je radila sestra na kojoj se ponekad moglo primetiti da saoseća sa robijašima, posebno zbog surovosti čuvara koji nam na rentgenu nisu hteli da odvežu ruke, niti pri zabadanju igala među rebra. Toj sestri sam jednom, kad se ugasilo svetlo zbog snimanja, tutnuo ceduljicu u ruku. Trajalo je svega pet sekundi, ali i to je bilo dovoljno, jer je stajala sasvim pored lekara koji me je pregledao. Napisao sam joj da sam pisac, zatvoren zbog politike, i da su moja dela, koja sam napisao u zatvoru, ugrožena. Da li bi ih ona mogla preuzeti? Da bih joj kasnije saopštio na koji način. Ako pristane, treba da na pregledu, sledećeg meseca, kad pročitam moje ime (ona nas je pozivala na snimanje) kaže: Da li je Levitanu izvađena krv za sedimentaciju? Ili bilo šta o sedimentaciji. Ako ne pristaje, neka ćuti i ne pravi mi nove probleme.

Posle mesec dana, početkom oktobra, zaista je izgovorila lozinku. Zahvalno sam je pogledao. U novembru sam joj tutnuo ceduljicu s uputstvima. Kad stanem uz rentgen, u trenutku kad se ugasi svetlo dodaću joj dve knjižice, u svaku ruku po jednu, opisao sam joj koje su veličine, i upozorio je da bude spremna da ih sakrije u dovoljno veliki džep. Vreme mraka traje samo toliko da se može izbrojiti do pet, ili šest. Sad je trebalo da se pripremim. Knjižice su čamile u slamarici. Najpre sam zatražio veće cipele jer me ove žuljaju. Dobio sam veće. Zatim su me i te žuljale i to toliko dugo dok se magacioner-

zatvorenik nije naljutio i gurnuo mi najveće. Već zaprljane krpe koje sam nosio u cipelama (šufice) zaprljao sam još više, tako da su svinjski izgledale. Zatim sam počeo izostajati sa šetnji, svi su izlazili u dvorište — jedino sam se ja osećao loše i ostajao u sobi. Trenirao sam. Slušao sam kako obučavaju komandose: svaki pokret ima svoj broj i za najpoznatije borbeno dejstvo. Tako, u slučaju potrebe, ne treba da misle, već deluju automatski. Akciju treba podeliti na faze i označiti ih brojevima, jedan, dva, tri, četiri i tako dalje. Na taj način, u prvi mah, nastaje istrzana, isprekidana radnja, vežbanjem se spoji u slivenu i jedinstvenu — postaje refleksna, jezgrovita i, pre svega, brza, kratkotrajna. Tako na primer, za napad komandosa na stražu s leđa (prema priči robijaša koji je prošao engleski kurs za komandose u severnoj Africi za vreme rata) treba najmanje pet, možda i osam faza (na primer, šest faza za napad otpozadi nožem — prva: pravilno potezanje noža, druga: skok, treća: leva ruka — kod dešnjaka, kod levaka sve je obrnuto — ivicom podlaktice snažan stisak grla, četvrta: desna ruka munjevito nožem na određeno mesto, peta: leva ruka na usta, šesta: spuštanje ubijenog na zemlju; naravno, postoje još i načini udarcem, rezanjem grla, pa čak i lomljenjem kičme). Svaku fazu treba trenirati i izvršavati posebno, zatim preći na redosled, jedan, dva tri, i tako dalje. Tako sam, dakle, obuio noge u krpe i cipele, s unutrašnjih strana noge postavio u svaku cipelu po jednu knjižicu i stao u stav „mirno“. Zatim sam se brzo sagao i svakom rukom iz skrovišta izvadio po jednu od knjižica, dakle, obe s obe ruke, uspravio se i pružio knjižice preda se, pa naglo pružio ruke niza se. Akcija je, prema analizi, imala pet faza s malom pretpripremom. Ona je bila u stavu mirno s otvorenim dlanovima i prstima spuštenim nadole. Čučanj, prihvatanje knjiga, izvlačenje i uspravljanje tela — pružanje knjiga preda se i priručenje — to su bile faze koje su morale biti obavljene za manje od dve i po sekunde, dakle, posle naredbe lekara „ugasite svetlo“ i pre nego što se ljudsko oko navikne na iznenadni mrak u kojem ima samo nešto malo svetla oko rentgena. Predaću knjižice kad moj prethodnik stane ispred rentgena, ja ću stajati pored njega, spreman da stanem na njegovo mesto, sestra je mojim pisamcem poučena kako da ih primi. Trebalo je izraditi dve varijante — jednu za slučaj da budem vezan lisicama, dakle, da mi ruke budu paralelno, tada će desna uzeti desnu knjigu, a leva levu, druga za slučaj lanaca sa bravicom, kad su ruke ukrštene, tako da leva mora uzeti desnu knjigu, a desna levu. Pored mene stajaće najmanje dva čuvara, iza mene možda zatvorenik-doušnik. Sestra je imala moje uputstvo da me smesti u sredinu reda. To je mogla da uradi, jer je svaki put uzimala od čuvara knjižicu o pneumotoraksu u koju je lekar upisivao količinu vazduha koji je ubacio prsni koš. Bila je potrebna preciznost i brzina. Ako samo malo zapne, neko bi mogao da primeti moje pokrete u mraku, a tada bi sve moglo da ode do đavola. Za deset dana stigao sam tek do tri sekunde! Moram da savladam još barem četrdeset šezdesetina sekunde. Da dođem na manje od dve i po sekunde. (Od redara sam, dobrim podmićivanjem, pozajmio štopericu — jer sam sobnog druga-studenta oduševio stenografijom i diktirao mu. Da pomenem, da sam u tom stepenu stigao do saznanja da je od tri sredstva za pridobijanje ljudi — a to su pritisak, znači teror, lični kontakt i uticaj i potkupljivanje — kod robijaša, za robijaše najuspešnije i najprijatnije ovo poslednje, u odnosu prema zatvorskom osoblju — drugo, nasilje je upotrebljivo samo u posebnim

slučajevima i to samo onda, kad veći broj vrši pritisak na pojedinca, ili neznatnu manjinu.)

Radio sam i takve vežbe koje su mi jačale kolena i trbušne mišiće. Njih sam mogao da radim i kada su moje kolege bile u sobi. Bilo nas je šestorica, trojica su bili doušnici koji su do toga zvanja stigli svaki na svoj način. Prvi je radio za svaku policiju koja je na vlasti (za predratnu, od nje su ga preuzeli Nemci, a od njih naši.) Drugi, prepredenjak, bez predrasuda je proračunao koliko će „cinkanjem“ olakšati svoj položaj i skratiti godine kazne dobijene zbog milionskih pronevera i prevara (nama je tvrdio da je osuđen zbog antidržavne propagande). Treći je bio mlađi čovek, osuđen na dvadeset godina. Tokom rata su mu partizani pobili roditelje i brata, jer je cela porodica sarađivala s Nemcima. Momak je odrastao kad se završio rat i odmah se, iz osvete, povezoao s emigracijom. Glavu je spasao potpisavši „saradnju s narodnom vlašću“. On je jedini bio stvarno opasan. Mrzeo je iz sveg srca režim koji je nastao iz partizanstva i rado je sebi davao oduška, psovao je „one svinje“ s toliko strasti da su se ljudi povodili za njim. „Ruženje“ nije bilo za njega opasno, jer je uvek mogao da se pozove na to, da je samo provocirao ostale zatvorenike. Čak i kad sam već imao nepobitne podatke o njemu, još uvek nisam mogao da verujem da je cinkaroš. Nije čudno, što mu je naseo čitav niz ljudi koji su u sebi gajili istu mržnju. Spašavalo me je što se nisam predao mržnji i što sam u pomenutom momku video nesrećnika.

Kada sam sišao ispod tri sekunde, napredovao sam jako sporo. Ustajao sam i usred noći, obuvao se i odlazio u drvenu klozetsku ćeliju da bih vežbao. Kad sam se jednom vraćao iz klozeta, jedan od cinkaroša me šapatom upitao što sam se obuio. „Juče je sve bilo zapišano, pa sam bos ugazio u onu svinjariju!“ Bio je zadovoljan, još mi je došapnuo ime „onog prasca“ koji „nema nišana na piši“ i tako promaši rupu kible. A još je profesor! Kratkovidan i cepidlaka! Kad je prvi put dospeo iz samice u zajedničku sobu i pošao u ćeliju, podigao je samo drveni poklopac, a na i gvozdeni, koji pokriva kibli, zaboravio je, budala! A uvek bi nekoga učio redu!

Pri treningu se pojavio problem: jedna od knjižica je bila tvrde povezana, pa me žuljala. Trebalo je proći kroz ceo grad. Dakle, odlazio sam u šetnju s obe knjižice u cipelama. Istina, ona uvezana u crvenom ogulila mi je ris noge do krvi. Iz ambulante sam nabavio parče leukoplasta. Trenirao sam, sve dok nisam postao zadovoljan sobom. Obuzela me prava psihoza planirane akcije — a to je tek pravo stanje — javlja se pre svih teških ispita. Saopšten nam je sat odlaska (u pola deset), da gospoda čuvari iz pratnje ne bi čekali. Tako mi se pružila prilika da u miru postavim knjige u cipele i da ih lepo pokrijem uvijenim šufericama, takođe ukalkulisanim u akciju. Nešto pre deset izbacili su nas u hodnik. Detaljan telesni pregled u posebnoj sobi. Pri pogledu na „šufere“ čuvar je naprcio nos i krajnje prezrivo rekao: „Zar ih niste mogli zameniti čistima?! Svaki sluga ima više smisla za čistoću!“ A knjige su išle sa mnom, čist račun. Izgledao sam, inače, kao Carli Čaplin bez polucilindra, ali sve je imalo svoj smisao. Vezali su nas lisicama — dakle, u obzir dolazi varijanta broj jedan — s paralelnim rukama. Terali su nas sredinom ulice, uz nas nekoliko pandura s „tamburicama od dvadeset pet metaka“ u rukama, a vođa eskorte samo sa revolverom. Bilo je hladno, ali ja to nisam osećao. Grad je bio pod snegom. Uz reku su se sankala deca. Prolaznici su zevali u nas, neki bi nas samo ošinuli

pogledom, ali se mnogi uopšte nisu obazirali na kolonu „zločinaca“. „Desno!“ „Levo!“ „Tišina!“ Ispred dispanzera „stoj“. Vođa je ušao u zgradu s našim „knjižicama o pneumotoraksu“ u rukama. Sve je teklo prema predviđenom planu — pa sam se među zidove vratio lak kao pero. Devetog decembra. „Remember, remember the day of December — remember, remember the ninth of December...”

U crvenoj knjižici bilo je više od šest hiljada stihova, u plavoj sedam i po hiljada, ukupno, dakle, blizu četrnaest hiljada stihova — svedočenja ove borbe protiv smrti. Hiljade stihova znao sam napamet iz interludija kad nisam imao olovku i kad sam morao da ih sačuvam u sećanju. Sada su na putu „kući“ oni stihovi zapevali na sasvim nov način: onako, kako će zvučati ljudima negde u budućnosti. Oslobodio sam se pritiska, skoro da nisam osećao ni lisice na rukama. Postao sam sličan Orfeju. Pevalo je i igralo u meni, ali ne onako kao da sam kompozitor ja — već meni sasvim stran čovek. iz davnine, a ja sam postao njegov interpretator.

Potpuno otuđenje u kojem čovek oseti slabost i snagu svog stvaranja. danas pogledam te pesme, zaista ne znam da kao tekst vrede išta, ili ništa, znam samo to, da su delić biti jednog života.

„Pred prvu prolećnu oluju / zaurloao je jug u zidovima — / posle oluje nastalo je mirno veče,/ u tišini javio se ćuk./ Govori tiho moj bolesni sused/ Koga li samo zove, ptica prokleta / Proveo sam sedam zima u ovim zidovima — / a sad me u proleće đavo uzima./ Oh, da mi je tanka, prekraćena puška —/ to bi mu brzo zatvorilo kljun./ I preko glave pokri se ćebetom./ samo vrh lobanje viri iz krpa.“

„Razvedrilo se pročelje tamnice / ledeno hladno gleda na nas. / Okovani čekamo pred portalom, / po nekom planu idemo na put./ Prtinom kroz vrt u blizini / korača žena od krvi i mesa,/ njišući bokovima. / Kao da nosi providnu odeću./ Oči svih osuđenika u nju su uprte./ Gorući mamac samrtne strasti,/ vatra na santi leda,/ smrtonosna požuda / u smrtno umornom zatvoreniku.“

„Pozdravljamo druga /ustreljenog robijaša./ Poziv slobodnih daljina / bio je jači / od svih mandala i zidova,/ od žica, ograda i pušaka./ Pozdravimo duha / kolegu našeg bez prekora!/ Ponos njegov / bio je jači / od bede, pretnje i pritiska,/ hrabrost njegova /bila je svetla,/ da mu pokaže put / kroz tamu i strah./ On je pandure učio poštovanju / slobodnog duha u okovanom telu./ Pozdravimo sećanje / robijaša koji peva!/ U svim nevoljama on je pevao, / zviždao, smejaio se, / u samicama, u bunkerima / i u transportima / snagu svoje duše / nama je podelio./ Poljubimo srce / dečje i bez greha / jednostavnog čoveka,/ koji sve nije znao — a slutio jeste!“

„Seti se ti, koji budeš čitao novine,/ Francuskoj slavu što danas pevaju,/ da su minule samo četiri godine / od vremena kad bi pisac metak dobio. / Mlinovi Monmartra danas su otvoreni, / dozvoljeni su Renoar i Utrilo, / Sartra možeš pominjati bez mučnine / i tvrditi smelo: Pariz mi se dopada!/ Seti se, takođe, da u tamnici ležimo / mi, koji smo prestigili događaje — / i imali veze s Vijonom, Remboom, / poznatim francuskim špijunima.“

„Četvorica čekaju na smrt — ciganku, / jektika im je ud pokrenula, / divlji snovi hvataju ih u zamku, / krv im se od požude rasplamsala. / Prvi kaže: voleo bih još jednom da nabodem žensku, / makar i drocu za tri groša! / Drugi dodaje: bila ružna, bila loša, /

samo bez košulje i bez gaća! / Treći hropće: krv mi vetri / od privida i prljavih snova! / Četvrti ćuti. U njemu je životinjska snaga — / kost i koža, / svoj ud gladi / noću i danju!“

„Sve živo se raduje leti, / u tim toplim danima je slatko / i u blagu smrt dozreti. / U vrelini dana polumrtvi ležimo / gledamo zatvorenih očiju / slike što prolaze. / Obuzima nas slast nepoznata, / kad se s ploče odnekud začuje / živa pesma, prigušena španska. / Ka nebu se izdiže plavi most, / njime idemo zatvorenih očiju. / Prvi kreće onaj, koji će prvi umreti.“

„Iskoristi bol, / kao što mašina koristi vatru! / ne boj se bola, / jer ni lađe se ne plaše / vatre u vlastitom stomaku! / Reč ostaje čista, / kad sve umine.“

Na kraju svake knjižice u krugu je ucrtan natpis „Constanter et non trepide“, a na početku poslovice prema Polu Gogenu: „Ko smo? Odakle dolazimo? Kud odlazimo?“ (Na francuskom, to mi je zvučalo kao Gogenove boje. „Qui sommes-nous? D’ou venons-nous? Ou allons-nous?“ Ovaj naslov koji je dao svojoj neobičnoj slici pratio me uz odjeke pustinjaka svih vremena.)

Vratio sam se u svoj zatvor — a poskakivao bih od zadovoljstva, da tada već nisam naučio da potiskujem sva osećanja, kako straha, besa i tuge, tako i nade, simpatije i radosti. Svako vidljivo osećanje može da ti otvori neka prokleta vrata.

U ono vreme doušnik mi je ispričao da ga je komesar zatvora pitao: „Vi ste dobro upoznali Levitana. Recite, šta uopšte deluje na njega? Samica ne deluje, ni glad, ni bolest. Šta mislite?“

Navodno, odgovorio je da ne zna; Levitan može da sedi na podu, gleda preda se i misli svoje, ne uzbuđujući se.

Tada sam skriven ispod ćebeta, pisao sledeću knjigu, počinjala je nekako ovako: „I ako se u očaju i nepokretnosti slediš, / uzdrhtaćeš živo, / kad naiđe sećanje, / da od mrtvog vremena ne umreš, / budiće te crv / jada, bola! / Sačuvaj snove i obmane duha, / sve muke i draži / ovih dugih noći, / smrvljenih sto misli, jedinstvenih, staklenih, / i nada, koja u plamenima / zelenim gori!“ — „Beži, ti, koji nisi znakom tamnice / usred sreće / obeležen! / Od mrtvih su ustali hladni, ružni, / nemilosrdno čvrsti, / nerazumljivih radnji!“ — Ovu misao adresiram i mogućem čitaocu ovih svojih zapisa i njom završavam priču o krijumčarenju dve knjižice. Od tih prokletih stihova zaboleo me stomak.

Radije ću vam ispričati priču o predstavi kojoj sam prisustvovao u ono vreme, izgledala mi je sasvim srednjovekovno. Tada smo se, za neke manje halapljive na vodu, kupali čak i prečesto. Dok su neki politički zatvorenici na trećem spratu trakta Ce bili bukvalno zazidani celu godinu, a vodu su im delili na kapljice.

Čuvar je skupljao po više soba i zajedno nas vodio na kupanje u prostrano kupatilo u podrumu. Stigli smo malo prerano, pa smo morali da sačekamo. Pod tuševima se odvijala predstava koju sam pomenuo. Zašto je imala ukus srednjeg veka? Kao što saopštava Huizinga o burgundskom srednjem veku, on i nije bio tako crno i mrtvo vreme, kako su nas to učili liberalci u školi. Bilo je to vreme puno boja i događaja, zanimljivih, pa čak i kritičkih hronika (čudesni Commynes, živahna Cronique scandaleuse), a imalo je — kao i svako vreme — svoj ukus. Kad bi neki kralj ušao u Pariz, priređivali su mu bučno slavlje. S vrha notrdamske crkve preda nj je po žici silazio anđeo u liku lepe devojkice s krilima. U fontani, u sredini trga, kupale bi se sasvim nage „tri gracije“, od kojih jedna strašno

debela, druga avetinjski mršava, a treća grbava. U ovom kupatilu ispod tuševa su stajali sami grbavci — većina od njih imala je takve organe i jaja, da smo se zabezeknuli; onaj „okupacijski delikt“ koji je bio navikao da služi svaku policiju, rekao je: „Ovi su stajali među magarcima kad je bog kite delio!“ Neki od njih su bili prave falusne groteske. I čuvari su dolazili da ih gledaju i da se smeju. Jedan je imao izuzetno veliku grbu, telašce je bilo slepljeno uz stomak ispod koga su strčale dve suve nožice, a među njima je visilo nešto strašno, jaja kao bikova, na njima prava cev koja je za nekoliko palaca prelazila mošnice — izgledala je duža, jer je bio slabo dlakav — a završavala je krvavo crvenom čvorugom, pravi buzdovan. Moguće je da je čovečuljku prijala topla voda — a i naše zazjavanje ga je pomalo veselilo. Brižno je prao onaj buzdovan, najmanje tri puta ga je nasapunao — i nije čudo što je postajao sve veći. „Kao kad puža žvačeš sa šećerom, da se udvostruči,“ primetio je stalni komentator. Nisam mogao da utvrdim odakle mu to znanje o pužu. Uopšte, primetio sam, da narod zna mnogo životnih istina, o kojima intelektualci i ne sanjaju. Shvatio sam zašto sifilističare drže zatvorene posebno, ali zašto grbavce? Dobio sam sledeće objašnjenje (od krojača): „Zar ne znate da dodir grbe donosi sreću? A da mi ne bismo došli do sreće, drže ih posebno i ne puštaju među nas.“

Zašto pevac žmuri dok peva? Jer zna da peva bez nota. Zašto prase gleda u zemlju? Zato što se stidi što je svinjskog roda. Violina peva nevesti na svadbi: ti ne znaš, ti ne znaš, šta je ona stvar... Bas odgovara: kurac, kurac... Seljak je postavio „boga“ na raskrnicu pored svoje kuće i pozvao popa da ga blagoslovi. Pop pita: „Je li bio skup?“ Seljak odgovara: „O, nisam mislio da taj đavo toliko košta.“ I o mužjaku grlice sam saznao kakav je cinik. Najpre peva grlici „koliko je dug... koliko je dug...“ onda krene korak po korak prema njoj, svaki put se nakloni, a potom skoči na nju i potuca je, skine se s nje, nasmeje se „he-he-he“ i odleti. Kako ćeš od crvenog napraviti belu mrlju na crnome? Crncu udeneš crvenu rotkvicu u dupe i odgrizeš pola. Ne od vina, od vode je birtaš bogat. Berberin je prvi iza boga: Bog te je napravio, berberin te popravlja. Najgori bič dobija vo koji najbolje vuče. Iz malog grma izlazi veliki zec.

Sve ovo spada u zatvorsko obrazovanje. I način razgovora. Frencek: „Pet meseci me moja žena neće čekati. Rekao sam joj da može imati i druge, samo da nešto ne zakači.“ Karli: „Zar se ne ljutiš što ima druge?“ Frencek: „Još mi je draža.“ Karli: „Znači, radi ti gluposti?“ Frencek: „Šta će mi takva koju ni pas neće da onjuši. Meni moja sve kaže, a tvoja se tebi smeje iza leđa.“ Karli: „Loše je to, ako te ne može čekati ni pet meseci.“ Frencek: „Pet meseci! Ni pet dana! Tvoja će tebe čekati pet godina, a onda će otići s takvim koji ima samo jedno oko i jednu nogu, pa i tvoje pantalone će dati za novoga; on će ih duže nositi, jer će svaku nogavicu posebno poderati.“

Svaki patos i svaka sentimentalnost u tamnici su ogrešenje o zatvorski bonton. Ko to ne nauči u zatvorskoj osnovnoj školi, brzo će dobiti „slabu ocenu“.

U ono vreme za loženje peći u radionicama koristili su rezerve zabranjenih knjiga, koje su bile izdvojene iz nekadašnje zatvorske biblioteke. (Selekciju je napravio učitelj koji je posle rata bio vatreni partijac, dok ga žena nije prijavila zbog neke okupacijske delatnosti. I u zatvoru je izigravao „napredan duh“. Izdvojio je prvo izdanje Homera kod nas, **Ilijadu**, jer je na kraju imala — popis bogova.) Rešio sam da zanimljivije knjige prolaze kroz našu sobu u peć.

Tako sam imao priliku da pregledam ceo metar sabranih dela Tome Akvinskog, zbog čega mi ni danas nije žao. Tražio sam po poglavljima i skoro da nisam našao područje koje mu delo nije obradilo. Posećivali su me drevni filozofi, Platon je stigao u celini. Stigla je i *Utopija* Tomasa Mora na nemačkom. Ovaj naš divni zatvorski kolega koga je ubio bog Henrik VIII proglašen je svecem nekoliko vekova kasnije, proglasili su ga oni, koji su u njegovo vreme, (ili nešto ranije) progonili svakog mislioca. Nikada neću saznati kako je među one knjige zalutala *The Sense of Beauty* Džordža Santajane, ili po neka izuzetna hrestomatija kineskih filozofa. Čudio sam se njihovoj davnoj mudrosti. Han Ju, na primer, kaže: „Čovekova priroda je urođena, a temperament nastaje pod uticajem spoljnih okolnosti.“ Odvaja tri kategorije ljudi prema temperamentu: u gornjoj ljudi imaju elemente (veselje, bes, bol, strah, ljubav, mržnju, želju) u pravim srazmerama. U srednjoj grupi nečega imaju previše, nečega premalo — ali pokušavaju da elemente dovedu u pravilne odnose. Oni iz donje grupe ne obaziru se na svoja preterivanja i nedostatke, već svom temperamentu puste na volju. Za Mong-Cea je ljudska priroda pretežno dobra. Za Siun-Cea je, uglavnom, loša. Za Jang-Cea je mešavina dobrog i lošeg. Sa svim poštovanjem opraštao sam slavnim ljudima koji su svojim žarom grejali zatvorske radnike, pripremali im kafu, a ponekad čak i pržili slaninu. Otišao je Aristotel, došao je i otišao Kant, pa i Rene Dekart. Zatim enciklopedija stare Austrije u boji, jedan medicinski udžbenik. Volterov *Kandid*. I s Morisom Meterlinkom sam se opet sreo, video sam da u posebnoj zatvorskoj atmosferi one knjige koje si čitao na slobodi progovaraju novim jezikom.

„Što se košnica više približava propasti, to više trutova rada“, čitao sam na sasvim nov način u *Životu pčela*.

„Smrt postavlja nekakvu čudnu granicu neprijateljstvu svih bića.“

Sir Džon Labok priča u *Ants, Bees i Wasps* o eksperimentu s muvama, pčelama u flaši sa dnom prema svetlosti: muve pobegnu, pčele uginu, okrenute prema svetlu.

Na višem stepenu zatvorskog školovanja nije teško steći asocijacije na različite tipove ljudi.

„Pčele su kao ljudi. Dugotrajna nesreća i očaj pomute im pamet i pokvare karakter.“

Dobijao sam i istorijske knjige. Shvatio sam da to nisu samo knjige iz starog zatvora, nego i one koje su kasnije zaplenjene. Inače, ne bih dobio Đuzepa Ungaretija *Vita d'un uomo — Il Dolore*, jer je knjižica izašla tek posle rata, čitao sam:

„Prestanite da ubijate već mrtve...“

Knjigu sam gepio da bih pisao u nju; na nekim stranicama štampana su samo po tri stiha.

Te zime čitao sam od jutra do mraka. I pisao sam, zbrda-zdola — a ipak po nekom sistemu. Šekspir mi je svojom aristokratskom etikom i „šekspirskom večnom mudrošću“ dosadio, zabavljao me Lesaž (Žil Blas) koji o nekim glumcima kaže: „Nisu igrali ni dovoljno dobro, ni dovoljno loše, da bi me zabavili.“

Onda su svi ti ljudi izgoreli. Jedan nesrećni robijaš je rekao: Samo mi voda još nije izgorela.

U to vreme u šetnju sam odlazio sa lopovom koji mi je izgledao dobar glumac. Izleteo je iz radionice jer je ispod svetle kopče proveo struju, znajući da čuvar Belač

svaku svetlu stvar uzima u ruke. Kad bi ga ko upitao zašto je zatvoren, odgovarao je: „Jer su me uhvatili.“ Koliko je godina dobio? „Do bega!“

Kad mi je lopov dosadio, došao je na red provalnik. Zamolio me da mu sastavim molbu za smanjenje kazne. To sam već uradio masi robijaša, ako je odbijena, nije se saznalo, ono malo, što je uzeto u obzir, proslavilo me. Rekao sam provalniku da neću da radim badava. Pakete nije dobijao, nije znao kako da mi plati. Upitao sam ga da li zna šta sam po zanimanju. „Profesor, ili tako nešto“, odgovorio je. Onda valjda znate kako mi je mala plata tamo napolju. Moraću da promenim profesiju. Možda bih i ja mogao da se oprobam u provalama? Ali, za to nemam osnove, znanje. Da li bi hteo da me obuči — za platu, ako mu napišem molbu? Gledao me, isprva, s podozrenjem, kao, zar ti misliš da je to lako zanimanje? Onda je pristao. Započela su zanimljiva predavanja, lepo redom. Najpre rad sa svinjskom nogom za blagajne tanjeg lima. Zatim papagajeva noga, koja je slična svinjskoj, samo što ima još jedan oslonac. Za debljinu veću od tri milimetra treba ti „švajsaparat“. Tada se ide na posao sa naprtnjačom. U naprtnjači su aparat, kiseonik i šatorsko krilo, da se čovek pri radu pokrije. Za još deblje blagajne treba eksploziv. Učio me i kako se otvaraju brave, izrađuju kalauzi i drugi pomoćni alati. Kako se otvaraju komplikovane brave — tankim obučarskim koncem, malom omčom, zubac po zubac — a tu treba imati fine, osetljive prste. Oružje sa sobom ponesi samo ako zaista nameravaš da ga upotrebiš. Inače samo povećavaš optužbu u slučaju da te uhvate. S tim uvek treba računati, slabi su radnici oni koji su ubeđeni da su neuhvatljivi. Poznaje samo jednog u Beogradu koga zaista nisu nikada uhvatili i koji je posle jednog uspelog poduhvata prestao da radi i postao pošten građanin. Svi ostali kažu: Uradiću još samo ovo, a onda ću napustiti posao, ionako me neće uhvatiti. Nikad nema potpune sigurnosti. Desi se slučaj i zdravo! Zato s tim treba uvek unapred računati. Ako uzmeš revolver, pucaj, ako nož, bodi! Najpametnije je da uza se imaš kakav jači gvozdeni predmet, kojim možeš dobro udariti, a da uvek možeš reći — to nije oružje, to je moj alat, na primer, francuski ključ.

Čovek je poznavao i paragrafe. Poznavao je i organizaciju. Ako jedan radi, jedan i zna. Ako dvojica, dvojica. I tako dalje. U slučaju hapšenja policija jako brzo naiđe na rupu kad poredi različite iskaze. Zato se o svemu treba dogovoriti unapred. Treba odlučiti i kakve će ko davati izjave, a zatim se toga i pridržavati. Zatim je izmišljao slučajeve i ispitivao me šta bih ja uradio u određenoj situaciji. Na primer: radiš u prostoriji koja ima samo jedan izlaz, gvozdena vrata koja si lepo zatvorio za sobom. S krova pada lavina snega i zasipa vrata koja se više ne mogu otvoriti. Šta ćeš da uradiš? Rekao sam: „Ako bi vrata bila gvozdena, pokušao bih da iskopam rupu u zidu.“ Hm, odgovorio je nezadovoljno, ko vam je rekao da sa sobom imate više od alata za provalu u ormar? Video sam da sam se zeznuo. Dakle, predložio sam, najpre moram saznati šta mi je u onoj prostoriji na raspolaganju. Mirno mi je nabrojio: sto, drvene police, ormar, metla i đubrovnik, peć. U džepu imate i svežanj kalauza, nekoliko odvijača, cigarete i šibice. Onda? — Hm, razmišljao sam, tu stvarno ništa ne može da se uradi! Utešio me: „O, itekako!“ Nabrajao sam: „kroz vrata ne možeš, kroza zid takođe, prozora nema, pa nećete valjda izaći kroz dimnjak? Pohvalio me, podigavši prst: „jako ste blizu!“ Dimnjak? Pa znam valjda kako su uski! Mučio me prilično dugo i moram priznati da sam zaslužio

nedovoljnu ocenu. Zatim me poučio: „Najpre otključajte vrata ako već nisu otključana. Razumete li?“ „Da, razumem... ali ako ih zbog snega ne mogu otvoriti — šta mi to pomaže?“ „O, pomaže, videćete!“ Prebira sam po glavi: šibice... a vatra? Kad bih zapalio vatru pored gvozdениh vrata da bi se sneg napolju otopio bar toliko da bih mogao odgurnuti vrata? Objasnio je: „to traje, nije sigurno da se nećeš ugušiti pri tome.“ „Onda, šta ćemo?“ „Otključaš vrata, sve što si uzeo vratiš nazad, ormar zatvoriš tako, da se ne primeti — zatim provalnički alat sakrij na sigurno mesto. Najbolje, doguraj sto uz peć, otvori je odozgo i sakrij alat u gornji deo (moraš znati kako je peć napravljena), da možeš opet da ga nađeš. Zatim mirno pripali cigaretu — i posle nekog vremena možeš početi da lupaš po vratima. Kad te spasu, možeš reći da si taman prolazio ovuda, vrata su bila otvorena i ti si ušao. Za to ti niko ništa ne može. Pre nego što dođe policija — bićeš već daleko.“

Čovek uči dok je živ i umre glup, kažu.

U kaznionicama se primećuje zanimljiva pojava, da kriminalci, stari povratnici, okoreli grešnici, prelaskom tamničkog praga u tamnici postaju poštени, po izlazu iz tamnice opet postaju lopovi, provalnici, prevaranti, ili ono šta je već njihova branša. Ulaskom u zatvor, naime, budi se elementarni moral koji kriminalca napolju spaja s pajtašima — tako da se kao ljudi ulaskom u zatvor nimalo ne menjaju; samo sužavanje miljea uzrokuje izostanak delikata, robijaši postaju njihovi prirodni pajtaši. Ova vrsta poštuje izvestan „banditski kodeks časti“.

Prisustvovao sam razgovorima o tome „šta smeš u apsu, a šta ne smeš“, a da kriminalci uopšte nisu bili svesni da govore o nekim zakonitostima. Neki bi na kolena pao pred čuvara — za dvadeset cigareta, drugi kaže, da je to sramotno — i pita prvog da li bi denuncirao za cigarete? Prvi ogorčeno tvrdi da ne bi.

Osnove ovog morala su sledeće: 1. ne kradi pajtašu, robijašu, 2. ne cinkari pajtaša, 3. ne izdaj pajtaša, 4. ne podmeći mu, 5. ne varaj ga, 6. ne utaji mu, 7. ne budi telesno prljav, 8. ne zabadaj nos u njegove poslove, 9. ne nastupaj u njegovo ime, 10. ne gazi obećanja, 11. ne prekrši zajedničku odluku (npr. štrajk, linč sa čebетom preko glave, bojkot određenih drugova). U kodeks ne spadaju: laž, psovanje, prostakluci, klevetanje, ogovaranje, zloupotreba poverenja i indiskrecija uopšte, tučnjava, homoseksualnost, onanisanje, pokazivanje uda. Sankcije protiv prekršaja su ove: verbalno ponižavanje, uskraćivanje komfora, izopštenje i linčovanje (od obične tuče do ubistva). Protiv izopštenog dozvoljena su sva sredstva za odbranu, za napad ne, izuzetnoj je dozvoljena čak i denuncijacija.

Neki kriminalci pokušavaju da povećaju ugled u zatvoru „kriminalnim heroizmom“, koga ima neočekivano mnogo i koji prelazi u histeriju a javlja se kao epileptični napad (od sukoba sa čuvarima do pokušaja samoubistva). Onda, tu je još jedna pouka iskustva — tamnička mudrost koja se prenosi, a čije poznavanje zatvorenika diže u očima okoline, a nepoznavanje ruši, na primer: „Hranu u zatvoru nikada ne smeš hvaliti!“ — „Ako te vežu, ne smeš razgovarati sa čuvarom“. — „Ako nešto kriješ u slamarici umotaj u veliki novinski papir, ako to ne uradiš, može ti se desiti da to više ne nađeš.“ — „Na svim zatvorskim vratima je periskop, rupica za gledanje napolje; ako je u tvojim nema, odmah je napravi.“

„Kad nameštaš postelju, otvori prozor!“ — „Udvoje možeš razgovarati o svemu, utroje razgovaraj kao pred upravnikom.“ — „U istrazi zbog organizovanja štrajka kaži: nekako odjednom svima nam je palo na pamet, niko nije organizovao.“ — „Ako te čuvar pita otkad imaš nož, kaži: našao sam ga tamo, iza letve od ograde.“ — „Zabranjene stvari rođacima reci na kraju posete, inače rizikuješ prekidanje posete.“

Video sam da nijedno društvo nije moguće bez nekakvih normi zajedničkog življenja pojedinaca, bez prenošenja iskustava s kolena na koleno — i bez sankcija pritiska.

Prisustvovao sam kažnjavanju grešnika koji je u prolaznoj sobi (gde se okupi mnogo ljudi za transport) pokrao drugog robijaša. Tokom noći starom bivšem trgovcu nestalo je parče slanine, kutija piškota i prilično cigareta. Primetio je to ujutro i digao galamu. Kao čovek trgovačkog duha cigarete je imao zbog kupovine, sam nije pušio. Kad bi ga uzbudio koji od čuvara svojom surovošću, rekao bi: „Zapisaću ga na kutiju; kad izađem moj sin će ga naći, a on je ovakav“ (pokazao bi dimenzije prave planine). Nabrojio je tačno sve što mu je nedostajalo i dodao „i još nešto znam, ali sada neću da kažem“. Aktiviran je pravi spektakularni proces. Započeo je pripremama za istragu. Bez ikakvog razgovora o izboru „organa“ formirala se istražna komisija od dva kriminalca čvrstog kova i jednog okupacijskog delikta. Komisija je stupila u kontakt s pokradenim. Zatim je „stari delikt“ pozvao sve stanovnike sobe (sapatnike) da se lopov javi sam i vrati stvari, inače će sve pretražiti i naći ga. Lopov se, verovatno, tome samo smejao u sebi: slaninu i piškote je pojeo, cigareta, kao svaka cigareta, niko ga nije video. Napravili su istragu — i ubrzo ga našli. Poricao je i poricao, oni su ga saslušavali — najpre lukavo, a onda otvoreno, dobio je dobru porciju šamara i šutiranje, ali nije priznao, počeo je čak da viče da su morali da mu vežu usta, hteo je na vrata da bi pozvao stražara.. Ono, što je pokradeni pomenuo izjavom „još nešto znam, ali sada neću da kažem“ — imalo je dobru osnovu: čovek je svaku cigaretu obeležio jedva vidljivom tačkom.

Lopov je bio debeljuškasti poluseljak koji je radio u kuhinji i tamo se „popravio“. (Poznat je događaj dolazi nadzornik u zatvor i ugleda tamo starog grešnika; pita ga: „Jeste li se išta popravili, Jegliču?“ Ovaj odgovara: „Kako bih, gospodine nadzorniče, omršavio sam.“)

Bio je zatvoren zbog „obične krađe“, znači, „neprofesionalne“, a takve su pravoverni kriminalci duboko prezirali. Posle istrage i saslušanja sledila je osuda: dvadeset pet po turu. Nasred sobe namestili su klupu, otrgnuli lajsnu sa spoja zida i poda, povukli mu pantalone i gaće do peta, a košulju mu zavrnuhli do vrata. Sve to polako i gotovo obredno. Pri tome su padale dosetke. O čemu ljudi napolju samo razmišljaju, u zatvoru se slije u reč. Kakva mu je mala kita!

„Ovaj ga mora šibicom podupreti kad ide kod ženske.“ .

„A dupe kao žensko.“

„Verovatno ga podmeće kuvaru.“

Svi su se od srca veselili. Neki su ga imali na meti još dok je radio u kuhinji. Drugi su voleli da se zabavljaju u ovoj dosadi. Treći su osećali seksualnost u ovoj situaciji i to ne samo buzuranti i heteroseksualci. Položili su ga na stomak preko klupe, ispod bokova su mu stručno podmetnuli nekoliko presavijenih ćebadi, da bi mu se tur bolje napeo. Pri tome je od straha tanko prdnuo.

„Jesi li čuo — i spreda i straga ima isti glas!“

„I istu pamet!“

Dželat je bio „okupacijski delikt“. Pljesnulo je prvi put, dupe je u grču zadrhtalo i skupilo se, a kožu je presekla tamnocrvena pruga. „Jedan!“ brojila je komisija. I tako dalje.

„Gle, mrda dupetom kao da je na ženskoj!“

„Dva! Tri! Četiri! Pet!“ Jači su ga držali za ruke i noge, ali se skoro istrgao, pa je uzgred dobio i rukom po glavi. Kroz vezana usta čulo se muklo krkljanje i cviljenje. Stari buzurant u porhetnoj zebri je rekao: „Još bi ga trebalo i opaliti, svinju lopovsku!“

Ruku je držao u džepu pantalona u kojem nije bilo podstave da bi momcima mogao da pokazuje tića. (Pričao im je onaj vic kako je Francelj prevario Micku — nije imao podstavu u džepu, pa je maloga najpre pokazao iz jednog džepa, rekavši: „vidiš, to je prvi“, onda ga je pokazao iz drugog džepa „to je drugi“, zatim i kroz šlic — to je bio već treći.)

„Popišao se!“

Zaista, ispod njega se napravila barica. Ovde čovek može da vidi mnogo običaja iz srednjeg veka, kad su čitave porodice putovale noseći hranu i piće da bi gledale pogubljenje na javnom trgu. Jeli bi kobasice, grickali hleb, pili i zabavljali se događajem na „stubu srama“. Istoričari nam saopštavaju i o „nedostojnim položajima“ žena koje su na stubu bile bijene po goljoj guzi. Mogu da zamislim onu publiku i njene primedbe.

„A sad bibera i soli na dupe“, predlagao je pokradeni koji je uopšte bio osvetoljubiv.

Homoseksualac se složio i dodao: „Treba mu i rupu pregledati, da li ju je zaista podmetao kuvaru; to se odmah vidi.“

Kad je egzekucija obavljena, momku su klecala kolena dok se rukama pridržavao za klupu, tako da je ostao da čuča sa odranom stražnjicom, dahćući u grču. Oni jaki koji su ga držali za vreme izvršavanja kazne podigli su ga i uprkos protesta homoseksualca podigli mu pantalone, odveli ga na njegov ležaj, čvrsto i surovo, doduše, — ali osetio se učinak: „kazna je izvršena, predstavi je kraj.“

Sad sam video kako se publika rasturala kad je u srednjem veku lomača izgorela do kraja: u veselom razgovoru. Zatvor je retorta u kojoj se mogu studirati sva razdoblja ljudske istorije i uopšte sva mudrost i ludost čovečanstva.

Odmah ću vam ispričati kako sam u zatvoru posmatrao propast Rimskog Carstva.

Na propast Rimskog Carstva podsetila me pojava koja se u zatvoru zove „kulturni sektor“, a njegova je“ svrha da podigne kulturni nivo zatvorenika. Obuhvata pozorišne predstave, prikazivanje filmova, predavanja spoljnih predavača i zatvorenika, proslave, biblioteku, koncerte, izložbe, debatne večeri, kurseve, šah, ponekad i fudbal, odbojku i stoni tenis, da, čak i kućni radio s emisijama za zatvorenike, dakle, ukratko, skoro sve grane delatnosti te vrste. Kulturu vodi referent za kulturu u upravi, izvode je za to posebno izabrani zatvorenici, a oni čine čitav štab s mnogim saradnicima.

Najživahnija i najbrojnija je pozorišna sekcija koja ima svoj štab. Ona u dogovoru s kulturnim referentom priprema program pozorišnih predstava i proslava na sceni u sali za priredbe, u bivšoj zatvorskoj kapeli. To je prostorija visoka više od deset metara s galerijom, bivšim korom, i pozornicom, bivšim oltarom. Navodno, nekad su kažnjavali

zatvorenike koji nedeljom nisu išli na bogoslužnje, sad si mogao biti kažnjen ako nisi hteo da gledaš neku predstavu. Jednom sam dobio dva meseca uskraćivanja paketa i pošte, jer iz samice nisam hteo na pozorišnu predstavu. Kako nisam hteo ni napolju u slobodi da jedem supu, ovde su hteli da mi je sruče u zadnjicu.

Ali šteta je da čovek ne pogleda najzanimljivije predstave u zemlji. Ovde, naime, esesovca igra pravi esesovac, lopova pravi lopov, belogardistu pravi belogardista, samo ženske nisu prave, premda njih najčešće igraju lepi mladići, svestrano upotrebljivi, kako ćemo to kasnije videti. Najviše uspeha imao je momak kojem su posle nestašne igre prirode izrasle prave, lepo oblikovane ženske grudi koje su, na kupanju, bile cenjene i od strane sasvim normalnih muškaraca. Zatim je ženska bio lepotan Franc, koga niko nije zvao drugačije, već gospođica Francika. Ljubavnike, junake i zavodnike igrao je ženidbeni varalica Prišel, koji je inače bio homoseksualac.

Pozorište vode trojica, sva trojica osuđena zbog kriminala, bivši agent unutrašnje uprave, momak, koji za sebe misli da je slikar i spretnjaković, koji se smatra režiserom. Krojač šije kostime, orkestar priprema muzičku pratnju, momak s pomoćnicima slika kulise, učitelj, osuđen zbog saradnje s ustašama vodi biblioteku i sa zatvorenicima vežba patriotske recitacije i deklamacije. Drugi učitelj vodi pevački hor, građevinski tehničar organizuje časove šaha i turnire. Jedan vodi kurs za nepismene, napolju je bio profesor matematike, ne zna tačno zašto je osuđen, svakako radi politike. Mladi knjigovođa vodi tečaj za gitariste. Tečaj za harmonikaše. Tečaj domaće književnosti. Pozorišni tečaj. Tečaj za šahovsku teoriju. Tečaj za pletenje korpi. Probe za pozorišnu predstavu. Muzičke probe za orkestar. Pripreme za izložbu predmeta zatvorskih radionica (radni uspesi KPD).

Ukratko — referent potpiše papir kojim zatvorenik dobija pravo da u vreme između večere i spavanja dolazi na određeno mesto kulturne delatnosti. Šefovi su obično i tokom dana na svojim područjima. Imaju posebna prava, zatvorenicima mogu da pomognu tako što ih predlože sa saradnike i zato su jako važni. Na izgled, sve je kulturno i vredno pažnje. Referent u upravi i ne sanja šta se sve krije iza privida. Proslava uspe — i upravnik pohvali referenta.

Razume se, lepo je videti kako nekadašnji gestapovac deklamuje partizanske borbene pesme. Ili, slušati nekadašnjeg fašistu kako peva solo uz pratnju harmonijuma „smrt fašistima nosi osvetnička pesma mitraljeza iz šuma“... Iza pozorišne scene kleči jako pobožan čovek bele kose, bivši crkveni slikar ispred momka kojem je dao kobasicu i pije njegovu mokraću direktno iz pipice. Daj — dam. Ljubavnik pipa „žensku“ ispod suknje. Može da se izgovara kako ga je zavela „njena“ odeća. Šefovi sede u garderobi i piju gorivi špiritus, pomešan sa nes-kafom. Špiritus stiže iz radionica gde ga koriste za poliranje. Tamo je majstor oslepeo od toga u vreme kad je špiritus nekoliko meseci bio zabranjen, pa su donosili već izmešani „bajc“; to su, dakle, pili. Kad stignu momci transportom iz Novog Beograda, gde su bili na radu, sa sobom donose na litre kolonjske vode (ljubičice). I to se lepo može piti, samo što posle toga kibla tri dana miriše na mešavinu svog smrada i mirisa ljubičica. Šefovima treba davati danak.

Kultura je vrlo dragocena, ali i skupa stvar. Da bi uveće izašao iz ćelije, treba potkupiti više stepenica u hijerarhiji kulture. Šefovi su naravno, nužno i cinkaroši,

denuncijanti; šef pozorišta je istovremeno i šef cinkaroša. Tako nastaje nedeljiv buket: kultura, cinkarenje, alkoholizovanje i homoseksualnost. Visoki standard smekšava ljude, uzohole se, ventili za oprez popuste. Počinju sukobi u vrhu hijerarhije, zavist i ljubomora ih potpaljuju, počinju da se međusobno kolju, najbolje oružje je, svakako, cinkarenje.

Tako se jednom iznenada „kulturni sektor“ rasturio kao posle eksplozije paklene mašine. Do tada se mogla posmatrati „propast Rimskog Carstva“. I ovamo su prodrli varvari sa severa, iz uprave, i ognjem i mačem srušili najuređeniju državu, zlatni vek kulture je prošao. Nekoliko šefova dospelo je u traktove, nekoliko u transport. Započelo je varvarsko razdoblje smanjenog i suženog kulturnog sektora. „Kulturna gospoda“ više nisu odlazila da se sunčaju na krovu zatvora.

U vreme kulturnog razdoblja građevinski tehničar mi je kod treće čaše gorivog špiritusa (s kafom) detaljno ispričao sledeći događaj. (Često je izvodio građevinske radove u zatvoru, prežiđivanja, popravke. Tada je trebalo popraviti plafon iznad sale za priredbe. Poslali su ga u potkrovlje da vidi kako i kada bi trebalo početi s radovima. Uzeo je u ruku metar na rasklapanje — taj metar je bio njegova najpouzdanija propusnica za slobodnu šetnju po zatvoru.) U potkrovlje vode velika gvozdена vrata iz tri trakta. Ušao je u polumrak potkrovlja u koje je, tu i tamo, probijala dnevna svetlost kroz rupe u krovu. Po podu je bilo opasno hodati, jer su, na nekim mestima, nedostajale daske, ili su bile trule, a pre nekoliko godina neki krovopokrivač je tresnuo u salu i sav se polomio. Tehničar se pentrao u gumenim cipelama uz debele okomite grede.

„Ona ogromna praznina i tišina kao u katedralama, polumrak, na koji oči treba da se priviknu, pa snop svetlosti odozgo kao na svetačkim slikama. Prostorija razvejana na sve strane traktova u obliku ruke s raširenim prstima. Sasvim sitna prašina na dlanovima, od hvatanja. Naslonio sam se na topli dimnjak i uživao, slutnja slobode me opila. Zatim sam krenuo dalje — i zastao ukočen, skoro sam osetio koliko sam izbuljio oči, uplašio sam se, posumnjao sam u svoje duševno zdravlje: na čistinu između greda u obliku kupe padao je snop sunčeve svetlosti na najneverovatniju sliku koju sam ikada video u životu — prelepo odevena ženska s dugom zlatastom kosom u zlatnim cipelicama, sa suknjom nagore, stajala je oslonjena na gredu s napetom, ružičastom guzom; otpozadi ju je tucao ružan robijaš u sivom odelu s kapicom na glavi. Potrajalo je izvesno vreme dok sam pomerio nogu i počeo da se paru približavam sa strane. Prišao sam sasvim blizu, a da me nisu ni čuli, ni primetili. Robijaš je najzad u grču svršio oslonivši glavu na devojčina leđa, drhtao je celim telom, ali ga nije izvukao. Devojka se licem okrenula prema meni — napudranoj i našminkanoj raširile su se oči u strahu, trgnula je bokovima unazad i izvukla se, pa spustila dugačku suknju koja joj je pokrivala noge skoro do poda. Robijaš se zgrabio za kitu — i u pravcu njenog uplašenog pogleda ugledao mene koji sam, verovatno, izgledao kao prikaza, jer je širom otvorio usta, kao da je hteo da krikne, a kita, koju je ispustio iz ruke vidljivo mu se obesila. Prišao sam bliže i u bledom robijaševom licu odmah prepoznao jednog od šefova za kulturu. Bolje sam osmotrio princezu s dugom plavom kosom, bleštavom kopčom na čipkanoj bluzi sa širokim rukavima i uskim manžetnama, koju su napinjale jake ženske grudi i u dugoj, ne mnogo ukrašenoj suknji sa zlatnom ivicom, ispod koje su virile šiljate — takođe zlatne cipelice. Oči našminkane jakim crnilom, jako obojene obrve, debelim slojem našminkana usta, s donjom usnom

povučenom preko ivice prema bradi, našminkanom 'na trešnju' i debeo sloj pudera preko celog lica. Tek izbliza, kad je bajkovit privid dobio svoju pravu sliku zatvorskog kiča, sinulo mi je: pozorišna garderoba, perika, jedna od naših 'ženski' iz pozorišne grupe! Ne znam koliko dugo smo stajali tako, njih dvoje u kupi svetlosti, ja donekle u senci, pre nego što je 'šef' procedio moje ime.

Devojka je htela da pobegne, kao da ju je prva izgovorena reč trгла iz ukočenosti, ali sam zapovedio 'stoj!', zapovest ju je ukopala na mestu, kao da ju je zakačila gvozdена kuka. Šef je naglim pokretom spremio kitu, koja se već naborala i pokunjila.

'Hoćeš li prijaviti?' pitao je promuklim glasom.

Pošto sam ćutao i posmatrao 'žensku' pritvorenim očima da ne gledam svu onu smejuriju koju je zatvorski pozorišni 'ukus' nagomilao na nju, imala je, naime, i zlatan kaiš, pa zlatnu narukvicu, a bluza je bila prošivena zlatnim šljokicama, u kosi je imala zlatnu traku, 'šef' je izustio: 'Hoćeš li... i ti?'

Devojka me netremice gledala. Polako sam prišao bliže i još više prižmurio — namirisao sam miris ljubičica. Šef je zapovednički, ali nervozno namignuo 'zlatnoj lepotici' koja se polako, prepuštajući se sudbini, okrenula, jednom rukom naslonila na gредu, drugom polako — sasvim ženski — počela da diže dugačku suknju. S leđa je iluzija bila tako potpuna, da sam osetio kako mi se — na moje iznenađenje — diže prokleti klinac, podilaze me žmarci po leđima, pantalone postaju pretesne, a u ušima mi je počelo šumeti. Imala je zaista lepe noge, bokove zaokrugljene. Stajala je tako, da je jednu nogu ispružila, drugu kolenom pritisnula uz drugo koleno, a petu donekle izbacila, što je tipično žensko držanje. Naredio sam 'šefu' — na levo krug! Okrenuo se bez razmišljanja leđima prema meni. Drhtavom rukom izvukao sam ga iz pantalona i ugurao u spremnu rupu. Uopšte se ne sećam kako sam svršio, sve one šljokice na odeći presijavale su se na zracima odozgo, odvratna mešavina mirisa ljubičica, prašina i starih krpa — iznenada sam postao svestan da je meso na bokovima koje držim u rukama nekako pretvrdo. Obavio sam, njih dvojica su se opustila, sad smo bili saučesnici. Otišli su na drugu stranu i nestali iza greda. Ja sam stajao tamo čudeći se sebi. Kroz glavu mi je prošlo, da 'devojci' nisam pogledao polni organ — a i ne znam precizno koju je žensku ulogu igrala u pozorištu. Kostim je, bez sumnje, izrađen za Molijerovog *Uobraženog bolesnika*.

Posle otrežnjenja spopalo me neko neobjašnjivo gađenje, pa opet draž olakšanja, pa opet otpor, a trezvena misao me je tešila: Bog zna kako bih prošao da nisam uzeo udela u 'grehu'? Šef je bio opasan potkazivač, imao je veoma jaku poziciju kod uprave. Da sam se okrenuo od njih i otišao, đavo ne bi spavao misleći kad ću sve to nekome ispričati. Cela kaznionica bi mu se smejala, a i uprava bi mogla da sazna, posebno referent za kulturu, koji je bio učitelj starog kova, neobrazovan, ali sentimentalno uveren u svoje kulturno poslanstvo. A taj đavo, koga sam iznenadio na delu, ubrzo bi mi skuvao takvu kašu koja bi mogla da me košta glave. Tako sam sledećeg dana dobio propusnicu za slobodno kretanje po kaznionici. 'Šef' mi je napomenuo da se sprema velika amnestija i da sam na spisku za osetno manju kaznu.«

Završio je. Nekome je ipak morao da kaže.

Nije bio svestan da je pričao pravome. Momak je mnogima u KPD činio važne usluge, premeštao na bolja mesta, u radionicu, u zatvorsku kancelariju i kulturni kružok. Sada je njegov uticaj sve više jačao, jer je samo trebalo da porazgovara sa „šefom“ koji mu nije odbijao molbu ni za koga. Počeli su čak i da ga ogovaraju, kao, „potpisao je saradnju“ i postao opasan. Smeškao sam se i mislio svoje. Kako je jedno usrano dupe postalo značajno za niz ljudskih sudbina, pa, možda, čak i života.

Naravno, nikada nisam poricao glasove o njegovoj potencijalnoj „opasnosti“ — takvi glasovi štitili su ga kao oklop od spleta zatvorskih intriganata.

Nije teška robija, teški su robijaši, kažu. Život je besna glista, napolju te neprestano tuku letvom po glavi, a ovde ti guraju zatvorene kišobrane u dupe, a otvorene izvlače napolje. Tako je govorio onaj koji je crtao pornografiju.

Sad dolazi opis potpune opsade.

Seljak mi je rekao: „Sreća i nesreća nikada ne dolaze same. To je tako, kao kad krava proguta lanac. Izvlačiš joj lanac iz dupeta — a karika se drži za kariku.“ To je proketo tačno. Prva karika je bila ta, što sam navukao novog upravnika, jednu bledu vrdalamu koga su čuvari vukli za nos. (Prethodni „španski borac“ bio je bar za čuvare strah i trepet.) Ponovno sam upućen na raport, jer čuvare ne pozdravljam kapom. Moja verzija o „Miitzen ab!“ u nemačkim koncentracionim logorima i o kmetovima i grofovima strašno ga je naljutila. Kaznio me svim mogućim kaznama po spisku, sem bunkera (to se — kako sam kasnije saznao — nije usudio zbog bolesti) i besnim pogledom obećao „da ćemo se još videti“. Proderao se na mene: „Marš napolje!“

Ubrzo, u ambulantnu sobu gde nas je ležalo osam najteže bolesnih (bilo je to u vreme kad mi se eksudat, voda u plućima, zamutila i kad je postojala opasnost da se zagnoji, to je konstatovao lekar kod punkcije, s empijom je malo ko preživeo), stigla je komisija u kojoj je bio inspektor iz Beograda, miran zgodan čovek srednjih godina, „republički šef za izdržavanje kazni“ koga sam već opisao, još jedan čovek koji nije izustio ni reč, i upravnik, koji je samo dopratio komisiju i odmah otišao.

Imamo li kakve žalbe?

Požalio sam se, da mi kao zatvorenom piscu ne dozvoljavaju ni minu olovke, ni parče hartije, dok je poslednji broj ilustrovane revije doneo reprodukcije ulja koje je sadašnji savezni ministar, inače slikar, mogao da radi na robiji pre rata. Na to je skočio „šef za izdržavanje kazni“. Dreknuo je: „Ne dopuštam nikakva poređenja! Njega je zatvorila takva banda kakvi ste vi! Banda!“

Tada sam skočio i ja iz postelje u gaćama i košulji. „Ja banda?“ Umešao se inspektor iz Beograda i mirno sve ostale izgurao iz sobe, zatvorio vrata za njima i obratio se meni: „Sad govorite!“ Izvadio je beležnicu iz džepa. Govorio sam pola ili čak i tri četvrti sata, on je samo beležio. Ispričao sam mu sve što sam znao, od bedne prehrane teških tuberkuloznih bolesnika (od kojih je jedan imao takve gnojne, stalno otvorene fistule među rebrima, da mu se dimilo kroz njih kad bi pripalio cigaretu) pa do prebijanja zatvorenika u podzemnim bunkerima.

Zbog svega toga nije se ništa promenilo, ali sam „produvao ventile“ i još više navukao upravu na vrat. Dobio sam „strogu izolaciju“, što znači „izolaciju izolacije u

izolaciji“, zaključanu bolničku samicu, potpunu zabranu opštenja sa zatvorenicima i odvojenu šetnju.

To je tek bilo posebno zanimljivo. Na onih deset minuta „šetnje“ vodio me uvek isti čuvar, izvesni Kos, koji je bio „legenda“ kao i Pšenica. U pesku mi je ucrtao krug promera od oko pet metara iz kojega nisam smeo da izađem. On je hodao ivicom kruga s engleskim brenom u rukama. Tamo, daleko od mene, slobodno su šetali ostali robijaši, bez nadzora. Ako bi se iko približio mom krugu na deset metara, Kos bi divljački vikao „odbij!“, da bi se svaki odmah pokupio. Moram priznati da sam Kosa sadistički mučio: hodao sam po crti kruga ucrtanog u pesku, stavljajući nogu ispred noge kao pelivan. Bilo mi je propisano da „ne smem iz kruga“. Tako sam bio u krugu — i nisam bio. Kos je vikao, ja sam mu mirno objašnjavao da se držim uputstva. Ništa mi nije mogao. Ubio bi me kao vašku. Ponekad sam ga mučio do iznemoglosti. Jednom sam mu ljubazno (moju „ljubaznost“ je dobro poznavao!) prognozirao da će „nagraisati k'o žuti“. Razveselio se — to je bilo bar nešto opipljivo: robijaš mu preti osvetom, za takav težak prestup slede najgore kazne! Zato je prihvatio razgovor, da bi saznao nešto više. I jeste. Polako sam mu objasnio da poznajem službeni pravilnik. Čuvar u zatvoru ne sme da nosi oružje, jer ga robijaši mogu lako razoružati i početi da pucaju. Kad dođe inspektor iz Beograda, Kos bi mogao strašno da nadrlja. Kakvo razočaranje za „legendu“! Šetnju je završio pre vremena i na putu u samicu sve vreme vikao na mene „brže! hajde! hajde! stoj! napred! HAJDEMO VEĆ JEDNOM!“ A pre nego što je besno zaključao ćeliju, dodao je poluglasno: „Videćete, Levitane, kako ćete postati mali. Ovako mali!“

Pokazao je prstima. Znao sam da je to opšta izreka, jer je nisam čuo prvi put. Posle nekoliko dana došao je bez brzometke, ali je vikao za svaku sitnicu, video sam da je pogođen. Ovoga puta izmislio sam još goru muku za njega. Iznenada, usred šetnje u krugu, okrenuo sam se k njemu:

„Hajdemo gore!“

On će:

„Gore? Šta to znači? Zar ćete vi, Levitane, zapovedati? Napred, marš!“

Taman posla. Rekao sam mu da sam iscrpljen, da mi se mrači pred očima — i da ću ostati samo na njegovu odgovornost. Reč „odgovornost“ je kao čarolija. Kod nas niko neće imati posla s njom.

„Kraj šetnje! Marš gore! Napred, kreći!“

I krenuli smo. Neko vreme sam, doduše, ostao bez šetnje, a kad je opet došao po mene, video sam kako ga liže plamen mržnje bez zadovoljenja, a ja sam na to samo radio vežbe disanja.

Sve to je bio deo dobro smišljenog plana. Znao sam da Kos neće izdržati. Uskoro sam dobio drugog čuvara za šetnju, koji, doduše, nije bio mnogo bolji, ali bar nije bio histeričan. U to vreme saznao sam da me čuvari (a možda i uprava) zovu „tigar“ i da sam politička kuga, od koje treba čuvati ostale robijaše, da se ne zaraze.

Jedne večeri, posle dužeg vremena, opet sam dobio novine od redara. Treba pogledati šta se novo desilo u međuvremenu. (Jedan zatvorenik je bio u samici, jer je napolju vikao: „Dole Staljin!“ Lepo se ponašao i zaključio da se više nikada neće opirati vlastima. Pustili su ga. Nije znao šta se dogodilo dok je on bio u zatvoru, pa je ispred

zatvora sav srećan povikao: „Živeo Staljin!“ Odmah su ga opet zatvorili. Zastao sam kod jedne čitulje, i kao da mi se sledila krv u žilama: umro je prijatelj koga sam posebno cenio, predsednik Akademije nauka i umetnosti.

Nije prošlo ni četvrt sata, kad eto ti čuvara po mene. U upravu! To ne miriše ni na šta dobro! Uprava, pa uveče!

U komesarovoj sobi je sedeo izaslanik Ministarstva unutrašnjih poslova republike, pored njega je stajao komesar, nije bio loš čovek, crvenokos, praktičan. (Jednom mi je rekao, kad me saslušavao zbog nekih izjava za koje me neko potkazao; „Ja ne znam, Levitane, da ne razumete gde ste, vi ste obrazovan čovek! Svaki seljak se bolje snalazi od vas!“)

Izaslanik me uputio:

„Kako je, Levitane?“

Ja, da je ovako i onako, više loše.

„Šta je sa poštom od kuće? Pišete li? Dobijate li pisma?“

Ja, sad neko vreme ništa od toga, jer sam kažnjen oduzimanjem pošte.

„Aha. A ilegalno, šta pišete kući?“

Ja, ma ne, to nije moguće.

„Vidite, Levitane, sad ću vam dokazati, kako ste neiskreni! Gledate me u oči — i lažete!“

Ja, da ne znam na šta cilja.

„Ne samo pisamca, papiriće — vi krijumčarite čak i knjige, Levitane!“

I baci na sto — nekoliko mojih knjižica. Zabezeknuo sam se, a znoj mi je orosio čelo.

„Je li to vaše — ili nije?“

Jeste. Jer sam svuda potpisan punim imenom.

Pokušao sam da objasnim istorijsko pravo i čak dužnost pisaca u zatvoru, da spasavaju svoja dela. Upitao me u kakvim sam odnosima bio s predsednikom Akademije (rekao je prezime).

„Veoma sam ga cenio.“

Da li znam, da sada leži na odru?

„Čitao sam da je umro.“

„Dakle“, dodao je „i njegov sin će isprobati ove zidove. Videćete koliko ljudi ste unesrećili. Ovde ćete moći da s njima nastavite razgovor tamo gde ste ga prekinuli pre zatvora.“ (Kasnije sam saznao da su u trezoru Akadmije posle smrti predsednika, među inkunabulama pronašli i moje knjižice. Neko se iz Akademije osetio dužnim da o tome obavesti policiju).

Treba da im kažem kako sam prokrijumčario čitave knjige.

Ja, da sam spreman da razgovaram samo o svojoj budućnosti, o prošlosti ne.

Na to se komesar tako rzajući nasmejao, da se sav iskrivio od smeha.

Izaslanik ga je pogledao s nezadovoljstvom. Da ću im još sve vrlo rado reći, ako ikada budem pozeleo da izađem iza ovih zidova.

„Sve ćemo vam uzeti, Levitane, sem lečenja. Idite!“

Odlazio sam kao omamljen — iznenada oni stihovi više nisu pevali; i oni su ponovo pali u zarobljeništvo i verovatno će biti uništeni. (Tada nisam ni sanjao, da će mi na

izlasku vratiti sve ove knjižice i praktično sve zapise iz tamnice, sem onih iz prve samice u istražnom — i rukopisa, koji su neznano-znano nekuda nestali u premetačini kod kuće. Tada, na izlasku, bilo je to već ionako drugo vreme, u zatvoru sam bio prava anahronija. Sem toga, za mene je tada govorilo nešto što je bilo zaista jedinstveno na celom Istoku).

U to vreme su, naravno, sve molbe, koje su protiv moje volje podnosili prijatelji i rođaci da bi postigli izuzetno sniženje kazne zbog bolesti, glatko odbijene. A vetar, koji je brisao oko „tigra“ u njegovom kavezu bio je prokleta hladan i otrovan.

Jedan čovek je tada mogao da uništi sto ljudi, sto ljudi nije moglo da spase jednog čoveka.

Izgarao sam od stalne temperature; tanka i razvodnjena hrana je potpomagala bolesti, nedostatak svežeg vazduha teškom plućnom bolesniku samo je izjedao otpornost, a stalna sekiracija načinjala je nerve.

Iz opšteg iskustva starih robijaša znamo da je prva godina tamnovanja „zanimljiva“, druga „korisna“, treća štetna po zdravlje, četvrta teška, peta kritična. Od pete godine pa dalje („prvih pet je teško“) postoje dva puta; ili otupelost, prilagođavanje i svođenje duševnog i telesnog života na minimum ili naglo propadanje tela zbog čežnje i bede. U prvom slučaju robijaš se čudno, tipično udeblja (ne: ugoji!) u zadnjici i oko očiju, u drugom počinje mršaviti i ide u susret propasti.

Kojim će putem izaći iz krize, određuje ravnomerni nastavak: ili će još više otupeti ili će sve više kopneti kao sneško na jugovini. Prvi se deblja od one iste razvodnjene hrane, jer se više ni za šta ne uzbuđuje. Drugi i od bolje hrane propada, jer dogoreva na unutrašnjoj vatri. Takva hrana na njemu se primećuje kao „voda koja ide u kokoške dupe — posle je više niko ne vidi“ (jer kokoška ne piša). Kad govorim o boljoj ishrani u zatvoru, neko bi mogao da se začudi, kako se do nje dolazi?

Slikar da čuvaru sliku u ulju da je čovek napolju proda za nekoliko hiljada, a da njemu donese parče slanine i možda malu flašu rakije. Stolarski majstor od odličnog drveta napravi višem čuvaru ili čak komesaru (protiv svih pravila) nameštaj za spavaću sobu, a uprava izda račun za stočić. Ovo uzajamno krijumčarenje donosi stolarima u zatvorskoj radionici hranu i cigarete. Ekonom potkupljuje osuđenika koji vodi knjigovodstvo da upisuje izdatke prema njegovom uputstvu: hrana je, naravno, ni za šta i robijaši je plaćaju zdravljem, a ekonom zarađuje. Tako je ona gnjida od ekonomu, bivši sluga, zaradio dva puta: prvi put još napolju, kad je, na primer, kupio vagon pasulja koga je, inače, trebalo baciti u vatru: svako zrno imalo je najmanje po tri žiška; u magacinu, gde je čuvana ova izuzetna namirnica sve je bilo živo, zrna su maltene šetala tamo-amo. Čaj od žižaka traje godinu i po i služi se uz ovakve razgovore: „Šta je danas za ručak?“ „Meso?“ „Đavola, pa nije praznik!“ „Ne, žiškovo meso!“

Jedan čuvar iz pletarnice krijumčari korpe, pletene od vrbovog pruća i prodaje ih napolju za pare. Pletari dobiju po neko jaje i parče slanine.

Kod starog upravnika svako krijumčarenje je bilo veoma teško i opasno. Mnogi čuvari iznenada bi nestali iz radionice — videli bismo ih na stražarskom tornju s puškom o ramenu, za kaznu. Kod novog (vrdalame) sva ova trgovina postala je skoro običaj. (Fabrike radnicima — tamnice čuvarima!) „Žandari“ su postali svemogući i još oholiji, hrana se osetno pogoršala, cinkaroši su dobili dozvolu da nose kosu od pet centimetara,

što se razvilo u prave frizure. U vreme zlatnog doba kulture, frizure su postale pravi kult. Nas su strigli i na dvadeset ispod nule „na balin, na nulu“ (čuli smo da su Rusi šišali i brijali robijašima i obrve, ne znam da li je tačno). Osnova za sve sekiracije je higijena. Sve za naše dobro! Sve odluke nama u korist.

Tako me je jedan tip iz ambulate (bivši domobran), denunciраo da u ćeliji imamo dresiranog miša, a da miševi prenose bolesti. Sve za naše dobro!

Upali su u ćeliju baš kad se miš ljuljao na svojoj maloj ljuljašci, i do đavola, nije pobegao na vreme. Uzeli su ga i odneli u ambulantu gde ga je onaj, da je sto puta proklet, belogardista, svojeručno potopio u alkohol. Danas je ugledni građanin, po profesiji je zažmurite — magistar farmacije! I on je jeo bolje, jer je poklanjao lekove namenjene zatvorenicima — zatvorskom osoblju. Frizuru nije imao, jer je bio ćelav.

Izrađuju i električne rešoe, pa čak i štednjake za čuvare. To bar nikome ne šteti.

Taman sam se u lancima, raspoložen vraćao iz dispanzera, kad me pogodila novost: transport! Nikada mi nije značio dobro, posebno u mojoj tadašnjoj situaciji. Već sam transport predstavlja muku, a kamoli to što ne znaš kuda te vuku i zašto. Istrage, lisice, putna nervoza, opet istrage, čekanje.

I to baš sad, usred novog posla, pišem knjigu pod naslovom *Zanat duše* i čini mi se da mi ide. Do đavola, zato sam bio dobro raspoložen! Tako nešto robijaš sebi ne sme nikada da dozvoli, iz toga se uvek nešto gadno izleže. Još me je oraspoločio i razgovor sa lekarkom koja mi je davala veštački pneumotoraks. Dok je zabadala iglu i upumpavala vazduh u mene, ne obazirući se na proteste stražara, razgovarala je sa mnom. I meni su naredili da ćutim, premda to ne bi bilo lepo prema ljubaznoj lekarki. Žandari su je nervirali, jer mi, na njen zahtev, nisu hteli da otključaju lisice dok sam ležao na onoj sofi i čekao na ubod igle. Rekla im je: „Ovde je bolnica, ovde mi komandujemo!“ Glavni stražar: „Ja imam takva uputstva.“ I ništa se nije desilo. Posle nekog vremena stražar je promrmljao: „Hoćete li ga vi loviti, ako skoči kroz prozor?“ Ona mi se nestašno osmehnula.

„Interesuju me vaši memoari“, rekla je.

„Opravdano“, odgovorio sam.

„Samo se bojim, da ćete me opisati u lošem svetlu, jer vas bodem.“

„Fiat iustitia, pereat mundus!“

Na to je skočio stražar:

„Tišina, Levitane!“

„Je li bolelo?“ upitala je lekarka, kad je gurnula iglu među rebra.

„Ne baš preterano.“

„Priznajte da sam to dobro uradila.“

„Ni pod većim pritiskom nisam priznao ništa drugo do da sam rođen.“

„Tišina, Levitane, rekao sam!“

„Duboko dišite, molim!“

Posle nekog vremena: „Kako je inače?“

„Hvala, odlično.“

Na ovo stražar nije imao primedbu. Kad sam ustajao s ležaja, lekarka je još dodala: Ionako ćemo sve saznati iz vaših knjiga.“

Čitav grad mi je zbog ovog razgovora izgledao lepši. Uporedo sa mnom išao je nestašno-zaverenički lekarkin pogled, kojoj sam na kraju mirno i ljubazno rekao „Hvala!“ Dospeo sam opet u centralu, bio sam pod istragom.

Kasnije, u zatvoru, saznao sam da su neki ljudi dobili zadatke da prekucavaju neka poglavlja mojih stihova iz zaplenjenih knjižica. Pravnik, osuđen zbog kolaboracije, prekucavao je jednu zbirku koja je imala naslov *Finisove večernjice*, u toj priči u slobodnom stihu, svako veče zatvorenik Finis pripoveda o svojim erotskim doživljajima. Drugi je dobio knjižicu s listićima, odakle dokle treba da prekuca; jednostavno, po brojevima — jer sam svaki redak lepo prebrajao i numerisao svaki peti.

Redar mi je doneo vojnu knjigu na nemačkom, autora Slifena. Prema Kajtlovoj izjavi, bio je to jedan od Hitlerovih strateških udžbenika. Tada sam živeo kao pod teškom presom: nisam mogao da udahnem duboko, tako da bih se malo odmorio, počelo bi me boleti oko srca; bolelo me tupo i gadno noću i danju, postao sam senka, ponekad bi mi proletelo kroz glavu, kao da sam pokojnik koji je preživeo vlastitu smrt. U tom stanju se odnos prema živim stvarima, pa i mrtvim — oživljenim u mašti — kad čovek imenom krsti crepove ili kamenje koji vire ispod okrunjenog maltera — tupi ili se izoštrava. Meni se izoštrio. Redar mi je dao stari ilustrovani časopis u kome je bila slika mora; zapekla me u utrobi.

I još nešto: oči. Svetlost mi je postala mutna, sunce strano, prigušeno žuto, kao da tamo gori sasvim nova planeta, manja i slabije svetlosti. zelenilo postane zamorno (šetnja) a pesak zaslepljujuće svetao, udaljeni ženski glasovi nešto čudno, nekakav bezvazdušni prostor što iz večeri počinje da treperi — što čovek oseća kao blagi električni šok.

Noći postaju duge, a u snove se uvlače neprijatnosti, čak prave gadosti. Tako sam jednom sanjao da sam polno opštio sa daždevnjakom, velikim kao čovek — i sada me spopada jeza kad se setim.

Vreme više ne rasipa svoje čari koje sam prvih godina pokušavao da prelijem u stihove.

Kad me dovedu u bolnicu na pregled, padam u šake debeljuškastoj lekarki, za koju smo znali da je „stroga partijka“. Ovde nije bilo zabranjeno da se razgovara s njom. Kad smo završili, premerila me od glave do pete i rekla: „Pa imate sasvim dobre pantalone! Mi bismo se radovali kad bismo naše bolesnike mogli tako da oblačimo.“

Vratio sam joj: „Hvala. I vi imate jako lepu kecelju.“_v

„Šta hoćete time da kažete? Ja mislim sasvim ozbiljno.“

„Ja takođe. Šteta što vam ne stoji lepo, jer ste tako niski.“

Dok si zloban, dotle si živ. I dok si radoznao. Zabeležio sam ime najstarije žene u Nemačkoj, Berte Ganzlin koja je u 105. godini izjavila: „Ne želim da umrem, volela bih da vidim kako će se sve ovo da završi.“

Borba protiv svih oblika smrti, one oko sebe i one u sebi! Humanizam nas je izdao i čak nam se narugao, otkad smo s ljudožderima na čelu svi humanisti, bivši katolički inkvizitori propovedaju humanizam. egzistencijalisti neosnovane rasprave izdanju pod humanizam (Sartre: L'existencialisme est un humanisme ... ne znam. zašto — ako je ispred nas ništa?) marksisti su postali humanisti (ne znam kako da to uskladim s

„klasnom mržnjom“). Indijci se pozivaju na davna filozofska dela u kojima je utemeljen „prvi“ humanizam; u zatvoru sam susretao kriminalce s užasnim deliktima i denuncijante koji su se izdavali za „ljude“. Konfučije je jedini podelio ljude na dobre, srednje i potpuno pokvarene, a nadirući engleski liberalizam i borbeni marksizam su podlokali njegovu okamenjenu doktrinu. Mislim da će doći vreme kad će iskustvo skinuti masku s lica prosečnog. verbalnog humanizma, koji po geslu „ako hoćeš rat, pripremaj mir“, pokriva trulež međunarodnih odnosa. Zasnovati moral na humanizmu je proketo riskantno, bog je sa svojim sankcijama bio slikovitiji.

Moral stvaraju okolnosti, na neke od njih može se uticati, na druge ne može, druge rastu samovoljno. Dvostruki moral je neophodan u svetu mržnje. Prema moralu nekih netolerantnih ideologija herojstvom se smatra ubijanje protivnika, prema tradicionalnom etosu koji u narodu tvrdoglavno istrajava — isti čin predstavlja ubistvo. Pred nirnbernškim sudom sedeli su visoko odlikovani. I — budimo bez brige, to nije bio ni prvi, ni poslednji slučaj te vrste.

Mladi politički zatvorenik nam je tumačio jako bistro: 'ako ukradeš ćurana kod kuće, to je mangupluk. ako na strani, to je trgovina, ako te uhvate — to je kriminal, a ako ne — politički čin: politika je na primer. ako seljaka prisiliš da ti ćurana da „dobrovoljno“. Ako voliš pesnika Bodlera u nezgodno vreme, postaćeš francuski špijun. Da si pre godine 1948. osporavao Gorkog (*Mati*) kao temelj socijalističkog realizma koji je jedino veličan u literaturi — bio bi agent Zapada. Sve to zove se — dijalektika. Vera u čoveka je, dakle, podvrgnuta dijalektici — što je verovatno i za ubeđene humaniste grčkog i renesansnog kova veoma sporno pitanje.

Zbogom! Zatvorenika humanizam neće spasiti u borbi protiv umiranja na rate. Nijedna lepa fraza neće mu izneti zdravu kožu iza ovih zidova, nijedna velika ideja, nijedna teorija. Spasiće ga samo borba na strani života protiv svih oblika smrti, onaj svakodnevni dar vitalnosti koji spasava i biljke i životinje. U svojoj mašti može da gaji i, na izgled, potpuno beskorisne stvari, ali i uzgajivači školjki podjednako gaje i školjke s biserima, kao i one bez njih, jer se kroz školjku ne vidi.

Spasava ga i polaganje teških ispita zatvorske škole, gde je od prvog školskog dana do zatvorske diplome veći raspon nego od analfabetizma do doktorata. Sva crna osećanja uništavaju kako strah, tako i bes, kako strast, tako i žalost. Vedra osećanja. u odgovarajućim dozama, pomažu, ako prerastu u neumerenost, mogu da postanu ubistvena. Preteranu nadu sledi preterano razočaranje i očaj. Vatrene ljubav sagoreva. Od presitosti puca želudac. Preterana radost izrada se u depresiju i u okolini izaziva zavist.

Ako čoveku, po prirodi, nije dat osećaj mere, u zatvoru mora da do njega dođe, inače nikada neće diplomirati na ovom univerzitetu. Koliko njih su ubili u nepromišljenom begu. jer ih je zavela žarka čežnja za slobodom koja je zamaglila trezven plan. Pametne zatvorske senke se loše osećaju u društvu s histericima i herojima. Vidljivo veseo robijaš je sumnjiv kolegama kao i čuvarima (kolega misli: „Đavo, potpisao je saradnju, pa su mu obećali da će ga pustiti“, a čuvar: „Ima neku vezu napolju, možda se sprema da beži?“).

Sportisti, inače, u zatvoru propadaju — ali uspešno koriste svoju sportsku prirodu (ako je imaju) za uživanje u metež zatvorskog sveta (ako to nije planeta). Engleska sportska pravila su jednostavna, ali veoma upotrebljiva za pristojno ponašanje u zatvoru:

1. sportista se ne razmeće; 2. sportista ne odustaje; 3. ne traži izgovor za neuspeh; 4. ume mirno da gubi; 5. ume mirno da dobije; 6. igra pošteno i fer; 7. igra najbolje što zna; 8. uživa u privlačnosti rizika; 9. u sumnjivim slučajevima prednost prepušta takmacu; 10. igru ceni više od rezultata. Mislim da je sportsko vaspitanje omladine, ljudima i okolini, koristilo više od svih „spasonosnih“ ideja i vera zajedno. Sport nije samo to — to je i jačanje vitalnosti. Aristotel nas zanimljivo uči da je svaka lepota sredina između dve loše krajnosti (štedljivost ima jednu krajnost u škrtosti, a drugu u rasipnosti, strah se nalazi između plašljivosti i pogubne smelosti. Tako je i sa vitalnošću. da iskoristimo Aristotela, između ekstrema samouništenja s jedne, i ekstrema parazitizma, s druge strane). Svaka nadmenost nad vlastitim osobinama gora je od obične ljudske slabosti.

Dospeo sam opet u zajedničku sobu, gde mi je poznanik, spolja, skuvao odličnu kafu.

Posle veselja dolazi sahrana, posle sahrane daća, kažu robijaši. Pesnik spolja je bio učitelj koga sam upoznao u partizanima, kasnije je radio, mislim, u savetu za prosvetu. stari komunista. Obradovao mi se, među svim onim primitivcima, pa kriminalcima i kriminalčićima našao je u meni uvo za svoju tužbalicu uhvaćene ptice. Nedavno je osuđen na dvanaest godina i još je bio pun vere. Kasnije mu se to, što je govorio jednom potkazivaču, grdno osvetilo. Iskusio je, da postoje i niži krugovi od Danteovog pakla.

U sobi je bio sastav najvećih mogućih suprotnosti, od Cigana, preko jehovaca i Muslimanske braće do kriminalaca, mene i učitelja. Ove suprotnosti i stalna izmena stanovnika nisu poboljšavali domaću atmosferu. Retko koja soba nam je bila toliko strana, dok neke čovek čuva u sećanju kao neke vrste doma. Ali. kafe i cigareta bilo je dovoljno.

Ubica s priglupim smeškom, kome je najveće uživanje sećanje na predbožićno klanje prasića (kako životinja skiči i cvili, kako se zatim trza, još kao dete voleo je da prase pri klanju drži za zadnje noge), „šupo“ (Schutzpolizist u ratu) s usiljenim humorom, mladi bratoubica koji sve vreme nešto govori, provalnik. koji voli prirodu i koja mu nedostaje, bivši partizanski kurir korpusa koji je želeo da ilegalno pređe granicu, stari lopov-provalnik... Isuviše sam već znao o zatvorskim kategorijama, zato su mi ponavljani slučajevi postali dosadni, posebno ona vrsta „sitnih“ kriminalaca amatera koji su se uobrazili (kao — mi se nismo ogrešili o državu) i koji su prezirali političke, zagorčavali im život potkazivanjem, izlazili na slobodu preko naših leđa i vraćali se u zatvore, gde su politički zatvorenici opet postajali njihov plen (jedan me prijavio da se zalažem da Kinezi dođu u Jugoslaviju).

Malo semena sam pokupio u tom korovu koji je odlazio, dolazio, smeštao se, blebetao i svađao — i kao kokoška u kokošinjcima tražio izlaz tamo, gde ga nema: tada nas je već bilo teško provocirati na njihov jednostavan način. Onaj, koji je ubio ženu stolicom, šamlicom (tukao ju je po guzi i prekinuo venu između debelog creva i vagine, pa je legla u postelju i iskrvarila), u razgovorima je bio pun seljačke mudrosti. Provalnik je bio oduševljen lepotama naše zemlje. U zgradi nasuprot kaznionice neko je učio da svira harmoniku; kreštavi zvuci satima su nam parali uši.

Nigde toliko ne želiš samoću kao među ljudima koji te nerviraju, a ti to nesmeš ili nećeš da pokažeš. Nikuda ne možeš da odeš, nikoga ne možeš da izbaciš.

Neprilične šale, ružne psovke i međusobno vređanje, pa brbljanje, dok neko ne otkači.

Učitelj se nije snalazio i ja sam ga jednom jedva spasao ubičine zamke. Pokušao je da proučava svoju okolinu. Nije ni znao koliko je blizu trenutku kad je već svima dosadio i kad se samo čekalo ko će mu „popraviti zube“ (da mu u četiri reda, uz muziku, izmarširaju iz guzice).

Među kriminalcima bi, ponekad, zavladao vrlo „napredan“ duh, pozivali bi se na jednakost u socijalizmu, na prava „radnog čoveka“ i aludirali na to, kako reakcionari i antinarodni elementi tako nešto ne razumeju. Imao sam dosta pameti, snage i vremena da takve ptice u svojoj okolini ubrzo izdresiram (po uzoru na vučji čopor; najpre — u pojedinačnim borbama savladavati „jače elemente“ jednog za drugim i preuzeti vodstvo, pri tome treba paziti, da ih ne navučeš na vrat više odjednom; i pravilo „zavadi pa vladaj“ je jako korisno; telesna snaga, inače, može biti od koristi, uglavnom, među njima treba izigravati sebičnost, igrati na strah i sujetu, tajno organizovati kliku — najbolja je kvalitetna manjina — graditi isključivo na koristima i štetama pojedinaca, koje stoga treba, svakako, prozreti i upoznati do dna duše). Kad se i poslednji pretendent na vodstvo tamničke sobe preda, to još nije kraj borbe za vlast (koja je nužna, jer ako ne zavladaš, bićeš savladan, ako ne porobiš, bićeš porobljen), vodstvo (koje je inače potpuno nevidljivo, samo osetno — i jednostavni ljudi ga često uopšte nišu svesni, jer se o tome nikada ne izgovara ni rečca), treba utvrditi u pojedinačnim čarkama koje se još javljaju, a ako ne — treba ih izazvati. Jer, ima protivnika koji su podmukli i samo čekaju na svoju priliku. Takvoga treba držati na oku. Kao što vodeći majmun nije zadovoljan pobedom nad protivnikom dok mu taj ne da danak, bananu, ili mu ponudi dupe, tako i protivnika treba baciti na kolena.

U zatvoru postoji mogućnost da se posmatra unutrašnja demokratija samo među jednakima i pametnima; među kategorijama vlada, čvrsti totalitarizam. Ko pokuša da bude demokratičan sa neravnopravnima, loše će se provesti. Isto će zaglaviti i onaj koji na nezgodnom mestu u nezgodno vreme pokuša da deluje totalitaristički. Različite okolnosti, različiti ljudi — različite društvene forme.

Kad sam bio zatvoren sa pametnim ljudima, s njima sam i od najboreg zatvora umeo da stvorim dom ravnopravnih. Kad sam ulazio u osinja gnezda ljudi bez pameti, siledžija, isterika i ljudskih stenica, trebalo je uvesti diktaturu čvrste ruke. Zato neka mi niko ne govori o bilo kakvom sistemu vladavine koji bi se prenosio iz zemlje u zemlju. Takođe nikako ne verujem da je nacizam potčinio Nemačku — mislim, da je tadašnji Nemačkin tražio nešto slično, nešto jako svakako. I Musolinijev fašizam nije bio slučaj, jer je proizišao iz levog učenja. A ni desne jake ideologije nisu u dve zemlje jednake.

Slušao sam učitelja koji mi je nadugo i naširoko opisivao svoj politički život. Pre rata bio je zatvoren zbog sličnih misli kao i sada, za slične misli je i ratovao. Poznavao sam razvoj klerikalne misli pre rata, pa razvoj liberalne i delovanje obe tokom rata; nisam poznavao marksističku revolucionarnu misao koja je svojevremeno bila u manjini i zakonom o zaštiti države zabranjena. Ponekad smo razgovarali do kasno u noć.

Ubica trudne neveste napisao je tada molbu za pomilovanje, gde se raspisao o svojoj bolesti i popravljaju; pored toga nije zaboravio da napiše kako ga posebno boli što je

prisiljen da boravi u zatvoru sa neprijateljima države. Tog društva stideće se celog života. Uvek se borio za pravo naroda i slobodu.

Učitelj mi je ispričao da iza sebe ima 25 godina ilegalnog rada za Komunističku partiju. Već je 1932. i 1933. jedan od vođa, neki student, predviđao da će ubrzo doći do revolucije. „Literature nismo imali, sem ‚ABC komunizma‘ i tanke knjižice, nekakvog izvoda iz Marksovog *Kapitala* koga je komentarisao neki Namac (Borman?). Tada sam članove Centralnog komiteta gledao kao što katolička trećeredovnica gleda svece. Pričali su mi (1938, 1939) da je život u Rusiji kao u raj — kasnije je rat sve pokvario. Da Rusi žive bez bonova, da se mogu kupiti sve potrepštine. I još mnogo lepog, u šta sam sveto verovao. Zatim smo dobili rat uz pomoć Crvene armije, gajili smo ljubav prema Sovjetskom Savezu — kako je onda bilo moguće preko noći poverovati kako odjednom Moskva nije u pravu? Pa, imaju gomilu instituta za sociologiju i marksističku nauku! Svaku pojavu naučno studiraju! Dok sam radio u prosveti, govorio sam: zašto bismo pisali svoje udžbenike, kad možemo prevoditi već gotove ruske? Ali mi nisu dali za pravo. Posle rezolucije Informbiroa kojom je isključio jugoslovensku kompartiju, opet sam iznova studirao *Kratku istoriju SKP(b)* i marksističke knjige. Sve nedostatke koje sam video u Sovjetskom Savezu (bio sam tamo posle rata 1945. g.) pripisivao sam ratu. Svakako, u partiji se vodila neprekidna borba protiv frakcija. Istina, u partiji je bilo i lopova, konfidenata i špijuna. Socijaldemokrati su bili najgori štrajkbreheri pre rata. Nama, starim komunistima, bilo je teško poverovati da je Moskva pogrešila. Onima, koji su ušli u Partiju kasnije, na primer, tokom rata, bilo je to mnogo lakše. Sada me okrivljuju i zato, što sam ispričao ono što mi je poverio poznanik kad se vratio iz Amerike, gde je bio na službenom putovanju: da je njemu Luis Adamič rekao; ‚Jugosloveni su, doduše, junački narod, ali ne bih voleo biti u njihovoj koži narednih godina, takvi im se crni dani pišu.‘ Tragično je nazvati prvu zemlju socijalizma — imperijalističkom. Kako će bez pomći Sovjetskog Saveza uspeti revolucija u svetu? Italijanski proletarijat je razbijen na tri struje, Toljati, Neni i socijaldemokrati, Francuzi već itekako trpe zbog podeljenih mišljenja. Kako će ići, ako Moskva ne bude vodila glavnu reč? Sve je postalo tako komplikovano, da ne znam šta da mislim! Čuo sam za mišljenje jednog našeg višeg funkcionera koji je rekao da treba revidirati kompletnu taktiku revolucije, čitavu strategiju i ideologiju. Možete li zamisliti šta to znači? Da mi je neko prognozirao da ću u ovoj zemlji i pod ovim rukovodstvom dospeti ovamo, među ove kriminalce — rekao bih mu samo: luđak! Jedina knjiga o revolucionarnoj tehnici je Staljinova *Taktika i strategija*. Mi pred neprijateljima ništa ne krijemo. Marksizam-lenjinizam nije nikakva tajna nauka, kod nas nema nikakvih tajni. Na Zapadu studiraju ovo učenje i kapitalisti su sposobni da dosta duboko analiziraju razvoj marksizma. Ponekad se pojavi i neka mera koju jednostavni ljudi pripisuju uticaju naših ideja. A nacionalizacija u Engleskoj nije nikakva nacionalizacija — zločin je plaćati kapitalisti fabriku, jer je nije zaradio svojim poštenim radom! Videćemo i revoluciju u Americi — premda ne želim da budem prorok, ali sve ukazuje na to. Zaista se postavlja pitanje kako to da je revolucija uspela samo u zaostalim agrikulturnim zemljama (kao u Rusiji, Kini, u Jugoslaviji, Vijetnamu), a ne u industrijski razvijenim, gde je proletarijat najobrazovaniji i najnapredniji. Marks je proricao revoluciju u Nemačkoj i Engleskoj. Istina je takođe, da jako mali procenat masa poznaje

marksizam kao učenje, većina mu pripada sasvim religiozno i upoznaje ga, tek posle izvršene revolucije.“

Njegova ideja sveta je jednostavna i pravolinijska: borba klasa do poslednjeg sukoba u revoluciji, pobjeda svetske revolucije je sigurna, sve je samo stvar vremena i pravilnosti delovanja vođa.

Ono, što čitamo o Americi je čista propaganda: kad bi u Americi zaista bilo tako dobro, ne bi im trebala revolucija, jer bi to već bio socijalizam.

Proletarijat, kojem je dobro, više nije proletarijat i ne planira revoluciju.

Kako postoji mogućnost da je u Americi trenutno veće blagostanje — ubrzo će opet doći do krize, a revolucionarna misao će izbiti na površinu još većom snagom.

Sve ono ratno prebacivanje industrijalaca u vojsku, a generala iz Pentagona u industriju, donekle je prikočilo razvoj. Ali i sve nacionalizacije i socijalna zakonodavstva nisu ništa drugo do veštačko produžavanje života kapitalističkog sistema.

Kapitalista, naime, uopšte nije glup.

Glavna stvar je pridobiti mase za program revolucionarne partije, odbaciti režim izrabljivača i razvlastiti ih. Tek kad revolucionarna partija preuzme vlast, moći će da vaspitava mase.

Klasna mržnja je veoma važna za izvođenje revolucije i jstrebljenje njenih neprijatelja.

Vladajuća klasa se služi svim sredstvima u borbi protiv proletarijata.

Zašto bi proleter bio sentimentalna prema svojim dželatima i krvopijama?

Vreme humanizma biće onda, kad nastane radosna civilizacija, kad se odnosi među ljudima socijalizuju.

Stajali smo uz prozor. Mlada zeba je skupljala muve koje joj je nameštao maloletni ubica. Sunce nije htelo u tamnicu, samo je sa strane obasjavalo okvir prozora.

Socijalisti su izdali revoluciju, govorio je ravnomerno. Socijaldemokrati su sve sami špijuni, štrajkbreheri, plaćeni agenti i idioti. Zar iko veruje da će kapitalista dati fabriku radnicima dobrovoljno?

I šta onda ako je nacionalizovana? Ko je vlasnik? Država. Ko drži državu u kandžama? Vladajuća klasa!

Dakle, sama obmana i prevara radnog naroda.

Sve ostale građanske partije su prirodni neprijatelji, jer ih vode predstavnici vladajućih eksploatatorskih klasa.

Nije znao da mi odgovori na pitanje gde su granice među društvenim klasama, jer sam u partizanima viđao mnogo građanskih sinova i ljudi s većih imanja, dok je među belogardistima bilo mnogo bezemljaša i radnika.

Lumpenproletarijat, objasnio je.

Zavideo sam mu na tome što mu je bilo sve jasno. Ja sam razmišljao o grotesknoj priči; kako, u zaostaloj agrikulturnoj zemlji pobeđuje revolucija koji vode disidenti eksploatatorskih klasa protiv izdajica proletera.

Kod drugog prozora župnik je pričao šalu: „Jedna žena je često odlazila u crkvu; sekretar Partije je primeti kako predveče ulazi u praznu crkvu; krene tajno za njom i pritaji se iza stuba; sluša njenu molitvu: „O, Marijo, pomози mi! Deca su gladna. Pošalji

mi bar dve hiljade?’ Žena ode, sekretar za njom, napravi se kao da ju je slučajno sreo i da joj hiljadu dinara. Ode. ali tada primeti da se žena vraća u crkvu, pa opet šmugne za njom. Žena kleči ispred oltara, pa govori: „Najlepše ti zahvaljujem. Marijo, za poslane pare! Samo, kako si mogla da ih poveriš onoj barabi sekretaru koji mi je dao samo jednu hiljadu, a drugu je zadržao za sebe.”“

Jehovca je mučio nekadašnji partizanski kurir; ispitivao ga je: „I ti ne bi uzeo oružje u ruke ni kad bi ti pljačkaši napali kuću, pobili decu i pred tobom silovali ženu?” Jehovac govori da ne, već bi pokušao da se brani rukama. Kakva je razlika — ruka, nož, pištolj, motka, puška, top? Doveo je jehovca u gadan škripac, posebno kad mu je izložio sledeći primer: „Ubica pokuša da ti ubije dete — ti bi mogao da se umešaš, ali nećeš, jer, po svojoj veri. ne smeš uzeti oružje u ruke, goloruk ne možeš ništa da uradiš, jer je ubica jak i naoružan — i ti postaješ krivac zbog ubistva deteta, u suštini ti si takođe ubica!” Jehovac se izvlačio kako je znao i umeo, najzad je pribegao (kao i svi jednomisleni ljudi) formuli pouke — Sveto pismo kaže (poglavlje to i to, red taj i taj): „Ko se mača laća. od mača i pogine.”

Župnik je već prešao na teološke istine, „istina je samo jedna u bogu i nepromenljiva je“ (veritas una in Deo et immutabilis — premda je znao da niko ne zna latinski, uvek je uplitaio rečenice na latinskom koje je posle prevodio i tumačio, socijalistički političari i privrednici takođe se rado izražavaju u frazama koje ni živa duša ne razume, sem njih — samo što kasnije svoje izreke ne prevode na narodu razumljiv jezik; upotrebljavaju tuđicu za tuđicom, neke poznate u novim značenjima — druge iznova iskovane, razumljive samo šaćici posvećenih; komesar čete, u kojoj sam u početku bio partizan, imao je svešćicu tuđica koje je učio napamet; jednom ih je pokazao, gledao sam ih i primetio: „Ej. ovde ima mnogo grešaka — hoćeš li, da ti ih ispravim?”

„Ne treba“, rekao je, „već sam ih ionako naučio.“

Slična je „media latinitas“ seoskih popova. Bar za uvo naviklo na Ovidija i Cicerona.

Župnik i jehovac su se više mrzeli, nego obojica zajedno ateistu učitelja. I to je tipično.

Ciganin je uvredio „šupa“, jer je pre njega uzeo porciju sa ručkom i tako su se svađali ceo dan; u navali besa nekadašnji nemački policajac je uzviknuo: „Imao je pravo Hitler što je ubijao Cigane! Samo što ih je premalo pobio!”

Istovremeno, ravnomerno se drmala ćelija klozeta: ubica, koji je obožavao klanje prasića tamo je onanisao, namerno je preterivao, da bi svi videli kako je on jak muškarac. Kad je izašao, bacio se na ležaj i odmarao glasno dahćući. Špekulant je zato počeo priču o svom seksualnom životu koji je takođe bio prilično špekulantski:

„Mislim da je glupo mrcvariti samoga sebe. Još gluplje mi je — poklanjati se ženi. Jedni se na ženi prave kako su svršili, pa još jednom, pa još jednom, dok zaista ne svrše — samo da žena kaže — tri puta me zaredom! Magarac! Šta ima od toga? Mog šegrtu je pomoćnik podučavao kako da se pravi da je štrcnuo, treba da pljune u ruku i uhvati se za kitu, kako bi žena pomislila — aha, štrcnuo je — onda opet na nju, jer ga to diže u ženinim očima. Baš me briga šta žena misli o meni! Ja ženi pri tucanju govorim o tome šta ću joj dati, ona je sva van sebe od strasti, jer je svejedno što ću posle zaboraviti na obećanje. Jednu sasvim mladu popalio sam time što sam joj govorio kakvu odeću ću joj

doneti iz Italije, pa kakvo rublje! Sve bi za mene učinila! Briga ženu da li je središ tri puta ili jedanput, imaš li pišu kao jastreb ili kao crv! Jadnicima uzeti — hvalisavcima dati!

Ženu je tucao jednom u proleće i jednom zimi, kad su večeri duge, inače je više voleo „polukurvice“, takve, koje nešto očekuju, a ne usuđuju se da kažu direktno „daj!“ Ženu nikada ne treba predobro potucati. To ga je spasilo kad ga je poznanik ogovarao da se vuče sa curama. Još iste večeri je pokazao ženi kako mu uopšte više ne stoji. Muvala ga je čitav sat, a onda ostavila — i više mu nije prebacivala neverstvo.

Ovde je lopov dodao, kako je već deset godina impotentan, a žena to uopšte ne zna. Da ima veštačkog od gume i uvek joj prilazi u mraku, nikada nije dopustio da ga uhvati za njega i ništa je nije čudilo što ga je prilikom tucanja uvek držao rukom — jer mu se krivio.

Spekulat je primetio da je to glupo. On poznaje jednog krojača koji je ubedio ženu da je impotentan, ali pored nje uvek ima neku švalerku. A kad su dobre duše obavestile njegovu ženu, zajedno su se smejali naivnim kleveticima. To je pametan čovek.

Koji đavo tera tri četvrtine muškaraca da se hvale kad od toga nemaju nikakve koristi. Ako prideš ženi koja od tebe mnogo očekuje (jer si se tako hvalio da si postao čuven) i kod dobro obavljenog posla pašćeš u njenim očima. Posebno što će na takvog hvalisavca navaliti najnezasitije uspaljenice. Tiha voda breg roni.

Župniku su ovakvi razgovori dojadili, ali je napravio grešku što je dao oduška svom „dušebrižništvu“. Nije uspeo. Morao je da ih sluša još ceo sat: sve od pape koji je opasivao belu kobilu, pa do onih popova koji ministrantima drkaju maloga. Nisu ga pošteli ni pričama o parohijskim kuvaricama i ceo celibat obrađivali su sasvim renesansno. Posle sledeće šale čovek više nije mogao da izdrži i „bacio se na molitvu“: Došao župnik s vodenom bolešću u prepunu bolnicu. Stavili su ga među ostale pacijente i iste noći operisali. Te iste noći porodila se žena pored njega, pa su dete, privremeno, smestili pored župnika koji je još bio pod narkozom. Probudio se župnik, ugledao dete, primetio da mu je trbuh splasnulo, dograbio novorođenče i pobegao kući. Dete je lepo iškolovao i kad je bio na samrtnoj postelji, pozove ga k sebi, kao, ima da mu kaže važnu tajnu. „Već znam na šta mislite“, reče momak, „reći ćete mi da niste moj stric, već otac, zar ne?“ „Ne“, reče župnik, „ja sam tvoja majka, tvoj otac je presveti nadbiskup.“

Spekulat je i učitelja voleo da muči antiruskim vicevima, u kojima je uživao župnik. (Partsekretara u manjem kolhozu pitaju šta je to prelaz iz socijalizma u komunizam? Pošto nije znao, odvezao se u Moskvu da pita. Član Ce-Ka mu na to pokaže kroz prozor: „Šta vidiš, druže?“ „Auto, koji prolazi“, odgovori ovaj. „Šta vidiš sad?“ posle nekog vremena upita vrhovni. „Opet auto!“ „Dakle, vidiš auto — pa neko vreme ništa — pa opet auto — to je socijalizam. U komunizmu će biti auto-auto-auto! Razumeš li?“ Razumeo je i otišao kući, pozvao svoje mužike i kad su se okupili pokazao im kroz prozor — „šta vidite, drugovi?“ Prolazio je prosjak. „Prosjaka“, odgovoriše mužići. Sačeka neko vreme, pa pita opet. „Još jedan prosjak“. „Dakle, vidite, to je socijalizam. Kad dođe komunizam, biće ovako prosjak-prosjak-prosjak-prosjak.“

Prema zatvorskom kodeksu, učitelja sam pustio da se sa vicevima snalazi sam. Kod direktnih napada na njegovo ubeđenje ipak sam se umešao (došlo je do ovakvih izjava:

kakvo je uživanje videti ovakvog tipa u našem apsu, ili: idi u Moskvu, što jedeš naš hleb; ubica mu je jednom rekao „probaj još jednom da se natreseš na mene, natovariću ti takav korpus delikti da će te obesiti“. Župnika i jehovca nisam nikada branio kad su njihovu ideologiju seckali na komadiće, ponašali su se preglupo. Ali sam zato (sa svojom klikom) zaštitio muslimanskog brata i jezuitu jer su imali svoje dostojanstvo, i što su bili spremni da nešto žrtvuju za svoje ubeđenje, ma kakvo ono “bilo“. Ni musliman ni jezuita nisu nikoga silovali svojim „ja sam u pravu“. Musliman je često ostajao gladan jer je sumnjao da je u hrani svinjska mast, jezuita se ni kod svih izolacija i kazni nije žalio, jer „njegova država nije od ovog sveta“. To je pokazivao i kod hrane, koju je pametno (da ne zna levica šta radi desnica) delio onima kojima je bila potrebna — a ne prema simpatiji. Musliman je od njega dobio više od pobožnog obučara, osuđenog zato, što je osuđivao napad na biskupa (koga su negde polili benzinom i zapalili, zadobio je samo opekotine); obučar je širio „neprijateljsku propagandu“, da su pokušali da ga zapale policijski agenti; bio je to uplašen čovek koji je plakao dok je pričao kako su ga „šamarali kao balavca“.

Teško je bilo pisati u to vreme i u toj sredini. Pokrivao sam se ćebetom preko glave i kvario vid? Toliko stvari — tada mi se činilo — moram još da uradim. Non perdere diem, ne izgubiti ni dan.

Morao sam i da uspostavim novu liniju za kontakte sa spoljnim svetom, delimično za spašavanje rukopisa, delimično za dizanje sopstvenog morala. Koncentrisao sam se na jednog čuvara, koga sam, posle studiranja njegovih reakcija, smatrao najpogodnijim. To je, doduše, priličan rizik, jer „čovek čoveku nikad ne vidi dušu“. Posao zahteva dosta vremena — i najmanja greška može grubo da se osveti.

Treba posmatrati tako, da ne primeti okolina koja vreba svaku sitnicu, a u zatvoru dobija posebno izoštren osećaj za neuobičajeno. O špijunaži sam, pre zatvora, znao samo to, da postoji (*Le monde est empesté d'espions* — svet je okružen špijunima, to sam negde pročitao), tek unutra sam stekao znanje o tom sektoru ljudske delatnosti i o načinima „vrbovanja agenata“. Navodno, najčešći način je potkupljivanje, na drugom mestu je apelovanje na neko političko ubeđenje (takvi agenti su najbolji, jer se nesebično žrtvuju na tom nesrećnom području), odmah na trećem mestu je ucenjivanje nekom životnom tajnom (ako ne uradite to i to, reći ćemo vašoj ženi da imate ljubavnicu; razglasimo da ste homoseksualac; prijavimo vas zbog ratnog delikta; raskrinkaćemo vašu proneveru novca — i takve stvari — zatim sledi lak i ne baš opasan zadatak, na primer: donećete nam planove za novi vodovod u gradu, ili zapisnik sa sednice ... žrtva se povinuje pritisku, misleći, pa to i nije tako strašno — ali to je samo početak; ubrzo stiže drugi agent koji raspolaže materijalom za prvu prinudu i plus već učinjen špijunski akt — žrtva polako tone u močvaru iz koje više nema spasa).

Za normalnog čoveka sve je to jedna ljigava stvar, jer je vezana za laž i prevaru, za tajnu i izdaju a i nezahvalna je, mnoge međunarodne službe svoje uhvaćene agente ostavljaju na cedilu. Najgluplji, ali i najčešći oblik je ucenjivanje strahom (isto je pogrešno i podmićivanje), takvi agenti rade pod prinudom protiv ličnog ubeđenja i pre ili kasnije doživljavaju šizofrenični rascep psihe. Koliko ih je samo na taj način pokušalo spasiti glavu ili postići smanjenje kazne. Takav agent se oseća loše u svojoj sredini koju

izdaje, još ga i onaj koji ga je najmio prezire i ne veruje mu. Upravi je koristan i potreban, zato često iz zatvora izađe kasnije nego li njegova žrtva.

Poznavao sam jednog jednostavnog čoveka koga su slomili u okupacijskim tamnicama i koji je radio za okupacijsku policiju; posle rata su ga opet slomili po našim tamnicama i završio je samoubistvom. Profesionalni policajci s lakoćom prelaze iz ruku u ruke i među najneprijateljskijim policijama sveta u tamnicama, kad prođe ono najgore, stvara se izvesna solidarnost. Policajac je poziv, špijun je samo skriven iza maske nekog poziva.

Zašto se u ovom delu priče upuštam u ove analize? Jer je za zatvorenika ovo sudbinski korisno znanje.

Prvo, ono što sam postigao kod onog čuvara bilo je to, da je doneo praznu razglednicu i odneo novogodišnje čestitke. I on je mislio da je to sve. Kasnije su jednom otkrili nekog drugog čuvara (izdao ga je gestapovac koji je umro u tamnici i kojem su obećali da će ga pustiti da umre kod kuće, ako sve iskreno ispriča) i nabedili me kako ga hipnotišem. Možda je u tome bilo i nešto malo istine. Uprava nije znala za mogućnost čovečnih kontakata među ljudima koji stoje jedni naspram drugih, jedni s ove strane rešetaka u robijaškim zebrama, drugi s one strane u policijskoj uniformi. Uprava nije znala ni to, kako prelazi uticaj koji ima neko na svoju zatvorsku okolinu — na labilnije članove zatvorskog osoblja. Uprava nije znala da inteligentnim zatvorenicima omogućava intezivne studije na zatvorskom univerzitetu koje obuhvataju sve ljudsko znanje.

Za mene lično u tom delovanju bilo je opasno što nisam mogao da zatolim osećanja, isključim simpatiju — dosledno bih zavoleo svakoga ko bi se nesebično žrtvovao za to da lakše pobedim smrt. Ta simpatija može da upropasti vezu — okolina je oseti kao da je hvata nevidljivim radarom. Druga opasnost se javlja kad čovek takvu vezu ne može da ostvari bez saradnika. Premda bira i bira, ponekad i na duže staze, može da pogrešno izabere.. Saradnik, pre svega, treba da bude neprimetan, na izgled budalast, ali ne i glup, a mora biti i poslušan. I jako agilan, brbljiv, ali ćutljiv o tajnama kao grob, po mogućnosti neomiljen u okolini (da bi se jače vezao za svog „mentora“) i neprijatan prema čuvarima (da što bolje prođe kod odabranog čuvara).

Saradnik ide na posao kao predstraža, deluje po planu, podnosi izveštaje i dobija nove zadatke. Treba ga pridobiti tako, da više ne razmišlja o pravilnosti ili nepravilnosti plana koji mu se poverava u delovima. Treba svakako postići da se sam približi svom budućem „šefu“, a ne da bude otkriven i uhvaćen, što se kasnije može da osveti. Treba ostvariti uticaj na njega.

Na primer, da se odrekne sukoba sa čuvarima. Zatim ga, recimo, u određenoj fazi, treba sa sobom povesti u akciju sukoba sa upravom. (Često sam se prisećao odlomka jednog sovjetskog filma, odlomka, koga je sovjetska cenzura zabranila pre rata: jedan odred Crvene armije beži pred neprijateljem, glavni junak beži s odredom, viče „bežimo!“, dok ne pridobije vodstvo, zatim viče „zaustavimo se!“ i okreće vojnike, da bi ih poveo u pobednički napad. Pre rata u Frunzijskoj akademiji nisu smeli proučavati taktiku povlačenja — jer, Crvena armija nikada ne beži.

U prvoj fazi rata nepoznavanje tehnike povlačenja Crvenoj armiji se proketo osvetilo.

Veza iz opisane sobe počela je bez saradnika da deluje posle neka dva meseca rada. Ako zamislimo da je krijumčarenje započelo ovim stihovima: „Tihi i tanani snovi / iza debelih, crnih zidina, / zvonko, zlatno talasanje / u ćutanju, u ledenim okovima, / pravo, samotono spoznanje / kao stenovita kula u planinama. / Veče pada na mačje kože. / Kula obrasta bujno cveće/“ — ili pisamcima bezopasnog sadržaja, neko bi pomislio: čemu toliko truda i analiza planiranja i opasnosti! Ali pismo, koje stigne ilegalno, dakle, slobodno, kao odgovor na isto tako slobodno pismo, donosi i izuzetno jaku injekciju moralu. Zatvorenika obuzme neobičan osećaj da je samo njegovo telo iza brave, dok njegov duh leti slobodno, kud želi. Podigne se životni zanos, koji jedini suzbija i uništava strelce smrti u sebi, one gangsterske i subverzivne rušioce koje čovek nosi u sebi.

Kad bi kakav policijski prezidijum zasuli svim ceduljama koje ilegalno odlaze iz tamnica sveta i ulaze u njih tokom jedne nedelje — policajci bi se ugušili ispod te gomile. Kad bi od brda pisama i pisamaca izabrali samo ona koja zaista interesuju policiju, bilo bi ih samo za jednu naprtnjaču, a možda ni toliko. Bila bi to pisma po kojima treba da se napolju organizuje pomoć za bekstvo iz zatvora, koja otkrivaju skrovišta ukradenog blaga ili ljudi koje policija traži, tumače se okolnosti izvršenog delikta, organizuje krijumčarenje u zatvor (na primer oružja za pobunu ili alata za bekstvo) i — recimo još — daju saučesnicima u zločinu uputstva za slučaj da budu uhvaćeni. Sve ostalo je „luk i voda“.

Uzmimo za primer pismo koje je moj, još neotkriveni saradnik pisao meni „kući“ (kuće više nije bilo, tamo je već stanovao jedan islednik koji je jedva dočeka da me osude, da bi mogao da se useli) posle mog iznenadnog premeštaja — kad sam, za bog zna koliko vremena, opet izgubio vezu: „Poštovani! Dužnost mi je da ispunim želju vašeg i našeg dragog Levitana. Znajte da je i meni sada isto tako teško kao i vama koji čitate ove tužne redove. Levitana smo izgubili. Kako? U sobu su upali (taj, taj i taj) i odabrali Levitana i još dvojicu za transport. Imao je pripremljeno više stvari da vam saopšti što više nije bilo moguće, pa ih je na brzinu saopštio meni, kome i šta treba da pišem. Naložio mi je da u onim stihovima, koje vam je poslednji put poslao reč HABIB znači na arapskom dragi (slovenački: ljubi) i da je to njegov prijatelj Ljubo, s kojim je duže vreme bio u zatvoru. Kako je čudno i instinktivno žurio sa svojim radom! Cele noći između 9. i 10. nije spavao, samo je radio. Nije spavao ni minut, danas je bio radostan što je to uradio i da je to u vašim rukama. Iz svega ovoga možete videti kako je u našoj prelepoj demokratskoj Jugoslaviji žalosna istina da je policija iznad medicine i da najpošteniji uvek nastradaju. Pozdravlja vas . . .“

Jednome su uhvatili ceduljicu kojom je savetovao ženu kako da pretvori u novac zlatna naliv-pera da bi mogla preživeti i poslati mu koji paket; istovremeno joj je objasnio gde su ta pera — u podrumu, u krčagu. Policiji nije bilo teško da ih nađe i zapleni. Žena se jednom seljaku u svakom (legalnom) pismu žalila kako im je njiva neobrađena, kako nema ko da radi i takve stvari. Zamolio je čuvara da mu ponese u poštu važno pismo za ženu. Čuvar je, naravno, preuzeo pismo — i u upravi su čitali: „Šta stalno kukaš zbog pustih njiva! Sačekaj da se vratim kući, živ ćemo kao grofovi. Na onoj njivi iza kuće

imam zakopane dukate. Stisni zube i lepo me čekaj. Preko brda i dolina tvoj ... “, Posle izvesnog vremena žena je opet došla u posetu i rekla mu: „Došli su i celu njivu iza kuće prekopali!“ „Odlično“, odgovorio je seljak, „sad lepo idi i posadi krompir!“

U to vreme u sobu nam je stigao socijalista, pametan student, koji je radio u nekom časopisu, nikako nismo mogli saznati zašto je osuđen na deset godina, rekao je da je bio „malo mešano“ (kako zovu malu porciju gulaša sa škembićima — a u zatvoru optužnicu mešanu od „klasičnog“ ili „privrednog“ kriminala s „političkim kriminalom“). Ni prvi dan se nije završio, a već se „zakačio“ s učiteljem, neverovatno, kako su se odmah nanjušili i sukobili — tako smo imali borbu između župnika i jehovca o tumačenju Svetog pisma s jedne strane, a s druge, rat između učitelja i studenta zbog revolucije i evolucije.

Mogućnost, koju je propovedao socijalista, da proletarijat u određenim okolnostima može doći na vlast i parlamentarnim putem — naterala je učitelju krv u glavu.

Župnik je pokušavao da savlada jehovca latinskim koji priprost čovek nije znao — ali je oponirao župniku naučnim odgovorima na odgovore, na primer, da Bog sasvim sigurno Sveto pismo nije napisao na latinskom.

Bogoljubiva i ateistička partija nisu se međusobno sukobljavale, što su ideologije bliže, to se više mrze.

Kad je u sobu ušla izvesna nijansa liberalizma, sva četvorica borbenih su ga prezirala: dvojica, jer nisu imala smisla za „božje stvari“, a druga dvojica, jer se ulaguje angloamerikanskim kapitalistima.

Ponekad smo od redara dobijali novine i neki od nas pročitati bi ih od prvog do poslednjeg slova. Čovek bi legao, pripalio cigaretu i počeo da čita politiku između redova, uvek bi se našlo nešto što se moglo za nas povoljno protumačiti, svako bi pronašao nešto po svojoj želji. Župnik je rado čitao o kriminalu (kuda će državu dovesti nedostatak morala), učitelj o sovjetskom pritisku, socijalista o zbližavanju s engleskom Labour Party. Ja sam najradije čitao male oglase, posebno „kupujem“ i „prodajem“ odakle sam crpao svoju predstavu o životu napolju. Robijaša novine često opiju; vrtlog političkih zbivanja, događaja iz svakodnevnog života, prvi putopisi po stranim zemljama ... i pozorište radi, i Sartra stavljaju na repertoar ... pa saopštenje o nepoznatoj utopljenici, čiji identitet još traže ... stara oko dvadeset godina, duge, tamne kose, pravilnog lica i zdravih zuba, visoka 168 centimetara — dakle, prava lepotica ... a zatim je sledio njen striptiz: odeća, kombinezon, prslučić, pojas za čarape, gaćice ... sve detaljno opisano ... kad su je skinuli do gola, zaboravio sam da je mrtva, utopljena ... hodala je uz mene ceo dan.

Čitali smo i o borbama u Koreji. Kad je učitelj kukao nad prilikama u zatvoru, špekulant, koji ga nije podnosio, napomenuo je „da je ipak bolje nego u Koreji“ i protrljao ruke. Ova opaska je izazvala pravu bitku rečima. Otvorio se naš korejski front. Jedan front je bio za Severne (zajedno s Rusima i Kinezima), drugi za Južne, u stvari za Amerikance. Za Severne su bili (po prvi put udruženi, i to tako, da su pucali svako iz svog ćoška) učitelj i socijalista, a najviše ubica koji je bio „napredan“. Za Južne, znači, za Amerikance, u prvoj liniji fronta bio je špekulant, pridružili su mu se još nekolicina, vrlo oprezno i župnik, neki su oklevali između jednog i drugog krvavog fronta, „šupo“ je bio

protiv obe strane (mrzeo je Severne i bio razočaran Amerikancima koji se na kraju rata nisu pridružili Nemcima i napravili red na Istoku). Kad su iscrpli proricanje („Severni će baciti Amerikance u more. da će se prašiti za njima“, „Amerikanci će ići u Peking na kafu“), posegnuli su za jačim argumentima. Učitelj se pozvao na brojke vojnika u armijama koje stoje jedne nasuprot drugih — Severna ima zaleđe do Berlina, Južna iza sebe ima samo Tihi okean. Podržao ga je Ubica koji je veoma cenio Ruse po tome s kakvom silinom uzimaju žene, dok „Amerikanac ženi samo liže sise, a kod kuće je papučić“. Špekulant je znao da je kineska vojska samo „jedna neorganizovana, gladna banda“ — a kao što su Amerikanci umeli da obave posao s Japancima na ostrvima, moći će i da pometu one žute majmune u Koreji. Ubica je rekao da je rat dobila ruska vojska. Amerikanci su na kraju samo podmetnuli svoj lončić, „kako rat da dobiju oni koje ne zanima žena od pupka nadole.“ Učitelj je potvrdio da je drugi svetski rat odlučio moral sovjetskog vojnika i da su zapadni saveznici u inat odgađali drugi front da bi se Crvena armija iscrpla — onda su potrčali prema Berlinu, ali uzalud! Nemci su se saveznicima predavali masovno; protiv Rusa su se tukli do poslednje kapi krvi. Špekulant je vikao: „A bombardovanje? Jeste li videli nemačke gradove na kraju rata? I — čijim oružjem su Rusi napredovali? Sem toga“, zaključio je „Rus voli da umire, jer ima loš život — Amerikanac ne.“ Ubica je odvrćao vikanjem: „Saveznici su napredovali sa samim crncima ... koji imaju ovakve piše!“ (Pokazao je oko dva pedlja dužine.) Župnik je oprezno napomenuo da je Bog uvek na strani pravde, na šta ga je učitelj napao: „O, svakako. Svaka vlast je od Boga! Samo revolucionarna u Španiji nije bila! Tamo je vaš Bog dozvolio da se okupe fašisti celog sveta i od naroda postavljenu vlast utope u krvi!“

Iz Koreje front se preneo na drugi svetski rat, iz njega u Španiju — a iz Španije kod nas.

Špekulant je rekao da su ga, tokom rata, proganjali okupatori, posle rata naši. Učitelj ga je presekao: „Zbog crne berze!“ Špekulant mu nije ostao dužan: „Čudno je, što ste ovde, kad ste tako .izgrađeni’!“ Prepirka nikako nije prestajala i još dugo, posle toga, u vazduhu se osećao miris baruta.

Student je udario pesnicom po prozorskoj dasci i uzviknuo: „Zatvor je samo za mazohiste!“

Ubica ga je dopunio: „I za impotentne i buzurante!“

Javio se kelner, osuđen za krijumčarenje i deviznu crnu berzu, koji se, inače, nikada nije mešao u razgovore o seksu, niti o politici: „Impotencija! Najsrećniji su oni, koji uopšte ne znaju da imaju kitu za nešto drugo, sem za pišanje! Naravno, ovamo ne spadaju glupaci koji zbog toga dobijaju sede i trče lekarima, pa i oni, koji se muče ko volovi, navikli na bič po rebrima, niti za kopune koji se goje da im srce pliva u masti. Deset godina sam bio kelner na brodovima! Kad bi samo momci štedeli ono što potroše na trule ženske u lukama! Najskuplja kurva je zakonita žena. Kod nas se svaki hvališe koliko može kod žena. Bio sam u Francuskoj — tamo se ponose oni koji su impotentni, impuissant! To znači da je slobodan! Francuzi to jako cene! Pravog, pametnog impotentnog čoveka ne progone najgluplje strasti što postoje na svetu, ne interesuju ga smrdljive uspaljenice, ni usrane guzice, ne ubija zbog ljubomore, ne čini zločin iz strasti, ne gomila ženske, ni buzurantske ljubavnice, a deca — koju je možda napravio neko

drugi — ne zadaju mu glavobolje. Već mu se na licu vidi da je zdrav, bore dobije jako kasno, ako ih uopšte dobije — i obično mirno umre.“

Pitali su ga da li je i on impotentan, kad se u tu stvar tako dobro razume. „Svakako“, odgovorio je dostojanstveno i ljubazno „i time sam jako zadovoljan, posebno kad gledam vas.“ Ubici se sve to nije dopalo, osetio je da u tome ima nešto protiv njega, pa je napao kelnera, kako je ipak dospeo u zatvor, kad je tako pametan. „Zbog deviza“, mirno je odgovorio napadnuti, („komfor cenim iznad svega, a komfora nema bez bogatstva.“

Spekulanta je interesovalo da li su mu sve zaplenili?

„Sve, što su našli“, osmehnuo se čovek.

Kasnije smo za njega čuli, pošto je ubrzo i pušten, da je našao jako dobar posao — u Švajcarskoj.

Zašto je student pomenuo mazohiste? Ljude, koji seksualno uživaju u vlastitom bolu? Svaka stvar u zatvoru ima svoju pozadinu, a radoznalost spada u sadržinu takozvanih „guraj-tableta“ (napolju kažu: „stisni zube!“ — u zatvoru „guraj dalje!“ a jedina uteha zatvorenika zatvoreniku je: „uzmi jednu, guraj-tabletu“.)

Vitalan zatvorenik je radoznao. Inače ne bismo toliko saznali jedni o drugima, jer malo ko iskreno ispriča sadržaj svoje optužnice. Tačno je i da neki (kako sam to već napomenuo na drugom mestu) i ne znaju zašto su zatvoreni. Neki iz gluposti (na primer, oni koji su se obogatili i kojima je bilo neophodno prirediti proces i zaplenu, da bi država mogla da se domogne njihove imovine — tokom rata su na primer, pomagali partizane i sad nikako nisu mogli da shvate kako su dospeli u zatvor — neki su čak i glavu izgubili, posebno u prvoj, posleratnoj fazi; zatim oni kojih je neko hteo da se otarasi kako konkurencije — a oni to nisu shvatali, pa i zakonite žene su se, ponekad, na taj način oslobađale muževa, da bi mogle da odu s ljubavnikom, a oni tu jednostavnu politiku nisu ukapirali); bilo je i političkih, kojima nikako nije bilo jasno šta ih je dovelo u zatvor (posebno jednostavnog duha, koji su bili ubeđeni da su i tokom rata i posle rata bili „napredni“ — bili su, na primer, tokom rata u nemačkim logorima, posle rata postali revnosni partijci — a iznenada su postali „gestapovci“, jer su, navodno, u logorima bili povezani s Gestapom — nisu znali da su služili samo kao točkić u ogromnoj političkoj mašini, čije delovanje ne bi nikada shvatili, u onoj „flajšmašini“ procesa pre Informbiroa protiv partijaca-gestapovaca — u pozadini je, po mišljenju pametnijih od mene, bila borba za vlast i borba protiv frakcija; šta ja znam, mene to nije posebno interesovalo, jer su me političke strasti ostavljale hladnim.)

Inače, u zatvoru se ionako sve sazna pre ili kasnije. Nešto ispričaju čuvari, nešto se otkrije kod obilaska komisija koje postavljaju, ponekad, potpuno nedvosmislena pitanja zatvoreniku, nešto kod sastavljanja molbi za pomilovanje, nešto i u potrebi za ispovedanjem poverljivom kolegi, koji jedva čeka da nađe odgovarajuće uvo koje će saslušati njegovo šaputanje o tajnama „sapatnika“.

Kako smo saznali da je jedan miran zatvorenik nepoznatog zanimanja (i njegov delikt je bio prilično nejasan — navodno, kao službenik u nekom preduzeću krio je direktorove prevare, direktor se izvukao dosta jeftino, jer je glavnu krivicu svalio na svog podređenog), inače anemična osoba — veliki mazohista? Maloletni bratoubica je povremeno pomagao redarima da bi zaradio dodatak u hrani. Jednom smo svi izašli u

šetnju — a nismo primetili da je „službenik“ ostao u klozetskoj ćeliji. Čuvar je zbog mladića, koji je redarima pomagao u ribanju hodnika, ostavio otključana vrata. Momak se vratio — a da ga onaj u ćeliji s kiblom nije primetio. „Službenik“ je imao spuštene pantalone i letvom se tukao po goloj, da su mu ostajale masnice. Deran se posle izvesnog gledanja odšunjao do redara i ispričao im senzaciju koja je ovim zdravim momcima bila sasvim neshvatljiva. Kad su došli da vide to čudo, „službenik“ je sasvim mirno sedeo na ležaju i čitao knjigu, pozajmljenu u biblioteci. Maloletnik je posle toga svoje otkriće došapnuo svojim susedima koji su ga, takođe, gledali kao da izmišlja, premda je špekulant već čuo o srednjovekovnim bičašima i napomenuo, da je „službenik“ možda tajno religiozan. Stvar je ubrzo stigla i do mog uva: da li verujem, ili ne? Rekao sam, da je možda nervno bolestan, nisam im rekao koliko znam o toj stvari, da se ne bi okolo pričalo o tome. Svako treba sam da stekne iskustvo — zašto ljudima pomagati da saznaju nešto što im ne treba?

Setio sam se da „službenik“ često izostaje sa šetnje, kao bajagi, prehladen je, boli ga glava, ima vrtoglavicu, temperaturu i slično. Jednom, dok smo šetali u parku „u kotlu“ u krugu („kotao“ je bilo malo dvorište, okruženo zatvorskim zgradama i visokim zidom, iznad kojeg se videlo pročelje palate s kamenim skulpturama), direktno sam ga upitao otkad zna da je mazohista, samobičaš. Isprva, kao da nije razumeo, kad sam mu rekao šta sam saznao, sva krv mu je jurnula u glavu. Pokušao je da sakrije, ali imao sam već đavolsko iskustvo s isleđivanjem i ubrzo je popustio, dodao je da je to apsolutno njegova lična stvar koja nikome ne šteti. Zatim sam mu ispričao kako sam odmah posle rata bio u Trstu, gde sam odlazio kurvama u Ulicu preljubnika, u Via Fornicaria. Pošto sam bio pijan kao zemlja, obradio sam tri kurve, ali nisam mogao da svršim, onda sam se delimično istreznio i uzeo „najbolju“ od njih (po izjavi debele „Hurenmama“, koja je sedela na blagajni). Prethodne su bile ljubazne, poslušne i požrtvovane, ova me odvela u sobu, sa „pantalone dole!“ pregledala tića da li je zdrav, skinula me prilično zapovednički, i sama se skinula (kombinezon i gaćice) i pitala me hoću li „na engleski način“. Čuo sam već „za francuski“, ali za „engleski“ nisam. Pošto sam je prilično glupo posmatrao, pokazala mi je šta ima u ormaru: bičeve, prutove, kaiševe, konjsku uzdu, kanape — i na stolu sam opazio nekakve ručke za učvršćivanje. Kad je primetila moje čuđenje nad zbirkom sprava za mučenje, zatvorila je ormar i povelala me u postelju. Dok sam se polako oblačio rekla mi je da je njena zbirka za mazohiste, kojih nema malo. mnogo engleskih viših oficira dolazi na „masažu“.

„Službenik“ se zainteresovao gde je ta ulica, rekao sam mu. Kad sam mu objasnio da toga ima mnogo u zemljama gde se koriste telesne kazne za omladinu, na primer, u Engleskoj, njegov led je počeo da se topi. U mladosti ga je tukla maćeha po goloj — i to uvek kad otac nije bio kod kuće, uvek bi pre toga nešto popila, zatim zaključala vrata i tada bi počelo. Kaznila bi ga (zbog nekog prekršaja od pre) određenim brojem udaraca prutom. Morao je skinuti pantalone i gaće, napeti stražnjicu, zatim brojati i na kraju zahvaliti. Ponekad bi ga prebacila preko kolena i tukla sasvim polako, istovremeno bi ga podučavala. Jednom je iznenada osetio njenu ruku među nogama — nikome ni reč nije rekao o tome, ali uveče od neke čudne slasti nije mogao za zaspi.

To je trajalo do njegove dvanaeste godine — i pošto su se ona i otac razili, ostao je bez batina koje su počele da mu nedostaju, a da nije bio svestan o čemu se radi, dok ga nije poučila jedna knjiga (nije se mogao setiti koja; sećao se samo sadržaja — neka žena u bundi bičuje muškarca po goljoj; zbog ove knjige je bolje učio nemački).

Posle me momak, koji je video samobičevanje, upitao da li sam šta izvukao iz njega? Objasnio sam mu, da je „službenik“ nervno bolestan i da ponekad ne zna šta radi. Bio je zadovoljan.

Kasnije mi je „službenik“ poverio i to, da su ga u istrazi tukli, jer je krio svog pretpostavljenog. Pitao sam ga, da li je pri tome uživao? Razmišljao je. Znao sam za jednu ženu — sama mi je o tome pričala posle rata — koju su tukli cevima po goljoj (tukla ju je nadzornica u logoru) — i da je pri tome svršila. („Pa to svakoga popaljuje, zar ne?“ rekla je.)

Kad sam to ispričao „službeniku“ odmahujući glavom odgovorio mi je: „Ne, nisam svršio. Ali, osetio sam nešto... da mi se kasnije uveče digao kad sam se toga setio.“ Prevario je, dakle, islednike. Mnogi nisu.

Rekao sam već, da zatvorenicima ne treba verovati. Ali, čovek ponekad toliko upozna drugog zatvorenika, da zna koliko daleko seže njegova mašta i koliko ima potrebe za heroizmom ili oreolom mučenika.

Plašljivi građevinar, koji je marljivošću od radnika stigao do građevinara i čak do inženjerske diplome, sigurno nije lagao kad je dršćući pričao šta je doživeo u istrazi zbog pomaganja pri ilegalnom prelasku granice. Ludviku, nekadašnjem partizanskom poručniku, skinuli su pantalone i smestili ga na stolicu s koje je bilo skinuto pleteno sedište, zatim su mu na jaja obesili jednu ciglu, pa dve, pa tri (uhvatili su ga posle rata u šumama, novi buntovnik). Izidora, bivšeg milicionera, vrlo nežnog momka atletskog tela, posle izdaje „prijatelja“ uhvatili su na granici zajedno sa verenicom kad je hteo da ilegalno prebегne u Italiju; nosio je revolver (službeni), koji pri hapšenju, nije upotrebio. I taj je iskusio svoje. Najgora su bila dva slučaja: njegovu verenicu skinuli su do gola i tukli je pred njim, primorali je usred noći da ostavi svu svoju odeću i ode u dvorište, tamo je postavili uža zid, kao da će je streljati — onda je sramoćenjem i batinama vratili nazad. To se događalo u lokalnoj policiji uz granicu. Pošto je sve iskreno priznao — a nije imao ni mnogo šta da kaže — njegova devojka takođe — to nije bilo smišljeno isleđivanje koje bi policiji koristilo, da iz saslušavanja izvuče kakvu tajnu, već sadističko osvećivanje.

Koliko sadista se oštro postavlja na „strani zakona“ u čitavom svetu, a u stvari služi svojim nagonima i kompleksima. Tu smo saznali — od zatvorenika koji su prošli kroz ruke raznih policija — šta je sve radio Gestapo, šta su radili esesovci i esesovke sa robijašima u logorima, šta italijanski okupacijski policajci, šta mađarski (koji su posebno rado tukli po tabanima, turski, i mučili žene), i o bugarskim smo saznali i utvrdili da je, uprkos specifičnostima, razlici u učestalosti i omiljenosti raznih metoda, bilo sličnosti. Saznali smo kako su to radile kvinsliške policije u zemlji koje nisu uzalud bile strah i trepet. Ali, oni su propali, šef političke policije mog rodnog grada visio je baš pod prozorom sobe o kojoj pričam. Sadisti, u policijama nisu propali.

Neka engleski demokrati i američki slobodoljupci ne guraju glave u pesak kao nojevi. Dobio sam potpun opis engleskog elektriziranja naših ljudi u Trstu: jedan pol na jezik,

drugi na jaja pa se koprciš po podu kao riba na suvom. Pa opis američkog pumpanja vodom koja naduvava creva — i to, navodno, nesnosno boli, a posle se ne vidi (da žrtva ne bi mogla tražiti potvrdu od lekara). Pa ruske metode (slične našima, samo što je — izgleda — manje ličnog sadizma, a više metode; sistem je, inače, stariji). Zatim mučenja u Legiji stranaca. U vojnim zatvorima u nekadašnjoj Indokini. Specijalne kineske metode. Mučenja u španskim tamnicama u vreme građanskog rata (na obe strane). O Africi uopšte neću ni da govorim, to bi bila knjiga za sebe, skoro kao o Aziji.

O Australiji nisam ništa čuo, čudno.

Pozitivne stvari saznao sam samo o švajcarskim i švedskim zatvorima. Švajcarskoj istraži smo se — u onoj atmosferi straha — smejali od srca osećajući čežnju za onom pristojnom zgradom u kojoj onaj koga isleđuju ima sobu, lepo nameštenu, dobija hranu a la carte (ako ima para!) i izlazi da sedi na klupi pred kućom na suncu. Ako sam ispustio Francuze, to nije zbog mojih simpatija prema Vijonu, ili čak prema francuskoj revoluciji, već zato, što ima dosta knjiga o Francuskoj Gijani (Đavolja ostrva). Žao mi je što ništa nisam saznao o portugalskim metodama, koje su, navodno, gore od španskih.

Ako je u nekoj civilizaciji ceo svet u kandžama policijskih zveri kojima je poverena odbrana zakonitosti — to je prezira vredno „uređenje“ društva. Nikada me nije pogađalo kad bi mi neki sadistički raspoložen žandar rekao „školovana baraba“, školovan jesam, dokaz da sam baraba je u tome, što pošteni ne idu u zatvor na toliko godina. Ali u svim frazama o čoveku s velikim početnim slovima i o socijalističkom humanizmu takve metode su posebno karakteristične za dvojni moral izvođača. U istoriji naših zatvora i u opisu logora za informbirovce moraću se vratiti na to, premda je jako teško pravedno opisivati događaje i stanja koje čovek nije sam iskusio.

Istraga je ustanovila da sam iz zatvora, verovatno poslao više materijala nego što se u početku pretpostavljalo. Utvrdili su da sam — iz zatvora — organizovao prave čitalačke večeri svojih zapisa i stihova napisanih među zidovima. Zato je nekoliko ljudi, i po više meseci, imalo problema. Kasnije sam i sam istraživao tu stvar i nisam mogao da utvrdim da li je ta čitanja policiji prijavio neko od učesnika. Sve ukazuje na to, da se neko poverio prijatelju, a ovaj, možda dobronamemo, ispričao drugome — i negde smo nagazili na minu.

Ali, trebalo je nastaviti dalje. Jednom, u partizanima, krenuli smo moj drug i ja, drumom u patrolu; krenuli smo bezbrižno sredinom puta posutog tucanikom. Odjednom, sa strane se neko na nas izdera bio je to stražar što se sklonio u grmlje, da sere. Na putu su protivtenkovske mine! I obične (protivtenkovske na veći pritisak, nagazne na „brčice“)! Dobro, gde su? Stražar nije znao. Samo je vikao: „Tek sam stigao. Niko od naših ne sme na put! Ne pomerajte se!“ „U redu — kad će stići neko ko zna gde su mine?“ Stražar nije znao. Stražariće do ponoći, onda dolazi drugi koji, verovatno, neće znati ništa više od njega. Do đavola, nećemo valjda ovako stajati celu sedmicu. Posle izvesnog vremena pošao sam ka ivici puta, moj drug za mnom i ništa se nije desilo, samo se i nama prisralo.

Tako su i u zatvoru postavljene nevidljive mine. Najgluplja situacija je kad tačno znaš da razgovaraš sa provokatorom, pa mu daješ baš one podatke koje želiš, da saopštiš upravi i njenim pretpostavljenima — a on i sadržaj i formu izmeni po svome, dodajući ili ispuštajući bitne stvari. Sve zbog želje da one za koje radi uveri kako je spretan.

Tako se desilo i sa mojim zatvorskim zapisima. Rekao sam da radim nešto za upravu, a jedan tip je preneo dalje da pišem nešto protiv uprave.

Dakle, opet su me premestili, dospeo sam u zajedničku ambulantnu sobu kaznionice na severu.

Režim je nešto popustio, možda baš i zato, što zbog mojih krijumčarenja rukopisa nije izbio nikakav skandal. Da su mogli da uhvate sve što sam napisao, ni onoga što im je trenutno bilo nedostižno ne bi se uplašili — iako sam tada naivno mislio kako sam i ja zakopao negde svoju minu za slučaj smrti među ovim zidovima.

Danas znam kako se svet prokleta malo obazire na „probleme običnog čoveka“ . Svaki misli: Jebe se meni što Mađarska nema more. Svet hoće zabavu, zadovoljavanje radoznalosti seks i uzbudjenje za nerve. Vraški malo ga interesuje — šta sam ja na primer, opisao u svojim veleumnim zapisima — kako neka policija na kraju sveta, recimo, na Balkanu, pokušava da rasturi brak nekog robijaša i da mu pritiskom otuđuje ženu i decu. Koješta!

I preko mojih stihova policija je prešla dosta mirno. Šipak! Kao zatvorenik bio sam nepopravljiv, a oni nepopustljivi, pa amin. Ja sam se mučio „k'o vaška na suncu“, oni su me sekirali „po regulama“, amin. Neki su napolju intervenisali za mene, jer sam toliko bolestan — šipak! Jedna prijateljica moje rodbine, u celoj zemlji poznata glumica,

pokušala je da ubedi tadašnjeg pisca broj jedan, koji je imao veze u samom vrhu (otkad su mu oprostili neku okupacijsku mrlju) da posreduje za mene. On, da ne može, „jer taj čovek ima krvave ruke“ (čovek je tada bio jako „dobar“, kad je nastupila liberalizacija opet je počeo da „stvara svoju biografiju“ kulturnom opozicijom). Moj stric u Americi, bio je mnome sada po drugi put razočaran. Prvi put, kad je saznao da sam bio u partizanima (tada mi je napisao na engleskom na crnoj traci — samo ovo crvenim: „Komunizam ne može pobediti zbog atomske bombe koju imamo mi — on account of the atom bomb which we are in control“); drugi put, kad je pročitao u američkim novinama da sam dopao zatvora kao rusofil i informbiroac. Siroti razočarani nije odgovorio ni mojoj majci kad ga je molila za streptomycin (kod nas ga još nije bilo). Svetog čoveka nije brinulo da li će crći jedna crvena svinja više.

Za javnost moje zemlje ja sam bio špijun i takav razuzdani nerast, da „će sve kurve trčati za mnom i ako ikada izađem“. Ruse sam uvredio na izložbi njihove arhitekture koju sam javno nazvao „poslastičarskom izložbom“. Tada mi se desilo slično kao onoj ženi u jednom Salakruovom komadu koju su ljudi videli nagu u kupaonici — a ona je posle rekla: „otada sam izgubila svaki stid“. Do đavola i svetski moral ove civilizacije!

Kad usamljenost u čoveku postane drugi stil života s formiranim osećanjem „niko mi nije potreban“ kad se izgradi dirigovana rekacija na okolinu; kad se savlada nestrpljivost, a živost sačuva; kad čovek može da zaspi sa preciznim saznanjem o čemu će razmišljati ili šta će raditi u trenutku kad se ujutru probudi; kad ukratko, čovek diplomira tamnicu, primeti da se povećao njegov uticaj na okolinu.

Prvi pokušaju da mu se približe najveći slabići da bi crpli snagu koju osećaju u njemu; poslednji mu prilaze najslabiji, a u međuvremenu, stoji mu na raspolaganju čitava lepeza tipova. Sada treba planski birati korisne ljude, jedne za prijatelje, druge za neprijatelje koji su — ako su dobro odabrani — veoma korisni u zatvoru. Glup prijatelj napraviće ti više štete nego pametan neprijatelj. Treba uključiti i kakvog istinoljubivog provokatora za svoje „telegrafisanje upravi“.

Posle ozbiljnog razmišljanja za „intimusa“ — od datog ljudskog materijala — izabrao sam jednog mlađeg „okupacijskog delikta“, recimo Silva. koji je tek u zatvoru (od maja 1945) od poludeteta izrastao u „starog zatvorenika“. Sušica mu je polako napadala organ za organom, ali joj se, s neverovatnom vitalnošću, opirao do smrti. Imao je sve ljudske slabosti — zato je i bio pogodan za vaspitavanje.

Jedan dreser (osuđen zbog ubistva u afektu) mi je rekao: Najbolje se dresiraju životinje koje imaju mnogo slabost?, moraju biti plašljive, lakome, da padaju na strah i proždrljivost. Psi ili majmuna možeš naučiti đavo i po. Za dresuru su najteže životinje sa karakterom, na primer mačke. Dresiran neće — dresera — nikada ugristi. Lavovi i tigrovi raskomadaju pre ili kasnije, svakog dresera, najpre one što ih dresiraju silom. Pogledaj psa bez vaspitanja i gospodara; podmukla skitnica, plašljivac kome nema ravna, požderao bi ljudsko govno, a i za jeb mu je svejedno, da li je kučka ili ker pod njim. Zveri iz roda mačaka imaju dostojanstvo. Pas se gospodaru ulaguje, mačka od njega zahteva hranu. Psi ćeš pridobiti ako si strog, a mačku, ako je češkaš tamo, kuda ne može sama doseći šapom. (Kad sam kasnije pročitao knjige o životinjama i dresuri nigde nisam naišao ni na nagoveštaj mudrosti tog čoveka). Kad sam ga upitao kako to da je ubio u besu, kad je

tako psihički sređen, odgovorio je: „Žena. Pio sam. Bio sam loše dresiran čovek, ona me slabo dresirala, rastrgao sam je kao tigar. Ali ja nisam prožderao nju — već ona mene.“

O životinjama je znao mnogo, ljudi ga uopšte nisu interesovali.

Silvo me je pedikirao, nokat na palcu noge urastao mi je u meso. Čak je napravio i instrumente: od žileta nožice, od iverčice nekakvo dleto za potiskivanje kože; nabavio je čak i makazice, flašicu alkohola i vatu. Alkohol je brižljivo krio od zatvorenika i bio je spreman da ga brani i po cenu najžešćeg sukoba s okolinom. Samo da me ne inficira pri sečenju nokata. Radio je brižljivo i spretno, nokat je više puta dezinfikovao, ponekad čak i duvao u njega. Osetio sam se isuviše usluženim kad mi je čak i oprao noge pre pedikiranja, ali se nije dao odgovoriti. Kad me je jednom posle uspele „operacije“ iznenada poljubio u nogu, — u trenu se zastideo te sentimentalnosti — tiho mi je objasnio: „To sam u životu uradio samo ocu.“ To klupče svadljivosti, brutalnosti, brbljivosti i svih vrsta slabosti imao je samo jednu ljubav velikog formata: prema pokojnom ocu. I nju je sada prenosio na mene.

U zatvorsko iskustvo nauči čoveka da je mnogo neuravnoteženih ljudi imalo loš odnos prema majci, i da je mnogo ljudi postalo nesrećno u braku, jer su se oženili devoikama koje su imale loš odnos sa ocem. Silvo je rano izgubio majku, a maćehu je mrzeo, sva svoja nežna osećanja posvetio je ocu. Kad sam kasnije čitao američke statistike o tim odnosima, samo su potvrđivale moja zatvorska iskustva. Starce su najviše mrzeli mladići koji su bili u sukobu sa ocem. Muža bi najpre izdala i napustila ona žena koja nije volela ni poštovala oca? Najlošije su vaspitana (naravno) deca alkoholičara i kriminalaca, dok o jednom sinu profesionalne prostitutke mogu reći da je, kao zatvorenik, zaslužio „dobru ocenu“. Veoma su samostalna deca jako zaposlenih i vrednih roditelja, ona formula o premalom bavljenju decom je sporna, važniji je uzor. Najzad da istrućam kako su lošeg karaktera deca temperamentnih, mušičavih i nestalnih roditelja koji svoju decu biju u navali loših raspoloženja (a ne u brizi za njihov razvoj), a raspuštaju ih kad su dobre volje. Kasnije ću s tim u vezi ispričati nešto o jednom piromanu.

Onaj poljubac u nogu nagnao me da o njemu i razmišljam, natovario sam sebi đavolsku odgovornost da igram oca osobi koja se od mene razlikuje više nego proizvod kukavičjeg jajeta od senice. Strogost reakcije u vezi s ozbiljnim stvarima, strpljivost u slušanju ispovedi, šaljivo sudelovanje u igrama, doziranje pogrda i pohvala i neshvatljivost sistema ocenjivanja, i sve to tako, da se svrha vaspitanja nikada ne oseti, niti prozre.

Danas sam uveren da dve četvrtine kriminalaca vaspitaju roditelji jednu roditelji uz pomoć društva a samo jednu četvrtinu loše društvo, slučaj, kriminalni filmovi i bulevarska štampa, prilika, pritisak okoline ili potreba, da ne govorimo o bolesnim sklonostima ka kriminalu duševno labilnih elemenata. Nabrojani faktori skoro uvek sudeluju, samo što, možda, jedan od njih nadvlada.

Moral, s obzirom na kriminal, ne pospešuje nijedno društvo koje zatvara sitne kradljivce, a velike lopove pušta, ili — postupke prosuđuje kroz prizmu političke koristi ili nekorisnosti delikventa. Narod — kao bezimeni nosilac „narodnog iskustva iz generacije u generaciju i više“ — nikako nije zaostao, pa ni neinformisan. (Svi ljudi sve znaju.) Nema te tajne u takvim vrhovima koja, s vremenom, ne bi prodrila kroz nevidljive

pukotine i doprla do „najnižih slojeva“ stanovništva. Podaci se, na putu kroz porozno društvo, malo deformišu ili karikiraju — ali, „gde ima dima, ima i vatre“. Dodaju se i priče koje su nastale iz mržnje, političkih strasti. Tako ćete čuti, na primer, da neki inženjer uopšte nije inženjer, jer mu neko zavidi; totalitarnim vođama njihovi neprijatelji vole da pripisuju poneku seksualnu izopačenost koja ih prlja u očima moralno prosečnih ljudi. (Hitler je bio, na primer, „buzurant“, Gebels bez muda prema nekim vojničkim verzijama, istina je bila sasvim suprotna — takve patke se često nasleđuju iz režima u režim); posle senzacije da se Jugoslavija sa Staljinom dogovorila o prividnom sukobu u vezi s Informbiroom, stigla je senzacija da je potpisala tajni ugovor sa Amerikom da će biti njen tajni agent za rušenje komunizma u svetu. Uglavnom stoji, da iza svake uporne glasine nešto čuči — i da — ako prizivaš đavola, đavo i stigne.

Sve ovo morao sam da ispričam kako bih mogao da ukratko opišem famu o Silvu, ugled i istinu o tome. Bio je na tako lošem glasu. Njegov loš ugled bio je u mnogo čemu opravdan. Mnogo toga su mu strasno i podmetnuli.

Istraga je dokazala da je s oružjem u rukama, uz pomoć nemačkih policajaca, proganjao svoje rođake i pravio zasede partizanskim patrolama gde su padale i žrtve. Na raspravi su se pojavili i ljudi koji su svedočili da su ga videli s okrvavljenim cipelama i pertlama, punim zgrušane krvi. U stvari, on je, kao razmaženo dete, u želji za modernom odećom u smučarskim cipelama nosio tada još retke — crvene pertle, kupljene u Italiji. Pošto je bio bezobrazan sa čuvarima, a nije mu se desilo (zbog bolesti koja je napredovala i očigledno vodila samo u smrt) ništa posebno — proglasili su ga cinkarošem. Mnogi su se čudili što se družim s njim i što ga čak ponekad uzimam u zaštitu, posebno kao nekadašnji partizan (čega se nikad nisam odrekao, izvojevao sam dosta bitaka s kolaboracionistima u zatvorima; ništa nije bilo bednije od „pokajnika“ u očima zatvorenika — a među svim tim bednicima najveći su bili — nekadašnji partizani koji su se odrekli svoje prošlosti i politički fraternizovali sa nekadašnjim aktivnim kvislinzima; njih su podjednako nepouzdanima smatrali zatvorenici levog usmerenja, kao i nekadašnji saradnici okupatora i uprava). Silvo je (do početka vaspitavanja) voleo da se podsmeva „šumskoj bandi“ koja je samo bežala.

Onda sam mu pred svima objasnio u čemu je suštinska razlika između frontalnog rata dve armije i gerile, ili malog rata. U gerili je taktički pravilno napasti jačeg neprijatelja (koji ima brojčanu nadmoć, bolje naoružanje i uz to pozadinu sa dovozom materijala — „Nachschub“) samo kad je iznenađen, delovati brzo i povući se u pravo vreme. Ako okupacijska vojska upadne u zasedu, udri! Ako gerilska jedinica upadne u okupatorovu zasedu, beži! Rekao sam mu, da je 1911. godine došlo vreme kad je komandno osoblje moglo da dođe pred vojni sud, ako je jurišalo na čelu jedinice. Ali streljali su komandanta bataljona koji je u ofanzivi raspustio svoje ljudstvo, savetujući mu da se svako probija prema svojoj kući. To nije bio španski građanski rat sa vojnicima u streljačkim rovovima, kad bi vojnik naslonio pušku na branik, otišao malo do žene, a ujutro se vratio. Kod nas je bilo: bij i trči, samo nemoj da izgubiš. Domobrani su postali opasni kad su počeli studirati partizansku taktiku, ali su uspeli tek u poslednjoj godini rata. Pričali su mi da je Silvo još pravio šale na račun „vašljivaca koji su bežali tako, da im gaće nisu dupe dodirivale“, ali samo u mojoj odsutnosti, što je značilo, da moj uticaj deluje na njega.

Ispričao sam i da nije bilo vojske koja u ratu nije dobila vaši — nemački vojnici koji su bili na ruskom frontu, sami su mi to potvrdili.

Zatim sam u dugim danima našao pogodne trenutke za ratne uspomene. Opisao sam slučaj kako smo prokletu „laufali“ preko drvlja i kamenja, što se zvalo „zbrisati“ i kako su nas Švabe „prepišale“. Drugi put sam uzeo dramatičan događaj kad je ispalo nekako „remi“, tri puta mi u selo, tri puta Švabe. Na kraju sam se prisetio kako smo mi iz zasede „prepisali“ Švabe iz mitraljeskih gnezda na dobroj razdaljini, da se sneg crveneo od krvi, a ispričao sam i to, kako smo se iznenadili koliko brzo su se snašli i reagovali. (Jako ti se osvećuje ako potcenjuješ neprijatelja, jer time smanjuješ vlastite uspehe; neprijatelj može biti svinja i čudovište — ali glup ili plašljiv ne sme biti: istina, u partizanima smo Nemce zvali „Fricevi“ i „Švabe“ — ali, ako bi se iznenada pojavili nikada nisam čuo drugačiji uzvik od „Nemci!“.)

Pričanje ratnih uspomena robijaša koji su iskusili razne frontove i služili u svim vojskama drugog svetskog rata ne smeju biti — ako se robijaš ne želi blamirati u očima ostalih robijaša — nastavak rata, nego nepristrasan i što je moguće više bezličan opis..

Svaka mržnja, svaka idejna netolerancija, svaka zanesenost, jednom rečju, svaka civilna strast — krnji zatvorski ugled — Ako smrtno mrziš suseda — o tome ćuti u zatvoru! Ako ne možeš zatomiti mržnju jer te peče više od hladne vatre rešetaka — bar je ne pokazuj. I svaka strasna pripadnost nekom nazoru u zatvoru pobuđuje želju za suprotstavljanjem, bio on verski, socijalistički ili hitlerovski, klerikalni ili informbirovski, fašistički ili trockistički.

U gvozdenom poretku tamnice koja spaja masu anarhoidnih pojedinaca i najmanji prekršaj tog pravila (o kojem niko ni reč ne progovara) može da bude poguban za ugled. Ne treba se odreći svoje prošlosti koju dovoljno skupo plaćaš — ali i ne pripadati joj, jer te izdala. Tako pokojnici gledaju na svoj život. A u tamničkom životarenju oseća se odblesak posmrtnosti.

Zatvorenici hodaju kao lutke na koncu, u njihovim upalim očima duboko na dnu vidi se drhtavi sjaj ljudi koji su — kao Dante — još za života videli i najniži krug pakla. Takve oči ne možeš varati vašarskim sjajem. Sem toga, duševno stanje zatvorenika, koji su godinama iza zidova, potpuno je različito od svakog drugog stanja na svetu. Ludi su — a nisu luđaci, pijani su od slutnje slobode — a nisu pijanci, ubijeni su — a nisu mrtvaci, žive — a nisu živi ljudi. Ti ljudi gledaju tuđe sećanje na prošlost kao što stari ljudi napolju gledaju filmove — ono što se ne poklapa s njihovim iskustvom, ne prihvataju. Baš zato sam se upustio kod Silva na to delikatno područje vaspitanja, znači, stvaranje novog iskustva, koje je van njegovog, ili se čak sukobljava s njegovim — predstavlja najbolji reagens za stepen uticaja — morao se prilagoditi, pokoriti se i verovati — umesto da prema svom osećanju pristane ili ne.

Budući da mi je bio potreban za odabrane zadatke, pošto sam proučavao tehniku vladanja, jer sam imao mnogo vremena — posvetio sam mu posebnu pažnju — i uspeh nije izostao. Zaboravio sam samo na razgovor „iz očiju — iz misli“; kad su ga odvojili od mene, vratio se u svoje prvobitno stanje. Krio je moje ilegalno pisanje, stajao je na straži, krijumčarili smo alkohol, pisamca i moje rukopise.

Nikada nije znao šta zapravo neprekidno pišem, to je značilo da ima poverenja u mene. Kad su nam za naše dobro — zabranili cigarete, ipak smo imali celu trafiku.

Obuzela me uobraženost. uobraženost koja donosi osećaj unutrašnje slobode — ali svaka nadmenost prethodi padu, pa i ova! Strahovito sam tresnuo i potrajalo je dosta dugo dok se nisam sabrao. I pored sveg osećanja dobrog uspeha na ispitima na zatvorskom univerzitetu. Prevideo sam najobičniju stvar.

Nas trojica: Silvo, palikuća (o kome još nisam sve ispričao) i ja kupali smo se u ambulatnoj kupaonici.

Posle kupanja njih dvojica su ošišali dlake sa čmara, što do tada nisam nigde video. Objasnili su mi kako je to u zatvoru potrebno, jer ima malo papira za brisanje i predložili mi da i ja to uradim, jer ionako i ja imam dlakavo dupe. To mi se učinilo jako pametno, ali u međuvremenu je nešto iskrslilo, „hajde! hajde!“ i operacija je odložena.

Jutro, o kojem nameravam da govorim, bilo je sivo. Sve vreme ljudi su govorili, govorili budalaštine. Cele noći nismo spavali od ispovedanja. U vazduhu se osećao pritisak.

Oh, niz priča i pričica koje počinju sa „ja“. Ima toliko ljudi koji su ubeđeni da svoju okolinu mogu do besvesti da hrane pričama o sebi. Događaji iz prošlosti prepliću se s opisima rodbine i poznanika, kolega i pretpostavljenih na poslu. Svoje mišljenje o svim stvarima prodaju jeftino, ilustrujući ih likovima svojih predaka, svojih ljubavnica i svojih neprijatelja. Nemoguće je izreći šta sam sve saznao, koliko tuđih puteva sam prešao, proputovao, saslušao davno izrečene dijaloge, nekadašnje ugasle ljubavi, junačenje bez mere i kraja. Saslušao sam i mnoge neoriginalne priče. Loše sročena razmetanja, pa i samoponiženja, izmišljotina i tajni. Ponekad bih se sažalio na samog šebe posebno kad sam morao da slušam celu noć, da bih ujutro uhvatio jedno malo zrno. Snovi, opterećeni bremenom, krilati. a krila kao zmajeva, niske želje, ljigava mašta. Nauka i umetnost su skupoceno, nepotrebno izživljavanje. Politika je obična svinjarija. Medicina — obmana. Žena kurva. A ipak, na svim stepenima obrazovanja ima pametnih ljudi. U atmosferi visokih pritisaka deluju olakšavajuće opisi putovanja i stranih država.

Sibir nam je opisao starac koji je tamo bio kao zarobljenik u prvom svetskom ratu (kao austrijski vojnik) i doživeo revoluciju, bio je u rukama „belih“ i „crvenih“, kod prvih je bolje jeo, kod drugih je mogao da se slobodnije kreće. „Ubijali su jedni i drugi, ali na njima se to ne primeti, kad ih toliko ima; i jedni i drugi vole konje.“ I starac voli konje i često žali kako će automobil uništiti najbolju i najlepšu životinju.

Primorac se u Abesiniji borio za Musolinija i takođe bio zarobljen, ali je uspeo da spase jaja, jer je bio običan redov. „Tako lepi momci — oficiri — plakali su kao deca kad su izgubili muškost.“ Vezali su im jaja strunom od ovčijih creva a posle bi to samo otpalo.

S pilotom smo leteli u Paragvaj.

S francuskim legionarom bili smo u Africi i Indokini.

S američkim iseljenikom na Pacifiku, ali i u američkoj kaznionici zbog prikrivanja ukradene robe (rekao je).

S mornarima smo išli oko sveta.

S odvratno iscerenim pegavim čovekom u pijanstvu smo pobili čitavu susedovu porodicu, ženu, muža i dva deteta (dvadesetogodišnja mržnja; ubica je spasao glavu samo zato, što je onaj tokom rata radio za „bele“).

Palikuća se hvalio koliko je zadružnih domova spalio, jer je bio protiv toga „šta se radi sa seljakom“. Prema njegovim slikovitim pričama o mučenjima na saslušanjima moglo bi se suditi da zaslužuje ime „mučenika za veru i seljačku pravdu“. Kasnije se — kako ćete videti ako budete hteli da čitate i dalje — pokazalo drugačije. Čudio se što ga ne hvalimo; to ga je vuklo napred, palili smo objekte kolektivizacije, vukli policiju za nos, dolazili da gasimo zgrade koje smo upravo zapalili, pali smo miliciji u ruke, elektrizirali su nas i navlačili jaja, ali mi smo znali da trpimo za svetu stvar, dobili smo petnaest godina zatvora, razboleli smo se nasmrtno i išli u bolnicu na operaciju bubrežnih kamenaca; tamo su nas skoro otrovale sestre-partijke, odveli su nas polužive natrag u zatvor. Novi Matija Gubec.

Taman sam se odmorio, kad smo Silvo i ja krenuli da se sami kupamo u dosta čistoj ambulantnoj kupaonici, kad je u službi bio čuvar koji bi sebi olakšavao posao tako, što je većinu svojih zadataka prepuštao redarima. Prijatno topla kupaonica, nokti na rukama i nogama doterani, čekalo me sveže rublje, kroz rešetkasti prozor sijalo je sunce. U mozgu sam osećao blagu, slatku opijenost od čaše čistog alkohola u kafi (nes). Mirisav sapun. Pravo ispred mene topao tuš. Sveže oprani platneni peškiri. Prava Florida, Majami Bič. Silvo me pripremio u odgovarajući položaj za šišanje dlaka na čmaru. Naslonio sam se na prozor i namestio lice prema suncu. Raspršila se sibirski tajga sa svojim opasnim konjanicima. Rasplinulo se mučenje palikuće. Izbledele su slike streljačkih rovova, juriša na nož, kastriranja mladih rimskih oficira, lutanja po Sahari i indonezijskim džunglama punih zmija i komaraca, klanje susedove dece... sunce je odagnalo noćne more, na ekranu, zatvorenih očiju, u šarenim bojama nicali su platneni krovovi kabina na nekoj prijatnoj plaži koju zapljuskuju dugi, mlaki talasi...

Tog trena se desilo: osetio sam nadražaj na čmaru i jedna ruka mi je blago, sasvim ženski dodirnula jaja.

Poskočio sam i povukao se. S mukom sam shvatio: momak mi je lizao dupe.

Silvo je izgledao zbunjeno i uplašeno, odmah je pobegao u smeh.

„Zar ti se nije dopalo?“ pitao je i odmah počeo da govori o drugim stvarima.

Nisam proslovio ni a ni b, toliko sam bio iznenađen. Tog i narednog dana govorio sam samo najnužnije. Mnogo puta sam susreo upitni i brižni pogled Silvovih očiju. Pokušavao je da bude što više „dobar“, prema drugima je bio razdražljiv i svadljiv. Razmišljao sam: Ovakim „vaspitanjem“ sam, dakle, lepo kiksnuo.

Dok sam mladića vezivao za sebe nisam primetio najjednostavnije stvari. Gde ima ljubavi ima i ljubomore. Sad mi je padalo na pamet koliko sam znakova ljubomore prema ostalim zatvorenicima mogao da primetim, samo da nisam bio tako zanesen svojim talentima! Nadmenost prethodi padu, to stvarno stoji. Proklinjao sam svoju glupost zbor koje sam pokvario svu jasnoću odnosa sa saradnikom. Sad može da me zamrzi kao izneverena ljubavnica, jer sam ga odbio. Da sam prihvatio, dao bih mu mogućnost da me ucenjuje. Da li je moguće postići sredinu? Treba da“ pokušam da maknem tu ogradu koju je između nas postavila neizgovorena tajna.

U toj fazi, kad sam sebe, u unutrašnjem monologu, grdio zbog gešaka koje sam počinio, optuživao se zbog tupoglavosti i govorio sebi da sam pao na važnom ispitu, okolina mi više nije delavala tako isprazna i mrska.

U svakom zatvoreniku počeo sam da opažam poneku mudrost, pre svega. grčevitu borbu za očuvanje svoje ličnosti. Uspeh ponekad i pametnom čoveku zamagli pogled, dok mu neuspeh otvara oči, krivulja osećaja vlastite vrednosti skače gore-dole, ni trenutka ne teče vodoravno, znali mi to ili ne. Ponovo sam prosuđivao ovo izuzetno duševno stanje u kojem egzistiramo (ne: živimo).

Razmišljao sam o duševnom stanju bolesnika po bolnicama, njihovom strahu od operacija, njihovoj čežnji za normalnim stanjem i osećaju suvišnosti.

Tražio sam da mi opišu stanje u ludnici (posle pokušaja samoubistva tamo je bio dosta inteligentan knjigovođa, zatvoren zbog malverzacija), onaj osećaj odbačenosti pacijenta koji misli da nije lud, luđake na stepenu životinje, odnos osoblja prema odbačenima, električne šokove, lečenje insulinskom nesvesticom.

Strah i teskobu upoznao sam u ratu.

O besu trkača amoka čitao sam dobru raspravu.

Nekadašnje jame za gubavce, sadašnje kolonije tih beznadežnika.

Danteov pakao večno odbačenih.

Zlatna groznica kopača zlata u smenjivanju nade i očaja, u vrelin pustinjama Australije i na 35 stepeni ispod nule na Aljasci.

Psihoza lovaca na orhideje u dolinama smrti.

Spuštao sam se i u belu jezu i crnu bezličnost podzemlja groblja.

Ali nigde nije sve spojeno u jedno, samo u ovom akvarijumu utopljenika koji gore hladnim plamenom, ovde je upleteno u bič koji ravnomerno udara po mozgu sve: suvišnost, odbačenost, strah, teskoba, bes, nada i beznade, podlost, psihoza smrti, izgaranje i sleđenost, strah i bezobličnost, strast i skamenjenost. Jutro počinje s nožem u utrobi, kad svest preseca saznanje gde si, dan tuče po glavi polako i ravnomerno drvenim maljem, veče elektrizira čežnjom, noć ubija strašnim i izdajničkim zlatnim snovima.

Noću sam na sebi osećao hiljade pogleda robijaša svih vremena uperenih s nemom molbom: da bar neko razume ono što nam je nerazumljivo.

Zatvor je, verovatno, izmišljen iz praktičnih razloga : zašto da ubijemo osuđenika kad možemo da ga zatvorimo i od njega dobijemo besplatnu radnu snagu? I sada robijaše u koje ne sumnjaju da će pobeći koriste za rad na autoputu, na gradilištima i poljoprivrednim radovima, pa i za režimu nepodobne osobe, izmislili su, kod nas DKD „društveno koristan rad“, bez ikakve osude, bez istrage, često na osnovu tajnih informacija. Kada je u istoriji došlo do „oduzimanja slobode“ kao kazne? Verovatno u nekoj „humanizaciji“? U nekim krajevima Arabije i danas radije seku ruke. U vreme inkvizicijskih progona Đordano Bruno je (komesar kaznionice se jednom interesovao zašto u svakoj ćeliji ispisujem na zidu ime Đordana Bruna) spaljen na lomači, Galilea Galileja slomili su u tamnici i doživotno konfinovali,

Torkvata Tasa su bacili u jamu luđaka, za koje su smatrali da su „opsednuti đavolom“ i s tim u skladu postupali prema njima, tukli ih, mučili ih glađu i polivali hladnom vodom.

Kod nas, službeno, nisu postojale tamnice i kaznionice, već KPD —kazneno popravni domovi: gde su nas popravljali iz sve snage. Nigde drugde na svetu priprosti ljudi nisu voleli da čitaju Dostojevskog. Ovde je zabranjeni primerak *Zapisa iz mrtvog doma* išao iz ruke u ruku (Dostojevski je tada bio još strogo na socijalističkom indeksu, pre svega zbog *Zlih duhova*). Prostosrdačan čovek, moler po zanimanju, osuđen u progonima protiv obogaćenih zanatlija, pričao mi je šta ga je u zapisima s robije najviše zaprepastilo: robijašu koji umire nisu teški lanci — već drveni krstić na grudima i dug pogled robijaša za orlom koga su pustili na slobodu ... Da nije došao u ovu surovu školu taj čovek nikada ne bi čitao Dostojevskog — da je čitao *Zapise* nikada ne bi bio sposoban da shvati strahovitu dubinu oba opisa. Zapanjio me je, posebno, razumevanjem priče o krstiću.

Posle nekoliko dana rekao sam Silvu:

„Da li bi i ocu učinio isto?“

„Ne. Ali, ovde je zatvor.“

To je izgovorio tako, kao što smo u ratu govorili „šta možemo, rat je rat“.

Trebalo je nešto reći o onoj stvari, ali i paziti da ne moralizujemo. Da odbacivanje takvih veza spada u tehniku ilegalne saradnje. Da se ni agenti ne smeju upuštati u odnose sa svojim saradnicima, pa čak i lepim saradnicama. To je razumeo. Ženska, uzgred, zaboravi na posao i povuče za sobom i kolegu. Pričao sam mu i ono što sam saznao u „špijunskoj sobi“. Na kraju razgovora, s olakšavajućim osmehom je rekao: „Nisam ni mislio da ćeš takvu sitnicu uzeti tako ozbiljno, magarče.“

„Magarče“ je izgovorio blagim, prekornim glasom. I stvar je skinuta „s dnevnog reda“. Za njega.

Ja sam razmišljao o svim, greškama i padovima proteklih godina zatvora, još od istrage. Jednom sam na pitanje zašto sam napravio jedan politički skandal (kad sam dobio republičku, Prešernovu nagradu, kod dodele, na proslavi koja je usledila, smislio sam jednu šalu), odgovorio pitanjem: „Pa šta onda ako sam se malo kočoperio?“ Islednik mi je odmah dao da nasred stranice potpišem izjavu da sam se kočoperio. To su posle koristili u raspravi, tužilac je više puta naglasio da optuženi sada pokušava da umanja svoju krivicu, jer se, bajagi, samo kočoperio. Izraz im se đavolski dopao, a meni, koji sam se osećao kao drugi Đordano Bruno, sve manje. Nepromišljena reč s posledicama.

Ono skroz nepotrebno oštro i podrugljivo gledanje u oči čuvara, koga smo zvali Vaška skoro me stajalo glave, jer sam se nahladio kao pas kad mi je u ciči zime skinuo prozor, skoro da sam i zaglavio.

Mnogi sukobi s kolegama iz prvih vremena zajedničkih soba javili su mi se u sećanju; sukob zbog nervne napetosti koju nisam savladao — u vreme, kad „nikada ne znaš kad će ti neko zatrebati“ i kad „čovek čoveku može biti vuk ili spasilac; kako prostreš, tako ćeš i spavati.

Najposle — sva nasedanja cinkarošima i provokatorima! Koji đavo te tera da s magarcem razgovaraš o Vijonu, da bi te posle nekoliko meseci komesar upitao kad si s nekim Vijonom bio u francuskim zatvorima.

Razmišljao sam i o životu pre zatvora (kao što bi čovek u svakoj novoj fazi svog života morao pročitati sve knjige koje su mu se nekada dopadale). Utvrdio sam svoju

najveću grešku, kad sam razmotrio niz bliskih znanaca i prijatelja, sinulo mi je da sam većini dozvolio da oni izaberu mene — a ne ja njih.

Jasno sam postavio pitanje svoje romantičnošti, koja me vodila u neprekidno buntovništvo titansko-bajronovskog tipa, pa i satanizam, a sve to razvilo se u stil kome nije nedostajalo slavloljublja i oholosti natčoveka. Nietzsche: Also sprach Zarathustra. Svakako, indijanska romantika u ranoj mladosti, dok su u vazduhu još visile krpe odbačenog verterskog otužnog „Weltleiden“ i „Weltschmerza“. Tarzanska romantika. Skautizam. Ljermontovljev *Junak našeg doba*. Arcibašovljev *Sanjin*. Divlji zapad. Neprekidan sport. Gutanje filozofskih i psiholoških knjiga. Don Žuan i Kazanova.

Jahao sam s oficirima. Proučavao Kanta. Pisao dosta čudne romane za ono vreme. Boksovao. Putovao kao radnik koji radom i dosetkama zarađuje novac. Zimi sam bio učitelj skijanja, leti učitelj plivanja. Nabrojao sam sedamnaest profesija. Žene, žene, žene, prve za erotiku, druge za osećanja, treće kao trofeji. Studije na univerzitetu. Tri boravka u Parizu bez pasoša. Penjanje po planinama. Tako nekako vaspitavaju prinčeve da upoznaju sve oblasti ljudske delatnosti.

Moja majka je jednom rekla: „Nije trebalo da se rodiš pod ovim krovom, već kod nekakvog bogatog lorda.“ Imao sam poznanike iz svih slojeva društva, kad bih mogao da okupim sve zajedno, zaprepastili bi se: sportski primitivci i univerzitetski profesori, oficiri i „fićfirići“, pesnici i atlete, tarzani i uskogrudi filozofi.

Za šta sam se vaspitavao? Kakav cilj sam sebi postavio? Da li su sve to samo sredstva? Veoma naporna i skupa sredstva? I čisto rasipanje samoga sebe? Ili je ova prokleta ambicija isključivo oruđe za izradu nekog ljudskog pojedinca — koji neće znati da upotrebi ono najbolje u sebi što je uz žrtvu, naporima i samosavladavanjem ostvario?

Napij se i crkni negde iza ćoška! Ova planeta će, otići do đavola negde u budućnosti koja je (zbog relativnosti vremena) vrlo blizu. I tada će sve biti sve jedno, sve jednako, poraz jednak pobjedi. Ili je sve, samo ispunjavanje vremena koje je odmereno krhkoj ljudskoj ljušturi! Onda su pametni samo oni koji to na svakom koraku znaju i koji ne dozvoljavaju da ih zavede ni božanski, ni satanski zanos u njima.

U ono vreme slučajno mi je došla u ruke revija u kojoj su štampani neki moji književni priloz. Činili su mi se lošim, nekim načinom izražavanja baš su me naljutili. To znači da se razvijam, da se neprestano uzdižem, da rastem. Kuda? S kojim ciljem? Da li samo sve to činim u borbi protiv smrti — ili pokušavam da pobedim one koji su hteli da me unište? Pre dve godine rekao sam da neću da crknem sve dok neko bude trljao ruke zbog mog pogreba. Za osvetu nemam prostora u sebi, sitni ciljevi me ne interesuju. Jedina osveta — tako sam zabeležio — jeste lični uspeh. A on se može postići samo na području koje ozbiljno savladaš. Znači, literatura: ali ne izmišljena, beletristički bućkuriš, već zapis samog života. Pisati život! U brk samom životu, pokrasti pakao i nebo i ostvariti dela koja će rasti kao trava.

To me je tek polovično zadovoljilo. I u tome ima romantike. Još treba da očistim ogledalo u kome ogledam sopstveno lice! Još treba da izoštrim sočiva naočara kroz koja posmatram svet! Pre svega, treba se odreći sujete. Zatim sitnih strasti koje čoveka crne zavisnim, umanjuju ga u vlastitim očima, buše rupe u njemu u kojima se gnezde crvi i kukci koji dalje grizu i buše samokontrolu.

Ovde se postavlja teško pitanje seksualne strasti u svim njenim oblicima. Odreći je se ili je okovati? Oštetiti, možda, svoje celokupno ustrojstvo. Odreći se velikog dela vlastitog organskog života? Oružja za suzbijanje žalosti i depresije? Napraviti od sebe svetog invalida? Ili je pustiti onakvom kakva jeste i time doći u sukob volje i želje? Ili čak dopustiti da se strast na lancu izrodi, a da to čovek i ne primeti? Sredine između ropstva i slobode nema. Zar? Uvek sam bio ubeđen da je takozvana „zlatna sredina“ zapravo izraz nemoći. Boljševici su najpre uveli „seksualnu slobodu“ — odmah posle toga skoro katolički (ili bar pravoslavni) „visoki moral“. Arapska poezija je propala nastupom proroka koji je zabranio vino, a erotiku prognao u harem. Sem toga, svaki pojedinac morao je da pronađe svoja načela za oslobađanje ili ograničavanje strasti u sebi; onaj, koji se leči zbog slabe potencije i oni, koji imaju satyriasis, ne mogu da se služe istim načelima.

Zanimljivo, da su opšta moralna uputstva slična u svim kulturnim sferama, ako već ne i identična (ne kradi, ne ubij, itd ... , to je sve od Hamurabijevog zakonika pa do boljševičkog zakonodavstva isto), dok su uputstva za seksualni moral na različitim područjima i različitim vremenima ponekad čak i kontroverzna (što je već primetio i jedan pametni grčki pisac čijeg imena se trenutno ne sećam), naime, da je u jednoj sferi obično i beznačajno ono, što u drugoj podleže smrtnoj kazni (na primer homoseksualnost, polno opštenje među bliskim srodnicima, „javni nemoral“ itd.) Ko meša opšti društveni moral sa seksualnim, ima uske vidike. U nekim puritanskim zemljama je čak i poljubac na javnom mestu krajnje nemoralan i kažnjiv, u drugima je čak i javno opštenje (npr. u parku) obično. Negde su gole ženske grudi vrhunac nemorala, drugde je golotinja nešto prirodno. Kod nas je žena u kombinezonu, na javnom mestu skandal, dok je strogi srednji vek dozvoljavao gledanje nage žene prilikom kupanja. Seksualna ograničenja su, dakle, praktično samo uzde koje namiče vlast prema nekim opštim procenama, u najboljem slučaju, higijenskog karaktera. O svemu tome treba razmisliti, pre nego što čovek sagleda i oceni vlastite sudove o polnom moralu.

Neki starac, kriminalčić i skitnica, davao je mladićima svoj hleb da bi ga tucali u dupe. Mnogi od nas su to znali, ali od toga niko nije pravio problem. Jer to nikome nije štetilo i jer je bilo na bazi dogovora. Pokušaj silovanja mladića iz stolarske radionice oštro smo osudili: jedne večeri siledžiji je prebačeno cebe preko glave, pa je prebijen kao pas.

Tako mislim da je odnos između sadista i mazohista sasvim njihova stvar, dok je dogovorna (čuo sam jednu staru izreku: najveći sadista je onaj koji je ljubazan sa mazohistom). Ne treba »nikome da smeta što lezbijka veštačkim penisom tuca buzuranta. Ali, na zloupotrebu dece treba udariti svom žestinom. Ako koprofag jede tuđe govno, to je stvar njegovog želuca. Ali, ako neko pije detetu urin s pipice, treba mu rascopati gubice. „Ko iskvari nekoga od malenih, neće videti carstvo nebesko“, rekao je Hrist na finiji način.

Treba promisliti i o zloupotrebi vlasti na tom području: licemerni moralizam, zloupotreba narodnoga tradicionalnog polnog morala — za prljanje ugleda političkih zatvorenika, na primer, lekara, sveštenika i umetnika — zbog opravdanja sebičnih političkih progona. Zloupotreba tabua.

I u literaturi seksualnost se javlja samo u razdobljima borbe protiv seksualnih tabua koje koristi vlast (jednom crkvena, drugi put svetovna) kao oružje za vladanje. Vijonova dela, koja su samo otvorena, nikako šakaljiva kao Bokačova, čekala su na objavljivanje oko 400 godina, pa je, na primer, *Lepa oružarka* već dobila patinu.

Zatvor, ta retorta sveta treba i na to da da svoj odgovor! Proučavanja kompleksa pokazuju da su neki štetni, jer razdiru čoveka i trule u njemu, dok su drugi pozitivni, posebno ako razvijaju stvaralačku ambiciju. Mnogo sadističkih ubica ima patološki strah od žena. Mnogo talenata, svetskih filozofa i umetnika razvilo se iz kompleksa manje vrednosti. *Idem non est idem* — isto nije isto! Čovek slabe telesne konstrukcije u epileptičkom napadu dobija natčovečnu telesnu snagu koju u normalnom stanju uopšte nema. Sebi sam dao zadatak da o svemu ovome razmislim i da zapišem.

Bilo je to u vreme pre predviđenog većeg transporta — tada se kaznionicom uvek pronese novost o skoroj velikoj amnestiji kažnjenika. Nadajući se pomilovanju robijaši manje misle na bežanje. Strah od pokušaja bekstva u transportima drži sve zatvorske uprave. I čuvar, koji te bude sprovodio, poverljivo će ti reći da je amnestija zaista na pomolu. Da se ne upustiš u kakvu ludu misao o bekstvu. U atmosferi nade u pomilovanje zatvorenici rado podnose molbe za „izuzetno ublažavanje kazne“, ili za puštanje na polovini „izdržane kazne“, ili čak da im se uzmu u obzir novi razlozi za pomilovanje. Nekima molbe podnose rođaci, drugi ih pišu sami, treći mole obrazovanog kolegu da im sastavi molbu. Tako se meni obratio palikuća, junak borbe protiv kolektivizacije seljaka, protiv „zajedničkog kazana“ na selu.

U redu, ali za to treba saznati prema kojim je sve paragrafima bio osuđen. Navodno, mnogo toga su mu podmetnuli! Svejedno. Može se moliti za „izuzetno ublažavanje kazne zbog bolesti“, ali treba navesti polazište optužnice. Tražio je da samo navedem „zbog bolesti“ i opišem njegovo stanje. Usput mogu da navedem da u vreme izvršavanja delikata nije bio uračunljiv. Istrajao sam u odluci da ne pišem molbu ako mi optužnica nije jasna. Da li je osuđen kao politički ili kriminalac. Meni je to, inače, sasvim svejedno — ako se radi o paljenju — ali ton molbe i može da se izmeni. Tako smo se dogovarali najmanje tri puta.

Kad je jednom starijem seljaku znatno snižena kazna na osnovu molbe koju sam mu ja napisao, pre nekoliko meseci, to je pobudilo veliko interesovanje među zatvorenicima. Bio sam ubeđen da je ublažavanje kazne stiglo zbog intervencije seljakovog rođaka i njegove veze, a ne zbog molbe, ali sam to prećutao.

Palikuća je iznenada našao svoju optužnicu. Stidljivo mi ju je predao kad smo ostali sami u sobi, ja da bih pisao, a on, da bi mi se dodvorio, dok su ostali izašli u šetnju u dvorište. Molio me da dam reč „da neću nikome reći“. Reč mu nisam dao, hteo sam da mu vratim optužnicu, oko pet kucanih stranica. Prepustio se sudbini, kao, „jer znam da ste čovek“. Čitao sam, dok je on nervozno šetao gore-dole po sobi, pušio i kašljao, zaustavio se pored mene, pokušavao da čita s mog lica i opet kretao u šetnju. Više puta je promrmljao: „Svinje! Samo blate čoveka! Kad izađem, prebeći ću preko granice. Svinje! Lažovi! Najmanje pola od toga su mi podmetnuli! Uhvate jednog od sto — pa mu natovare sve što su drugi uradili! Licemeri!“

„Bolje vam je da ćutite“, savetovao sam mu: „ako hoćete da pročitam u miru.“ Inače sam mu govorio ti, a on meni vi. Ovo je već bio početak poslovnih odnosa. Obećao mi je dvadeset cigareta. Trideset, rekao sam, kad sam već pročitao polovinu optužnice. Kad bih takve molbe radio badava (pogotovo kad su svi znali za njih), mogao bih postati sumnjiv u očima ostalih zatvorenika, u najmanju ruku glup. Svaka delatnost u zatvoru mora da ima praktičnu osnovu koju svako razume. Ako osnova nije vidljiva, traže je, ili je izmisle, ako je ne nađu. Takvi „izumi“ nikada nisu dobri.

Optužnica je bila duga, ali dosta jasna: hvatali su palikuću koji je podmetao „crvenog petla“ tri godine; za to vreme skupio se dobar broj paljevina. Sve u istoj okolini. Zaista je potpalio i jednu zgradu seljačke zadruga, ali je potpalio i kuću siromahu s velikom porodicom; naročito su ga veselili senici i privatne sušnice i staje seljaka. Dokazali su mu više od dvadeset požara, znači, da je palio svaka dva meseca. Šteta je bila milionska, izgorelo je mnogo domaćih životinja, pa i nekoliko ljudi, među njima i dva siromahova deteta. Uхватili su ga kad je počeo piskarati preteča pisma na kojima se potpisivao sa „Lucifer“. Na smrt ga nisu osudili zbog mišljenja psihijatra da je psihopatski asocijalan, inače sasvim odgovoran za svoja dela, jer pokazuje neokrnjenu sposobnost za razmišljanje. Piroman.

Pre nego što sam odlučio da li da mu ipak napišem molbu, morao je da prođe i kroz moju privatnu istragu. Najpre sam morao da mu izbijem iz glave pritužbe na vlast koja ga je zatvorila i pri tome mu „podvalila“. S obzirom na laganje ostalim zatvoreniciima i junačenje, pozivao se na to da „svi tako rade“ i da „pametna čoveka ne daje kolegama materijal za zabavljanje“. Zatim sam mu dokazivao optužnicu tačku po tačku; najviše vremena mi je oduzela istraga podmetanja vatre bezemljašu s velikom porodicom i smrt dva siromahova deteta. Svaki požar je posmatrao, uvek je pomagao u gašenju, bio je agilan član dobrovoljnog vatrogasnog društva; ponekad se iskazivao i u spasavanju. dobio je čak i neko odlikovanje za požrtvovanost.

Potrajalo je dosta dugo dok se bivši prividni „seljački buntovnik Matija Gubec“ nije istopio u onu bezobličnu grudu duševnog bolesnika i zločinca. Prešli smo i na mučenja u istrazi, ucenjivanja priznanja i „neljudske patnje“ borca za pravednu seljačku stvar. Tu je bilo još teže iznuditi priznanje da je odmah, već prvog sata posle hapšenja priznao sve što je uradio poslednje godine, nije ga trebalo mučiti, ostala priznanja bila su samo stvar rutine i vremena. Sistematski sam rušio „buntovnika“, „junaka“ i najzad „mučenika“. Bio je toliko potresen, da nije primetio kako to ne spada u pravljenje molbe. U „istrazi“ sam ga doveo u sasvim podređeno stanje. Niko od zatvorenika se nije čudio mom bavljenju njim, bili su uvereni da s tim velikim buntovnikom razgovaram o mogućnostima prigovora protiv lažne optužbe. Posvetio sam mu mnogo šetnji, pa i razgovora nasamo — pored prozora, i vreme dok smo se pripremali za berberina. Sad je bilo najvažnije — utvrditi unutrašnje porive koji su dovodili do takvih radnji.

Njegov otac je bio dvostruka priroda, napijao se svakih deset ili četrnaest dana, tada je tukao celu porodicu, dan-dva posle toga bilo bi mu žao — i u toj fazi je mazio decu time, što im je ispunjavao svaku želju. Majka je u kući bila beznačajna. Tako se i u mladiću ljubav prema ocu koji ih je mazio pretvarala u strah pred nasilnikom, i obratno. Kad ga je otac prvi put zatekao u zagrljaju s devojkom — slučajno je bio pijan, oboje ih

je prebio, užasno izgrdio i ispsovao. Njegova najteža uspomena bila je kad ga je majka poslala po oca u krčmu — otac ga je napio, a posle toga je morao da gleda tuču u kojoj su oca zaklali nožem. Pošto je i svaki drugi kriminalac imao „gorku mladost“ (kao i prostitutke) i pošto sličnih priča iz detinjstva ima mnogo, svaku priču sam morao dobro da proverim. Dobro mi je došao njegov komšija zatvoren zbog prikrivanja poljoprivrednih proizvoda, sad je radio kao kažnjenik kod „povrtlara“; on je njegovu ispovest u celosti potvrdio, samo uz dopunu da je palikuća bio poznat kao ljubazan i druželjubiv čovek, samo je prema majci bio netolerantan i surov, mada joj je bio veoma nalik.

U zatvoru smo otkrili i manja cinkarenja za koja je znalo jako malo ljudi. Verovatno nije znao reći „ne“ upravi. Moguće je i da su „junaku“ pretili raskrinkavanjem pred kolegama. Da piromaniju nisam, donekle, poznavao iz seksološke literature, ne bih uspeo da otkrijem psihološke korene podmetanja požara.

U dubinama čovekove psihe, naime, nema samo sedam velova, već i nekoliko gvozdениh zavesa, kroz koje sam čovek ne može da zaviri.

Pala mi je na pamet ilustracija iz *Seksualnog leksikona*: kuća gori u divljim plamenovima, dok dve maloletnice onanišu, gledajući je iz obližnjeg grmlja.

Budući da je bio jako stidljiv, u zatvoru nikada ne spavaju svi zatvorenici i čuje se svaki pokret u postelji, za onanisanje je koristio način koji je naučio u vojsci: kitu je omotao krpom na koju je vezao konac, a njega navukao na palac noge, pa mrdao njime. Pribor mu je navodno, služio za umotavanje tela zbog reume. Čovek, koji leži s obe ruke na pokrivaču, ne onaniše. U početku je tvrdio da pri tome zamišlja nage ženske. Ali, na pitanje u kom položaju, zbunio se. Odmah sam mu prigovorio na neiskrenosti prema njegovom budućem dobročinitelju, ali se zakleo da zaista vidi nage ženske, premda ne baš sasvim nage. Stigli smo polako i do priznanja „da gore“.

Sada više nije bilo posebnih problema: kad je prvi put čitao kako su spaljivali veštice na lomačama, digao mu se. U plamenovima požara viđao je ljude, pre svega žene i decu. Ženski kruci oko zgarišta terali su mu krv u glavu. Sad više neće paliti, jer vidi, da se može živeti i od sećanja i mašte.

Da li je sve to rekao psihijatru? Taman posla! Taj bi sve izbrbljao policiji i sudiji, ako ne i novinarima — a šta bi onda uradile „te svinje“? Zašto se, onda, poverio meni? „Jer ste čovek“. Otkud to zna? „Znam da ne cinkarite, a i ovim barabama zatvorenicima nećete reći.“

Poverio sam mu da znam za njegova tajna cinkarenja kolega. To ga je opet pogodilo. Najpre negiranje, a onda tumačenje posebnih okolnosti pritiska (jadno je izmislio da su mu pretili vešanjem već posle osude), najzad je klonuo — čista osveta kolegama koji su ga vređali. To je bilo u skladu s njegovim karakterom. Pošto se u vreme moje „istrage“ vezao za mene kao na klopku svojih ispovesti i priznanja koje su, verovatno, počinjale da mu izgledaju sve privlačnije, pa čak i potrebne, bio je jako razočaran kad sam ga, pošto sam napisao molbu — udaljio od sebe.

U svakom sadisti krije se naime, i mazohista, premda podsvesno, izgleda mi pametno što su stari Grci sadizam i mazohizam nazivali zajedničkim imenom „algolagnija“.

Sadizam sam osetio kao pritisak na sopstvene nerve pritiskanjem na tuđe, a mazohizam kao direktni pritisak na sopstvene nerve ili pritisak na svoje nerve tuđima.

Primetio sam kako je počeo da me mrzi. Znao sam da će se, pre ili kasnije, osvetiti. U događaju koji je ubrzo usledio, ugledao sam njegovo lice — i sve razumeo.

Došlo je, naime, do „eksplozije“ u stvorenom Majami Biču. Tri čuvara su upala u sobu, napravila detaljan pretres, najpre telesni, a onda su nas postavili uza zid i pregledali sve predmete u sobi, ležaje, kutije, krpe, čak i iza zidnih dasaka. Koncentrisali su se samo na mene i Silva, to nisu mogli da sakriju. (Silvo je „uvredio“ palikuću s kojim sam se, po njemu, previše bavio, zato je i on doživeo njegovu osvetu).

Pokupili su nam sve cigarete — zbog zdravlja.

Uzeli su moje knjige, hartiju i olovku — jer time samo kvarim oči.

Zaplenili su Silvove instrumente za pedikir, jer su takve stvari zabranjene.

Otišlo je sve naše bogatstvo.

Začudo, palikući su ostavili njegovu kesicu tableta. U bolnici je, posle operacije, postao narkoman, progutao bi sve tablete kojih bi uspeo da se domogne; najviše je voleo kofein i kodein.

Posle nekoliko dana palikuću je počeo strašno da boli stomak. Silvo mi je značajno namignuo, ali nisam mogao da dokučim šta je mogao sasuti u hranu da bi narkomanu štetilo. Palikuća je nešto naslutio i molio je da ga premeste u drugu sobu.

Silvo mi nije hteo da kaže šta je preduzeo, čak ni pod pritiskom. A ni ja nisam imao dovoljno vremena — premešten sam.

Okove na ruke, čuvareva aluzija na blisku amnestiju, pa na put. Silvu su zasuzile oči.

Kasnije me izdao, s čime sam već računao. Iz samice za umiruće u novo sagrađenom odeljenju za zatvorenike u bolnici, pred smrt mi je, kroz sve izolacije, poslao papirić s molbom da mu, na samrtni, oprostim. Na krevetu su našli privezanu krpicu sa natpisom (mastiljavom olovkom): „Ovde je umro Silvo Podkrajšek.“

Nova sredina, opet sve sami bolesnici, ali u traktu gde je bilo dozvoljeno da se leži danju, nekoliko novih poznanstava, nekoliko starih znanaca.

Tako kruže planete, približavaju se jedne drugima i udaljavaju. Ponavljanje.

Ovde sam uspeo da jako brzo nađem vanjsku vezu: Jedan od robijaša je imao pašenoga — traktnog čuvara koji mu je donosio kobasice, salamu i tost, ponekad čak i flašu vina. Čuvar je bio partizan u ratu, njegov pašenog domobran. Tokom rata domobran je štitio partizana koji se, neko vreme, krio kod kuće (u ofanzivi); posle rata partizan domobrana da ga ne zatvore. Sada je sedeo zbog nekih malverzacija. Brzo smo saznali ko je sve cinkaroš.

Nešto su me i saslušavali, ali nije bilo baš mučno. Pre bih rekao — opipavanje pulsa. O onom vremenu neka govore odlomci iz krijumčarenih pisama koja su sačuvana.

„Sa mnom je i 18-godišnji mladić kome čovek po izgledu ne bi dao više od 12 godina. Siromah, ponosi se različitim oblicima svoje tuberkuloze — podseća me na Kingslijevog Tibija iz *Dead End*. Želi da bude dobar muškarac, pravi robijaš, čvrst, jezičav. Bog nam ga je poslao da ne zaboravimo kakve su ljudske suze, jer za svaku sitnicu zaplače. Dobio je sedam godina, jer je 'pomagao prijatelju u revolveraškom

napadu na nekog njegovog prijatelja', ranili su ga samo u noge. Bog zna čega je sve tu bilo. Ne znam, zašto popuštam malome, koji pored svih slabosti i ružne spoljašnjosti ima grub glas i sklon je oduševljavanju. Strašno psuje i divlje gestikuliše, odmah posle toga privezuje flašicu na vrpcu od gaća i — igra se njome. Osim mene, ceni me jer znam da se podsmehnem, poštuje i starog ložača-provalnika koji je bio zatvaran u svim režimima, ali nikada nije priznao koliko je odsedeo. Policajcu je rekao samo ovo: 'Kad vi provedete toliko vremena kao žandar koliko sam ja kao zatvorenik, moći ćete onda da se otresate na mene, a sada se nosite!'"

„Manijački igramo dame, šah je izašao iz mode. Osnovane su dve partije među kojima se razvija velika napetost. Širi se propaganda, javlja se već i prava mržnja, gore strasti, gori i drhti častoljublje, sobu ispunjava psihoza. Ovde se do sitnica mogu analizirati iste pojave, isti uzleti i isti zapleti kao u političkom životu napolju, samo u jasnijoj formi. I sam ponekad vodim divlje bitke i posmatram kako parče drveta — postaje važan predmet ljudskog osećanja, kako se ljudski osećaj hvata za te figurice za igru, kako u život ulazi nova privlačnost, novi važan element. Tako je lopta postavljena u centar doživljavanja hiljaduglavih masa na fudbalskim igralištima. Tako su u Rimu igre, circenses, ovladale strastima masa i čak ih delile na partije po bojama. Kako ovde u strasti zaboravljamo na zatvor, tako su i rimske mase zaboravljale na glad i strah od imperatora.“

„Čini mi se, da mi se malo poljuljao sistem tečenja. Prehladio sam se i đavolski kašljem. Zašto mi to ne odgovara: zbog kaverni zabranio sam sebi da dišem gornjim delom pluća, dišem samo donjim lobusima, da bih gornje vrhove pluća držao nepokretnima. Pri tome ne sme biti nikakvih naglih pokreta, pa ni kašljanja.“

„Čuo sam odličnu šalu o papagaju i majmunu: Sunčano prolećno. nedeljno prepodne u Berlinu 1945. U stanu raskošne palate papagaj i majmun ostali sami, dok su stanari otišli van grada. Bilo im je dosadno, pa su razbili kinesku vazu, nešto porcelana, pocepali zavese, tociljali se na prozorskim roletnama gore-dole, dok je išlo, pohvatali ribice iz akvarijuma, pustili vodu u kupatilu i kuhinji, našminkali se i naparfimisali, posrali se gospodarima u bračnu postelju — a onda im je ponestalo ideja. Majmun reče: ja znam jednu novu igru! Papagaj: Kakvu? Majmun: Čekaj, videćeš! — Uzeo je maramu i papagaju vezao oči. Tako, rekao je, sad ću te lepo zavrtneti ... a onda ... Tog trenu nadletali su američki bombarderi i pustili tepih bombi. Iz ruševina je ustao samo papagaj, bez perja, otresao se i vezanih očiju ljutito povikao: Jebem ti boga i tu tvoju novu igru!“

„Jako mi nedostaje Ljuba s kojim sam vodio plodotvorne razgovore. To je bar jedan od oblika stvarnog života: razmena misli. Sad sam opet okrenut unutrašnjim monolozima i dijalogima sa samim sobom. U pisanju sam došao do stepena koji stihovi više ne mogu da zadovolje: to su jezerca, potoci — a ja ispred sebe gledam veliko more. Ponekad mi se učini da valjam lađe po suvom. Napor Argonauta mi se, ponekad, čini simboličnim. Ponekad me obuzme jeza: da nisam možda već stigao na vrhunac svog života, a da to nisam primetio? Da li mi se vreme sveti? Da li mi putanja već ide nadole? I neće li me Liliput ipak ubiti? Nepoverljivo iskušavam tananost misli, snagu reči, oštrinu života, pohlepu za oblikovanjem — ne, vrhunac je još daleko, kažem. Proučavam životne puteve velikih stvaralaca. Mikelandelo je počeo i prestao sa 'Pieta', kao da je hteo da dokaže da

je kraj — vrhunac i da nema padanja. Put Dostojevskog nije okončan, prekinut je u grču. Tolstojev dug život je tragedija ljudske sreće; morao je da gleda kako se uzor za uzorom tokom vremena kvari; od propadanja u sebi branio se životinjskom snagom; njegov fizički poraz — smrt u čekaonici železničke stanice prilikom bekstva kroz snežnu mećavu — njegova je najveća moralna pobeda. Rembo je mlad pobegao od samoga sebe u crnu Afriku, vratio se uništen i praznih ruku u Marsej, gde su mu odrezali nogu. Nije ni slutio koliko će ljudi razmišljati o onim decenijama njegovog života koje je utopio u neprodorno ćutanje. Marsel Prust je napravio dobrovoljnu tamnicu (ne verujem da je to uradio samo zbog astme i hipohondrije) gde je kineskim zidom vlastite izrade bio odvojen od građanske prosečnosti; šta je radio u toj tamnici, znamo — ali nikada nećemo saznati (ni iz njegovih pisama) kakav je bio njegov brak sa samoćom; njegovo *Traganje za izgubljenim vremenom* je borba protiv smrti i gubitka, protiv pada.

Koliko stvaralaca je iščezlo u tamnicama ovog glupog sveta; koliko ih se spasilo u strašnoj borbi; Dostojevski je u prtenoj košulji na smrt osuđenog čekao u dvorištu tamnice i video pred sobom nekakav posmrtni život. Tolstoj je bio ljut na cara koji ga nikako nije hteo da baci u tamnicu. Veliki stvaraoci su kao mentori koji izgaraju, ali nikad ne sagore; uvek dolaze ljudi s halucinacijama — i opet gledaju njihov ognjeni put. Originalni stvaraoci su i kao večno živa stabla ispod kojih možemo, ili ne možemo, leći da bismo halucinirali o vlastitom životu na potpuno nov način. Istina, sve te stvari treba objasniti. Jer, ako nije moguć čitav nedodirljiv, silovit život, onda je bolje i da ga nema.“

Prirodno je što se u mislima uvek vrtim oko svojih već ispisanih i tek pripremljenih papira, iako me tamničari gledaju kao onog Ciganina koji je pod vešalima za poslednju želju odabrao cigaretu — kad mu je monah ponudio vatru s upaljene sveće, ljubazno je odbacio njegovu uslugu, kao: Dajte mi radije šibicu — paliti cigaretu svećom je štetno, od toga se dobija sušica.“

„Ponekad, me obuzme čudan osećaj, da sam od svoje mašte napravio zamenu za život. Da li je još moguć put nazad, u istinski život? Sad čeznem za tim da pišem prozu. Snagom moram da krotim duh koji mi noću, mimo moje volje, bez moje dozvole, isprepliće nove stranice, što može biti pogubno za delo — jer kasniji detalj može biti samo imitacija; prvobitnog, a svaka imitacija je bezvredna.

U našem zanatu vrednost ima samo prvi izvorik, rođen isto kao čovek: jednokratno, spreman na smrt, bez mogućnosti ponovnog rođenja.“

„Želim da napravim komediju *Antaos Veliki* koju već dugo planiram. U njoj nameravam da ostvarim odnos čoveka prema vlasti, prema državi. U to delo morao bih da uložim sva svoja iskustva te vrste, koja nisu baš mala, ako pomislimo, da je zatvor na ovom svetu najveća laboratorija, najveća informativna kancelarija i najokrutnija crtačnica karikatura ljudi i ljudskih ustanova. Ovde su okupljeni vojnici ispod svih zastava, članovi svetskih policija i agentura, obaveštajnih službi, ovde saznajemo tajne koje spoljni svet i ne sluti. Zato sam se, verovatno, morao spustiti u taj ponor. Ovde je jedan Slovenac koji je bio policajac u Tokiju, drugi je bio član motorizovane policije u Liverpulu, ovde je iseljenik iz Australije, drugi je došao iz Amerike, ovde su zarobljenici iz svih logora, ruskih, nemačkih, američkih, francuskih, jedan je bio čak u japanskom zarobljeništvu kao američki vojnik. Ovde je i mladi momak koji je kod Dipa, kao nemački tenkista, izgubio

obe šake; napravili su mu odlične proteze. Zatim se, posle rata, vratio u domovinu, razočarao se i hteo natrag, ali mu nisu dali pasoš. Pokušao je da ilegalno pređe granicu, ali su ga uhvatili. Ali kakav je životni moral! Po ceo dan peva, šali se i pravi planove za budućnost. Gledam ga s poštovanjem, kao profesora životnog zanata. Ovde saznajemo i o bezbrojnim zakulisnim događajima koje nikad nismo razumeli, o pravim licima brojnih ličnosti, ovde primetimo niti na koje su vezane neke figure umešane u javna zbivanja. Ovde je šofer (osuđen zbog udesa u potpuno pijanom stanju), koji je vozio neke budže, šoferi imaju dobre oči, sluh za rad motora i dobro sećanje. Ovde sedi i kolega pisca koji me je politički napao u novinama — radi odbrane 'moralne čistoće umetnosti' i socijalističkog realizma; svedoči, da su zajedno, za istim stolom potpisali Nemcima 'vernu saradnju' čime su kupili slobodu kad su bili uhvaćeni s naprtnjačama na leđima na putu u partizane. Najposle, ovde su sa mnom i pripadnici svih režima koje sam osetio u svom životu.“

„Moram da razbijem vlastitu legendu, razneti priviđenja, preseći svako 'istorijsko gledanje' i stvari postaviti tamo gde im je i mesto. U meso i krv: stvarnost, jasnoća! Zaista, treba oživeti, dići se iz groba: kakva mi borba predstoji! Mada se kaže — ostati u prividu — ostati večno mlad, kao slika Dorijana Greja.“

„Život se sastoji od samih raskrsnica, lavirinta raskrsnica, gde se nikada ne vraćamo. Nema nikakve Arijadnine niti. A čovek retko sazna kakav je s raskrsnice onaj put koji nije odabrao.“

„Ideja, moje komedije *Antaos Veliki* je ova: Dešava se u bezimenoj prekomorskoj državi. Glavna ličnost je multimilionerov sin koji zbog studija istorije poludi i počne da uobražava da je car. Dakle, obična fiks-ideja. Samo, ova vredi truda, jer očevi milioni u kupljenoj pustinji podižu pravo carstvo, pravi dvorac, pravu politiku i pravu vojsku. Dakle, igramo se države sa svim potrebnim institucijama. Međutim, među glumcima ima i mnogo članova prave revolucionarne partije koji su se spretno infiltrirali u vojsku i vladu; oni pravim oružjem veštačke države prisvajaju pravu državu. Vidimo, znači, više državnih aparata: stara država, nova država, u međuigri veštačka država koju učeni Antaos namerava, prema studijama istorije, da napravi uzornom. Toliko ukratko. Na kraju komedije u skici vidimo narednu fazu — državu koja će nestati posle bune onih revolucionara koji se ne slažu s konzervisanjem revolucionarne ideje i korupcijom novog režima. Jedni snovi se sruše u krv, drugi se dižu iz krvi. Antaos prolazi kroz tamnice, kroz ljubav, oslobađa se bogatstva i fiks-ideje, završava kao profesor istorije čije revolucionarne ideje, koje razvija u svojim predavanjima, već plaše vlast...“

„Prošlo je i ovo nedeljno popodne. Nedelje su ovde mrtvo vreme, kad se ništa ne može dogoditi. Oko 14 časova sunce je probilo maglu i oblake, a samo čas kasnije već je malaksalo, magle su se kao mreke skinute s mesa vukle preko njega. Ostalo je bez žara i čara. Okružen sam denuncijantima; kroz prozor u sobu gleda stražar: jesam li zaista prisiljen da ubijem ovaj dan? Kakva strašna pomisao: ubiti potpuno živ dan! Odvući se na ležaj, zatvoriti oči i odvesti se u snove — ne u san — i oči otvoriti tek onda kad mrak bude sahranjivao dan koji se rodio bez smisla! Uvukao sam se pod pokrivač, ostavio mali otvor za svetlost, uzeo deo novina i grafitnu minu; krijumčario sam na margini i između redova nekakve zaključke svojih razmišljanja. Samo da ne propadnem: zamišljam

kritične psihoze u koje zapadaju ekspedicije u džunglama Amazona i polarnim ledenim beskrajinama. Kako se spasavaju karavani izgubljeni u pustinjama. Najzad: ako sačuvam kožu, biće ovo plodno vreme.“

Ovo „istorijsko razdoblje“ nazvao sam Ostrvo papagaja, jer sam, u ono vreme, pronašao hobi — skupljanje viceva o papagajima. Takva razdoblja traju po nekoliko meseci, retko, godinu dana. I na Ostrvo papagaja je pala bomba, tresnula je, a uspelo je da preživi samo nekoliko oglednih kunića. Bombardovanje je, verovatno, izazvala flašica vina (zapravo čutura). Naravno, nemoguće je piti u ćeliji, a da cinkaroši ne osete zadah alkohola. Ako deliš s njima, onda si magarac, daješ dragocenost i još će te potkazati kako si pokušao da ih navedeš na greh. Ako ne deliš, trudiće se iz petnih žila da te pokopaju. Jednom rečju — rođak čuvara otkasao je u transport, čuvar je nestao u nepoznatom pravcu i linija se prekinula.

Otišao je i mali Tibi, što mi nije bilo posebno žao, jer je počeo da mi ide na nerve svojim kompleksima muškosti. Naučio je da psuje od ložača-provalnika i to stare, arhaične psovke, pogrešno je upotrebljavao tek naučene izreke (čuo je svog uzora kako jednom čuvaru niskog stasa kaže: „Ti si tako mali da moraš tri puta da uđeš, da bismo te primetili!“ Tibi je vikao na redara: „Ti, uđi tri put unutra!“ Ovaj je bar za pedalj bio viši od Tibija — pa je pitao: „Zašto?“) pored toga odjednom se setio kako je „opalio jednu mrcinu koja je imala tako malu da ga je sasvim našuljao.“ Počeo je da uveličava svoj delikt i pri tome potpuno zaboravio da mi je sasvim detinjasto pričao o svom strahu svake večeri kad ide na spavanje. Kad je bio mali uvek je, pre nego što zaspi, zamišljao kako je pokriven mekanim pokrivačem koji je za druge ljude bio tvrd kao čelični oklop. Jednom je sanjao da je onaj pokrivač postao tvrd i na njemu, da više ne može da se pomeri; osećao se kao da je živ pokopan u grobu. Spopao ga je takav strah da je zbacio pokrivač i posle toga dugo vremena uveče nije mogao da zaspi od straha, posebno kad bi ga posle večere, pretukla starija sestra koja ga je odgajila, jer su bili bez roditelja. Sad je polako postajao mali heroj.

Prvih godina zatvora ljudi s maštom su mi se dopadali, zatim su mi dosadili, pa sam počeo da više volim stvarne, normalne ljude. I među cinkarošima su opasniji fantasti i brbljivci — od račundžija.

Stiglo je više novih ljudi, pa i nekoliko poznanika iz prethodnih zatvorskih razdoblja. Među njima je bio i oficir, nekadašnji partizan, koji je u afektu nekoga ubio. Taj je užasno prezirao okupacijske delikte, s kriminalcima se rado šalio, bio je originalan na svoj način. Ne znam koliko puta je ranjen u ratu. Čim se vratio iz šume odmah se oženio, naravno, izabrao je pogrešnu ženu. Propio se i alkohol je kumovao ubistvu. Cinički se smeškao kad je rekao: „Učili su nas da ubijamo, a mi ne umemo da zaboravimo“. Pitao sam ga da li cinkari. Bez razmišljanja je hladnokrvno odgovorio: „Ne. Ali, ako mi neko ide na nerve, zakuvam mu. Zašto bih se ja gnjavio s njim, kad mogu da ga udarim upravom; zašto je inače imamo!“

Pokazalo se da je baš takav, kakvim se i prikazuje. Nešto čudno je tog čoveka vezalo za bivšeg belogardistu: priređivali su čitave predstave zezancija. Bivši oficir, koji je prezirao većinu okupacijskih delikata umeo je da se grohotom smeje sa kolegom koji je bio domobranski obaveštajac i koji je glavu spasao na sasvim nerazumljiv način (sam je

mislio zbog inertnosti, đavola!). U detalje mu je pričao šta bi uradio s njim da ga je, kao domobrana, uhvatio u šumi. Ni ovaj njemu nije ostao dužan, samo je bio uzdržaniji; izražavao se nerazumljivo, a aluzije je pojačavao mimikom lica. U sobi je nastalo pravo svadbeno veselje kad su ustanovili da su se u ratu sreli na jednom brdu. Partizani su tamo morali da ostave topove koje, u ofanzivi, nisu mogli da vuku za sobom. (Topovi su bili zaostavština italijanske okupacije.) Oficir je tada bio komandant artiljerijske zaštite, iz topova je izvadio upaljače i sakrio ih. Domobran je bio u četi koja je topove našla, ali nije mogla da pronađe upaljače, pa su od besa skinuli točkove topova i pustili ih nizbrdo.

„Upaljači su bili sasvim blizu topova — zar se ne sećaš da su tamo bile neke stene obrasle mahovinom?“

„Sećam se.“

„Eto, vidiš. Rekao sam sebi: svuda će ih tražiti, samo tako blizu topova neće. Lepo sam podigao sloj mahovine s jedne stene, pa ispod stavio upaljače i brižljivo ih pokrio mahovinom — kao da je samo jedna stena.“

„Do đavola! Stvarno smo sve pretražili, samo mahovinu nismo podizali.“

Posle smo slavili. Pili smo medovinu (med je bio dozvoljen u paketima; ako dugo stoji s vodom, pretvori se u alkohol) i pušili sasvim pristojne opuške. Jednom — u nekoj debati — domobran je rekao oficiru: „Jesi li ti zagriženi komunjara, a?“

„Nisam“, odgovorio je ovaj, „ali ti moraš verovati da jesam.“

Zatim se grohotom nasmejao, kao da je ispričao dobru šalu, uozbiljio se i rekao meni, ne njemu: „Magarac! Posle svega što smo iskusili posle rata...“

Počeo je da hoda tamo-amo i zvižduće borbenu partizansku pesmu.

S novim ljudima stižu i novosti. Ubicu, koji se razmetao svojom potencijom da se tresao klozet, pustili su uslovno, zbog dobrog vladanja ali je već posle dva meseca stigao nazad, na grbači je imao čitav niz krađa i provala pa čak i pokušaj pljačke. Policiji ga je predala žena kod koje je stanovao; samo da bi ga se otarasila. Ispričala je i da je potpuno impotentan. Građevinac, osuđen na smrt streljanjem pomilovan je na dvadeset godina, ali su mu to rekli tek tri meseca posle pomilovanja, kad su mu sasvim nervi popustili; pentrao se na prozor i urlikao kao lud. Posebno ga je izmučio čuvar koji je dolazio da ga sadistički ispituje: „Onda, jeste li spremni? Popušite još cigaretu, pa idemo.“ — Ili je strogo dolazio po njega sa „Spreman? Idemo!“ vodio ga na ribanje hodnika. Kad je — čovek s maštom — od toga poludeo, obavestili su ga da je pomilovan. (Bolje da ne pričam zašto je osuđen na smrt po zakonu o narodu i državi. Danas bi za iste delikte doživeo, uglavnom, saslušanje i žigosanje u novinama.) Kad kroz tu lupu gledam Cesmanovih jedanaest godina čekanja na izvršenje smrtno kazne, vidim sasvim druge stvari od gospodina guvernera koji je najposle naredio izvršenje. Drhtao sam celim telom kad sam kasnije čitao Cesmanove lepo napisane knjige. Žao mi je što ne mogu da verujem da ga je na onom svetu prigrlio Hrist kao desnog razbojnika. Srećni su oni koji zaista veruju u zagrobni život, za sebe i za sve siromahe sveta.

Posle trideset godina zatvora pušten je i stari kriminalac koji je po zatvorima proveo i rat. Na rastanku ni sa kim nije govorio. Odeću mu je, pošto je nije imao, poklonila uprava. Onaj, koji je s njim bio u ćeliji ispričao nam je šta mu je rekao saznajući da će izići (retko se desi da neko ne ponese neku poštu ili da ne primi koju porudžbinu spolja):

„To će za mene biti smrt.“ Žeđ za slobodom mora da je sasvim zgasla u njemu, inače ne bi preživeo.

S polovinom odležane kazne pustili su Ciganina Šandora, koji je bio nadzornik zidara zatvorenika. Šandor se starao da zatvorenici zaista vredno rade. Bio je jedan od dva Ciganina koji su jedini bili van ciganske zajednice, drugi je bio „izdajica“, za koga su Cigani govorili da neće živeti ni 14 dana ako uopšte izađe iz zatvora. Šandor, nekako, nije spadao među njih, bio je bolje sorte, pravi gospodin. Pre rata je bio zatvoren zbog slučaja koji je, zahvaljujući novinama, postao slavan. Lopov je župniku odneo milion dinara (što je tada bilo kao današnjih bar stotinu miliona). Opisao nam je kako je to bilo. Jedne večeri došao je maskiran u župni dvor, uperio u župnika pištolj, prisilio ga da otključa blagajnu i pokupio pare. Onda je župnika i njegovu kuvaricu odveo u podrum, gde su morali da se skinu do gola, a potom ih je, jakom vrpcom, vezao za puno bure u veoma zanimljivoj pozi. Zapretio im je da ne zovu u pomoć, jer će se inače vratiti. Oslobodili su ih tek ujutro. Župnik je bio toliko uplašen, da se kleo kako je video velikog lopova, dok je Šandor bio niskog stasa — što je veoma otežalo istragu. Šandora je uništilo rasipanje novca po većim gradovima u zemlji a išao je čak i u Budimpeštu i vratio se. Kad su ga uhvatili uopšte nisu znali koga imaju. Kad su saznali odakle je, prisetili su se pljačke. Župnik ga nije prepoznao, izgledao mu je premali. Ali, trag rasipanja novca vodio je dotle. Nekako je preživeo rat, najviše skrivajući se pred Nemcima, a posle rata se opet dao na „posao“. Ovog puta je bio poštar. Znao je da u jednu kuću stižu paketi iz Amerike. Svaki put, kad bi stigao paket iz Amerike, uveče bi dolazio maskirani čovek i sa uperenim pištoljem, otimao paket. Milicija je postavila zasedu. Šandor je upao u zasedu; samo su mu rafalom brzometke „preštepali“ ruku od ramena do šake. Nestao je, a krvavi trag se izgubio u nekom potoku. Opet je potera bila neuspešna, dok apotekar nije ispričao kako neka Ciganka dolazi po čudne lekove za gnojne rane. Pratili su je — i našli Šandora sa trulom rukom. U bolnici su morali da mu odseku ruku, a u zatvoru mu se, i posle više godina, rana otvarala i gnojila, ruka je morala da se odseče sasvim do tela. Jednom mi je poverio kako će mu baš ta odrezana ruka i te kako dobro doći. Kad izađe, napraviće finu protezu. Noću će pljačkati s dva pištolja u rukama, zatim će protezu skinuti — i ko će sumnjati na invalida bez ruke? Profesor matematike, koji je sejao pesak pod Šandorovom komandom i sanjario o parlamentarnom uređenju države, jako ga se bojao. Prema meni je Šandor gajio izvesne ciganske simpatije, nije me „žicao“, dok je od svojih „podređenih“ hladnokrvno skupljao danak u hrani i cigaretama.

Dve zatvorenice je iznenadio u bunkeru (po jednoj verziji redar, po drugoj čuvar), baš kad su bile u ljubavnom zanosu. Obe su, navodno, bile veoma lepe. Tom novošću su se svi od srca zabavljali i hteli da saznaju detalje. Pošto ih nije bilo, sami su se potrudili da vazduh postane gust od požude. Čudio sam se koliko je o lezbijstvu znao priprosti seljak iz vinogradarskog kraja. Pričao je, da je kod njih tako nešto sasvim obična stvar. U ratu je pobijeno toliko muškaraca da sada jedan dolazi na pet devojaka. A kad se peče rakija i proba još topao protek, ženske skroz pošandrcaju. „Ljubavišu se među sobom, da ti ispadaju oči od smeha.“

Milicija je uhvatila „vampira“ koji se nazvao po kraju koje mu je bilo „radno područje“, ali se kraja ne sećam, ako je selo bilo Bela Gora onda se on zvao „belogorski vampir“. Noću je presretao usamljene žene, razgrtao pelerinu — i ručnom baterijom osvetljavao dobro nadržan polni ud; dole, naime, nije nosio ništa između kratkog sakoa koji je jedva sezao do pojasa i nogavica, koje su bile odsečene iznad kolena i svaka posebno vezana za nogu. Nijednu ženu nikada nije dotakao. Ali je neke uplašio do nervnog sloma. Hvatali su ga više meseci, ali je umeo spretno da izmakne zamkama, dok ga najzad nisu uhvatili. Uхватili su uplašenog, slabašnog momka, ni čačalicu nije koristio kao oružje — i prvu noć u policiji je preplakao. Pričao je bajke, kao da je sve to smislio za reklamu, jer ga nijedna neće... da je imao nameru da jednoj kaže da je vampir, da bi porastao u njenim očima... da je ionako mislio da se prijavi miliciji i moli da mu oproste, i slične priče. Poslali su ga psihijatru, posle toga je dobio deset meseci, ali se žalio, pa su mu kaznu povisili na godinu i po. Oficir je rekao da bi mu odsekao jaja da ga je on uhvatio, a ne bi ga zatvarao. Seljak je napomenuo da bi svi mi ostali bez jaja, kad bi nam ih sekli kad god nekoj ženskoj pokažemo kitu. Razvila se burna debata. Oficir: „A vi bi mu dali pola litre, kad bi na smrt uplašio vašu ženu, majku, sestru, kćerku, ha?“ Seljak: „Kako onda, kad pođete kući natreskani da se sve puši iz vas — onda se ženske nimalo ne plaše?“ Bio je, kao što je rečeno, iz vinogradarskih krajeva — a tamo se smatra velikom šalom kad pijanac ženskinju pokazuje pišu, a one, doduše, vrište ali rado gledaju. Naravno, ako stari panj trči za mlađima s pišom u rukama, rnože mu se desiti kao jednome koga su oborile na zemlju, skinule pantalone i visuljak mu namazale katranom.

Tada je bilo promenljivo vreme i u vazduhu je bio pritisak. Posle strašnog mraza, preko noći je ojužilo. Težak južni vetar udarao je o zidove koji su još uvek bili hladni kao led.

Kad je takvo vreme učestaju samoubistva, saznali smo za tri. Jedni polude. Drugi se opiru čuvarima.

Zatvorsko osoblje postane razdražljivo. Neki transporti (manji) odlaze, navodno, neznano kuda. Jedan što je radio u zatvorskom pozorištu u centralnom zatvoru (nikada nisam smeo prisustvovati tim priredbama, samo sam od „Ofelije“ saznao kako su prikazali Šekspirovog „Hamleta“), rekao mi je šta mu je poverio „šef kulture i cinkarenja“, da će ubrzo početi novi proces protiv mene — zbog novootkrivenih podataka o mojoj špijunaži — i da ću ovog puta biti osuđen na smrt. Navodno, taj bivši student (i partizan, nekadašnji hrišćanski socijalista) pisao je karakteristike ljudima koje je upoznao u zatvoru i bio prilično cenjen kao saradnik u upravi. Posebno je imao pik na svoje nekadašnje partizanske kolege informbirovce. Prema sveštenicima i okupacijskim deliktima pokazivao je više prijateljstva. „Ofelija“ mi je tankim ženskim glasom pričala kako ga je volela i kako ju je ipak izdao („Ja sam ga tako voooleo“). „Ofelija“ je bila i prebijena po goljoj u vreme kad ju je „šef“ vaspitavao. Pošto je Hamlet toliko pričao nesrećnoj „Ofeliji“ o meni, ova je u novim okolnostima želela da se veže za mene. Jedva sam je se otarasio.

Kao bomba je stigla vest o begu četvorice iz kaznionice na severu, dvojicu su uhvatili u begu, jedan je ubijen, a jedan je pobeo preko granice.

Ubijen je onaj, kome sam posvetio *Pozdrav ubijenom robijašu*, Viktor, a bio sam ga u zatvoru zavoleo. Tek kasnije, kad sam razgovarao s jednim od uhvaćenih i s još nekim ljudima, složio sam sliku čitave tragedije.

Ideja je bila Viktorova, bila je odlična, ali je imala grešku koja im je došla glave. Viktor je bio osuđen na 15 godina. Kao partizanski poručnik došao je, posle rata, u sukob sa lokalnom političkom policijom, jer je protestovao protiv njenih posleratnih metoda. Zatvorili su ga — a on je pobjegao. Lutao je po šumama i kod seljaka u nekoj gostionici vodio antidržavnu propagandu. Uхватili su ga ponovo i osudili na smrt. Opet je pobjegao i opet su ga uhvatili. Onda je došao pred vojni sud. Zalaganjem vojnog branioca koji se udubio u njegovu mladost (oskudica) i adolescenciju (radnik u rudniku), iščeprkao je odlične vojne karakteristike iz partizanskog razdoblja, na kraju, kad je protumačio njegov otvoreni karakter i osećanje za pravdu — Viktor je dobio ukupno 15 godina. U zatvoru je zbog opiranja i neprilagođavanja skoro sve vreme proveo u izolaciji. Upoznali smo se kod jednog pomilovanja, kad je izašao iz samice. Svi smo ga znali i pre, jer nijedna uprava nije mogla da ga spreči da peva (prijatnim baritonom) na samičkim prozorima. Bio je atletski građen čovek, srednjeg stasa, u srcu dobričina, ali strašne, medvede snage u rukama. Znalo se da je nekoga „srdačno prigrlio“ i polomio mu nekoliko rebara, jer mu je u svađi bacio opušak u glavu. Pisao je i pesme, isključivo o slobodi; koliko god je na rečima bio prirodan i jasan njegovi stihovi su bili puni zanesenih književnih izraza. Viktor je za kolege zaverenike odabrao dva politička, obojicu „nove delikte“, emigrantskog kurira Adija i jednog zgodnog momka koga nikada nisam čuo da govori. Sva četvorica su se prijavili za saradnju u kulturi da bi mogli da dolaze u salu za priredbe. Tamo je Viktor vodio trening. Skakali su s galerije u salu, što je bilo prokleta visoko, mislim da nije bilo manje od osam metara. Leopold se plašio tih skokova. Naterali su ga na skok samo jednom i tada je bio polumrtav od straha. Kad bude trebalo, skočiće, rekao je. I baš je zapelo na tome i još nečem, što bi teško bilo očekivati u takvom slučaju. Plan je bio dobar. Tada su popravljali fasadu jednog trakta i tamo su stajale dosta visoke merdevine. Tokom šetnje sva četvorica su se odšunjali; polako su krenuli — s nekim papirima u rukama kao da su poslani na merenje — prema merdevinama, uzeli su ih, krenuli polako s njima preko dvorišta, zatim su počeli da trče, prislonili su merdevine uza zid — dosta daleko od stražnjih tornjeva — brzo se uspuzali uza zid i skočili u slobodu. Trojica su skočila srećno, četvrti — Leopold, slomio je nogu. Prva dvojica su već bili daleko — mesto sastanka u određenoj šumi kraj grada; šuma je bila na uzvišici i videla se s viših spratova zatvora — kad se treći okrenuo i video šta se desilo s Leopoldom. Vratio se, pokupio ga i povukao za sobom. Treći je bio Adi, koji je, kao ilegalni kurir, dobro poznao granice, on je znao gde će moći da sigurno pređu u susednu Austriju. Stražari na tornjevima dali su alarm, za beguncima je već krenula „potera“. Nedostajalo im je još samo malo do šume kad su ih gonioci sustigli i zgrabili. Adi je pokvario plan pomažući Leopoldu.

Neki zatvorenici su mu, kad se nekoliko meseci kasnije vratio među njih prebacili, glupost — svaki pametan čovek bi onu barabu ostavio sa slomljenom nogom tamo i pobjegao. Adi na to nije odgovarao.

O drugoj dvojici nekoliko dana ništa nismo čuli. Zatim su noću dovezli Viktorovo telo.

Redar samičkog trakta, onaj nekadašnji redar u smrtnom traktu (srebrnosive oči u crnim dupljama, tokom rata gestapovac) rekao mi je, jednom prilikom kako je Viktor izgledao u mrtvačnici, nedirnut, sem što mu je donji deo tela, nekako s unutrašnje strane slabina, i kosti kuka, bio sav izrešetan. Očigledno, brzometka, sasvim izbliza, spreda. Kad su prali Viktorovu odeću na maramici su nabrojali više od dvadeset rupa od metaka. Bilo je rečeno, da je ubijen u begu. Meci su bili — kako je rečeno — ispaljeni spreda i iz velike blizine, jer je i odeća bila osmuđena.

Znači, uhvaćen je i ubijen — bog zna kada i kako. Jasno, Viktor i onaj koji je prešao granicu, neki Peklar, nisu znali za sigurne prelaze, granicu su odmah posle bega blokirali. Viktor je, dakle, pao u zasedu. Adija su — uhvaćenog — saslušavali, primenivši gruba sredstva da bi kazao gde će begunci imati sastanak. Izmislio je svoje rodno mesto i odveo ih tamo. Samo da beguncima da vremena. Stvar mi nije dala mira. Počeo sam da analiziram podatke koje sam sakupio. Da su hteli da ga ubiju dobio bi metke u grudi, u glavu, svuda, samo ne tamo, gde je dobio gust rafal. Za sebe sam, poznavajući Viktorovu prirodu, rekonstruisao događaj: Neko je brzometkom nišanio Viktoru u grudi, Viktor je iznenada udario po cevi da bi je spustio nadole i udesno. Verovatno je držao ruke uvis, pokret je trajao delić trenutka više, čovek sa brzometkom je odapeo, a brzometka je bila podešena na automatski rafal. Viktor je dobio gust snop kugli desno nisko u telo, što je bilo smrtonosno.

Bog zna, koji je ovo po redu bio njegov slavni beg. Tokom rata zarobljen je kao partizan i priključen stotini talaca koje su, blizu Celja, obesili na stabla jabuka uz cestu — kao osvetu za partizanski napad na nemački automobil u kojem je smrtno pogođen jedan viši oficir. Već je stajao ispod svoje jabuke, kad je na motoru stigao kurir, pa su ga vratili u zatvor. Intervenisala je njegova nekadašnja devojka koja se sada zabavljala s jednim od šefova Gestapoa. Smelim begom spasao se transporta u Dahau. I opet otišao u šumu, odakle se vratio s odlikovanjima. Kako vreme izuzetno melje ljude. U kratkom razdoblju od sedam godina mogao si biti sve najbolje i najgore istovremeno i jedno za drugim: 1941. g. bio si zločinac po kraljevskom zakonu o zaštiti države; u godinama rata mogao si biti sve — zavisno od miljea (junak u šumi — mrtvac u rukama Gestapoa, Musolinijev ili Hitlerov nosilac ordena — na smrt osuđeni od partizana, belogardejski svetac i mučenik — kvislinška svinja u očima Osvobodilne fronte, imao si mogućnost izbora); posle rata okolnosti su se izmenile, ali si opet imao mnogo kontradiktornih mogućnosti: zbog sitnice si od zaslužnog borca mogao postati — antinarodni element, veliko O.G. (O.F. skraćenica za Osvobodilnu frontu. O.G. u narodnom govoru znači opreznju guzicu tokom rata), dakle — mnogo „opreznih guzica“ postali su zaslužni borci za socijalizam, klerikalci su postajali borbeni partijci (pred čime se nijedna revolucija ne može — možda i neće povući), posle 1948. g. mogao si, kao bivši narodni heroj, da preko noći postaneš informbirovski zločinac protiv naroda i države. To je dijalektika politike.

Svaki od navedenih izraza označava izvesnu kvalifikaciju na izvesnom političkom cenovniku. Čovek treba da u ponuđenom cenovniku pronađe vlastito mesto, otkrije svoj

put i svoju pravu vrednost i to ne samo intelektualac, nego i seoski glupan, jer oštri i brzi događaji nikoga ne štede.

Čuo sam za zanimljiv događaj u kaznionici na severu: jednog lepog dana ispred kaznionice zaustavile su se dve velike limuzine, iz prve limuzine iskočilo je nekoliko oficira, iz druge vojni šofer koji je naglo otvorio stražnja vrata — odakle je dostojanstveno izašao general visokog, lepog stasa, od oko trideset pet godina. Zatvorska uprava je zanemela od straha, kakav li je cilj ove oficirske ekspedicije? Pratnja je opkolila generala koji je na grudima, na vidljivom mestu, imao orden narodnog heroja. Ušli su u upravnu zgradu, ne osvrćući se na stražara. Pokazalo se da je general došao da obide brata-zatvorenika, koji je bio antirežimski raspoložen i koga su uhvatili na granici kad je. nameravao da ilegalno pređe na Zapad (ne znam koliko godina je dobio za to). Njega sam poznao dobro, bio je simpatičan momak, srednjeg stasa, ali širokih sportskih leđa, zlatna medalja Republike Srbije u boksu (polusrednja kategorija). Zatvorsko osoblje ga je, na brzinu, pozvalo, zatim se povuklo i zatvorenika ostavilo nasamo sa bratom generalom i njegovom pratnjom.

Odatle pa dalje moram da se pouzdam u čuvare koji su prisluškivali i o tome pripovedali majstorima u zatvorskim radionicama. Oficiri iz pratnje su otvorili aktovke, na sto su stigle flaše i birana domaća hrana. Braća su se toliko zezali da se soba tresla od smeha. Nikakvih pridika ni sa koje strane. Na kraju, na rastanku, pred kompletnim zatvorskim osobljem, koje se tu okupilo da izbliza vidi narodnog heroja-general, čovek u uniformi najveće časti u zemlji zagrlio je čoveka u odelu najveće sramote. To se razlikovalo od događaja za koji sam ja znao: kad je brat na visokom položaju zatvorio i šikanirao sestru jer se nije u celosti slagala s njegovim iznenadnim antiruskim i antiboljševičkim obrtom.

Priča o braći posebno se dopala zatvoreniku koji je zatvoren bukvalno zbog Betovenove *Devete simfonije*. Po zanimanju je bio službenik nižeg stepena, ali pametan čovek i veliki pacifista. Bio je za sve što miri ljude — i protiv svega što stvara razdor u svetu. Smatrao je da je najveće zlo čovečanstva ljubomora. Davao je na znanje koliko je ljudi palo već u Homerovoj *Ilijadi*, samo zato što je jedan Grk bio ljubomorani na nekog Trojanca zbog lepe Helene. Tu mu nismo mogli prigovoriti. Znao je napamet početak *Ilijade*.

„Gnjev mi, boginjo, pevaj Ahileja, Peleju sina/ /zlosrećni. štono Ahejce u hiljade uvali jada/ duše pak mnogih junaka jakih posla Aidu / a njih učini same da budu pljačka za psine/ i još gozba za ptice . .

Ljubomora je uništavala porodice, terala ljude na zločine, na bratoubistva, razjedala društvo i — čak — izazivala ratove. Bez ljubomore svet bi bio drugačiji. Nijedan Jago ne bi mogao nagovoriti nijednog Otela, Otela ne bi davili Dezdemone. Braća se ne bi mrzela. Brakovi bi bili srećniji. Deca ne bi gledala tragedije među roditeljima. Ne bi čak došlo ni do jednog svetskog rata — po njemu, obična ljubomora može da preraste u ljubomoru među narodima i državama, pa čak i među blokovima. Posebno je prezirao zatvorenika koji je iz ljubomore ubio ženu, njenog ljubavnika, pa je još i u zatvoru tvrdio da nikada neće žaliti (da mu je žao samo to što su imali svega jedan život, a ne sedam, pa da gasi jedan po jedan!).

Čovek je bio takav vatreni antiljubomornik da je pobudio moju pažnju, posebno kad je rekao da je i sam oženjen i da ga ni najmanje ne smeta što se žena daje i drugima, još više je voli. Pozvao nas je da ga posetimo, svakako, svaki posebno, kad izađemo iz zatvora — i jahaćemo je bez straha i brige. A da ne pomislimo da nije lepa, opisao ju je tako da je mnogima pošla voda na usta.

Zabeležio sam ga, da bih ga, kad se pruži prilika, pogledao malo izbliza. Ispričao sam mu priču o dvojici prijatelja koji su se, u priči, zvali Kandol i Žig; prvi je drugome pokazivao nagu ženu dok je spavala, drugi ju je poželeo i ubio prvog, uzeo mu ženu i presto (Kandol je, naime, bio kralj). Čoveku se prvi deo priče svideo, a drugi nimalo. Mislio je da se pravi ljudi mogu o svemu dogovoriti bez ljutnje, podmuklosti ili čak zločina. Uopšte nije krio da ga žena ne veseli ako se ne dopada (isprva je tako rekao) i nekome drugome. Posle je, s vremena na vreme, tražio moje društvo i pričama o svojim zabavama sa ženom i njenim ljubavnicima pripremao za vreme kad „izađemo napolje i malo se proveselimo, da bismo zaboravili sve zlo“. Bivao je sve opušteniji.

Šta usrećuje u životu? Prijatna hrana, čašica u prijatnom društvu, koja šala i zabava bez napetosti.

Kako se ovaj čovek našao iza zidova kao politički osuđenik? Betovenova *Deveta simfonija*! To ga je podvelo pod paragraf o neprijateljskoj propagandi. Kad je „malo pod gasom“ voli da priča viceve. U većem društvu je ispričao nekoliko viceva koje je i sam čuo, narednog dana došla su po njega dvojica mladića, u istrazi se pokazalo da ga već neko vreme imaju na meti; znali su i šta je govorio na izborima. Ovu šalu su mu posebno zamerili; Došao jedan funkcioner (naravno, naveo je ime; o njemu se govorilo da je bez obrazovanja) sa ženom na koncert. Koncert je već počeo i čovek upita biljetara: „Šta sviraju?“ Ovaj reče: „Betovenovu *Devetu simfoniju*.“ Čovek se okrete ženi i ljutito reče: „Zar ti nisam rekao da se ne vučeš kao kuvana kokoš — vidiš, osam smo već propustili!“

Čovek je imao vremena da razmišlja o životu. Zaključio je: kad izađem, više neću raditi, a kod kuće ću pogledati ispred vrata stana pre nego što prdnem; ali zabave se neću odreći; ako je ženi drago, meni i prijatelju takođe, četvrti nema šta da se meša u naše stvari. Njega najviše uhvati kad vidi kako mu drugi tuca ženu. A tek ona zabava kad izabrani i ne sluti šta će biti — a on ga nadražuje pokazivanjem žene u delovima. Kad su bili na putovanju po Italiji kupio je liftboja kao trećega. Opijao me rafiniranim hvaljenjem ženinih čari (to mu je trebalo za večernje onanisanje): pri tome nije bio prost, govorio je o promenama na njenom licu tokom igre. o tome kako kod prvog, blagog razodevanja uvek pocrveni, onda se donekle zajapuri u licu. a oči još dobiju blesak poluugašenog ugljevlja. onaj umorno-živi sjaj ludosti, sve to kod nje ne može da se primeti kad je s muškarcem s kojim je već jednom spavala. Tada i on dobije osećaj kao da je još nikada nije imao, počinje da je posmatra i oseća osećanjima i maštom novodošlog. Sve njegove teorije o ratovima zbog ljubomore bile su objašnjene.

Javio mi se u sećanju jedan događaj, kad sam nešto naslućivao. Lumpovali smo kod poznatog bračnog para na kraju smo ostali nas troje, onda se mužu prispavalo. pa je otišao da spava u drugu sobu, a žena mi točila piće; bila je veoma prijatna i ja sam je na kauču dobro obradio. Kasnije sam slušao o takvim događajima ... naravno, đavo je virio kroz ključaonicu ... ako nije imao bolju špijunku.

Kad sam kao šesnaestogodišnji đak krenuo sa drugom na skautski način pešice na more, prenoćili smo kod šumara. Napio se i skinuo mladu, lepu ženu pred nama.

Eskimi iskazuju svoje gostoprimstvo tako što gostu nude svoju ženu. Kod mormona više muškaraca je imalo jednu ženu. ali tamo zbog malobrojnosti.

Đavola, ima toga mnogo u svetu, te „borbe protiv ljubomore“. Ponekad ima čari i u tome da muškarac razodene ženu pred drugom ženom, ali to uzbuđuje samo onda ako je i jedna od njih uzbuđena. Šta je onda s onim homoseksualcem koji je na udu pokazivao akt nage ženske?

Kao pubertetlija bio sam na raspustu na jednom dalmatinskom ostrvu. Kupali smo se u šumovitom zalivu s peščanim dnom i prozirnom plavozelenom vodom. Tamo je bio i jedan malo stariji momak, imao je oko šesnaest godina, koji je mene izabrao za druga u igri i poverljivu osobu. Tajno me vodio kroz gaj da bismo se straga približili ženskom klozetu. Na drvenom zidu bilo je okačeno veće parče platna od suncobrana. Provukli smo se ispod njega, tamo je bila rupa u zidu — pored nje još jedna. Klozet je bio stisnut između dve kabine. Kad bi se približila ženska, mi bismo se pritajili i onda posmatrali kako skida kupaće gaćice, ili ih povlači nadole i obavlja svoje. Gledali smo debele i mršave, stare i mlađe; posebno ga je radovala jedna visoka, prilično zaobljena plavuša za koju je znao da „dolazi oko jedanaest svakoga dana“. U početku mi je sve to bilo tako smešno, da sam jedva zadržavao smeh. Jednom bih i prsnuo u smeh, da me momak nije zgrabio za usta i zapužio ih. On je sve to pišanje, sranje i ženski prdež uzimao sasvim ozbiljno. Iznenada sam primetio da je spustio kupaće gaćice i da gledajući onaniše. Video je da ga posmatram, ali — kao da mu je to dalo još veći polet. Kad jednom nisam hteo da idem s njim, zbog igre loptom, na predstavu, naljutio se i bio jako uvređen tog dana. Za šta sam mu ja bio potreban? Praktično i on je — svlačio svoje ženske preda mnom.

Razmišljao sam i o orgijama u većem sastavu. Nema li u tome, negde skrivenog homoseksualnog zadovoljstva, ponekad sasvim podsvesnog?

Morao sam da se javim na raport kod upravnika zatvora, jer me čuvar prijavio zbog nediscipline u šetnji.

Skupljali smo pored zida rani, kržljavi maslačak da bismo u sobi napravili salatu s limunom i mašću. Odbio sam da bacim ubrani maslačak. Otpor je otpor, mali ili veliki, povod nije važan. Ušao sam u veću sobu gde je za stolom sedeo omanji čovek bezizraznog lica, čuvar je izašao i zatvorio vrata za sobom. Polako sam se uputio prema stolu, kad je on na izgled jedva primetan za stolom, pobesneo. Sav zajapuren u licu počeo je da viče: „Natrag! Rekao sam natrag, Levitane! Stojte ovde kod vrata! A šta vi uopšte, Levitane, zamišljate? Ha?“ Bio sam istinski iznenađen, vratio sam se, dakle, polako prema vratima i ostao da stojim tamo s rukama prekrštenim na trbuhu. Čovek je skočio, udario pesnicom po stolu i povikao: „Hoćete li stajati ‚mirno‘ preda mnom, Levitane, ili nećete?“ „Mirno!“ rekao sam. Spustio sam, dakle, ruke s trbuha i zagledao mu u oči, sve dok je izdržao. Kad je spustio pogled gotovo je krkljao od uzdržavanog besa kome nisam mogao da pogodim uzrok. Govorio je: „Naučićemo mi vas manirima, Levitane! To što se vi usuđujete, to ne sme nijedan osuđenik u ovoj kući! Mislite li da mi nemamo sredstava za prevaspitavanje takvih ‚elemenata‘? Skončaćete tamo! Tamo, gde vam je i mesto, Levitane!“

Pokazao je palcem nadole, prema zemlji, kao rimski imperator u areni. To ga je malo smirilo.

„Zašto se opirete čuvarima?“

Ja se ne opirem. Opet je pobesneo, kaznio me po spisku i divljačkim „marš!“ isterao iz sobe. Čuvar me nepomičnim licem, bez ijedne reči, odveo nazad u sobu. Posle nekoliko dana „Levitane, uzmite sve svoje stvari!“ i u magacin, okovi, čekanje i sve ostalo što uz to ide.

Na plovidbi sam ostavio za sobom Ostrvo papagaja. Kako se zove zemlja ispred mene, nisam znao; daću joj ime po Konfučiju koji je jedini od filozofa učio da na svetu postoje i ne popravljivo pokvareni — ljudi.“

A onaj upravnik, ili njegovi pretpostavljeni, ili obojica u stvari su mi koristili.

Dospeo sam u kaznionicu na severu, u trakt u kojem još nisam bio, među zanimljivije osuđenike. Pre svega, tamo je bio zatvorenik koji je isprobao sve naše kaznionice od prvog dana slobode. Od njega sam učio istoriju zatvora od prvog dana posle rata. Onda, tamo je bio informbirovac koji je već iskusio logore za „istočne delikte“ i bio — đavo bi ga znao po kojoj logici — poslat ovamo, verovatno uz neke intervencije. Pa jezuita, koga sam već pomenuo. Nekoliko „ratnih“ delikata, sve „školovane barabe“. Pa zanatlija, stolar, koji je odlazio na rad i donosio novosti i stvari iz zatvorskog „velikog sveta“; taj mi je ubrzo poverio da upravi daje podatke o ostalim zatvorenicima, ali da nikome nije naneo veće štete. Nije potpisao, ali je pod teškim pritiskom pristao na „saradnju“.

Od njega sam saznao da ima više vrsta potkazivala u zatvoru (on je dosledno rekao „Ka-Pe-De-u“). Svoje poverenike ima svaki trakti glavni čuvar. Svoju liniju ima svaki

čuvar-nadzornik u radionicama. Komesar i upravnik imaju svaki svoju mrežu i jedan drugome se ne mešaju u posao. I referent za kulturu ima svoje informatore. Zatim, ima obaveštajaca većeg kalibra koje saslušavaju oni iz centra, a koje uprava ne dira. Stolar je bio upravnikov poverenik, sadašnji upravnik mu se nije dopadao, ali ga je ovaj preuzeo od prethodnog. Prethodni je svoj posao uzimao jako ozbiljno, dok je novi sklon savremenom zlu, koristoljubiv je, pred onima gore savija šiju, plaši se svog osoblja, a pritiska one dole, osuđenike, pravi „biciklista“.

U „Konfučijevom hramu“ istoriju zatvora sam sastavio kao šaljivo-tragičnu tiradu, pisanu na melodiju vojne pesme Romelove armije u severnoj Africi, koju me naučio čovek koji je bio tamo ... U ratu bombe praskave / pale su na tamnice ove./ Lukas čisti razvaline,/ gomila zidova pod rukom nestaje,/ upoznaje robijaše,/ šaljive i dobre momke./ Nailaze na mračne stvari:/ u traktu „Ce“ kosti leže;/ a svaki od kostura onih / nekad je ovde sreću čekao ...

Prvih godina ovde su bile i žene (posle su ih premestili u žensku kaznionicu) tako istoričar saopštava o rađanjima velikih ljubavi, pa i o tajnim susretima osuđenica i osuđenika koji su imali kakav posao, a time i mogućnost kretanja po kaznionici (po svim rupama, ćoškovima radionica, po klozetima i u polumraku iznad karantina. Istovremeno su odlazili vrlo nervozni noćni transporti kamiona unepovrat).

Još je živa legenda o čuvaru-sadisti koji se zvao po nekoj životinji, recimo Ovan. Taj je voleo da donosi lične presude i izvršava kazne. Ko mu se ne bi dopao, nadrljao bi. Odveo bi ga u podrumski bunker i isprebijao. Mnogo je pio i bio posebno opasan prepadne dok se još ne bi istreznio od prošle noći. Jednom je, na konopcu, vukao za sobom mrtvog vrapca po kaznionici (ali ga je još živog vezao kanapom za nogu). Sveštenici su tada još bili posebno, u zajedničkim sobama. Otreznio se i iz sobe pozvao prvog, drugog, trećeg, osuđenika i zahtevao da „ptici da poslednju pomast i izgovori sve potrebne molitve“. Jedni su se pobunili protiv toga (s objašnjenjem da to ne smeju, objašnjavajući zašto to nije dopušteno), drugi su od straha popustili, što ga je vrlo zabavljalo.

Pucao je u sebe kad su se prilike u zatvoru malo sredile. Ispalio je kuglu u slepoočnicu, ali mu je samo izbila oko, preživeo je i vratio se na posao (posle pet, šest meseci odmora). Sasvim se izmenio, nosio je kapu preko prostreljenog oka, hodao je po kaznionici kao crni oblak, ćutljiv i napet.

Posle je još jednom pucao u sebe, ali ovog puta uspešno.

Do dolaska upravnika, za koga se pričalo da je španski borac, osuđenici su nosili teške gvozdene kugle pričvršćene uz okove i prikovane na голу goljenicu. U ono vreme kovač je bio čuveni pljačkaš Rehar (pljačkaši su se u ono vreme nekako dopadali čuvarima, jer su pričali kako su pljačkali samo bogataše i popove, i jednoruki Ciganin je po svom dubokom ubeđenju bio „napredan“, jer je opljačkao popa). Kovač je mnogima, koji mu se nisu dopadali zakivao još vreli obruč na nogu. Kad su jednoga dana lanci s kuglama otišli u topionicu, bio je to pravi robijaški praznik, vesnik boljih vremena.

Dok danas osuđenici sede u savremenim, novosagrađenim paviljonskim kolonijama ispred televizora u sali za kulturu, možda se ponekad sete naših vremena, kao i mi prvih godina tamničke civilizacije u Sloveniji.

U legendu spada i era zapovednika čuvara „Crnorukca“, vojnog invalida s protezom na kojoj je nosio crnu rukavicu (i teško onome koga je udario tom svojom gvozdenom protezom). To je bio čovek koji je iz dna srca mrzeo političke zatvorenike i osećao nekakvu nežnost prema kriminalcima. Mucao je. Kad je delio pakete odvajao je bolje zalogaje za sebe i svoje podređene, nešto je ostavljao i osuđenima, posebno ubicama. Prilikom deljenja paketa pomagala su mu dvojica redara. „Kkkkoliko si ih ubio?“ „Jednoga!“ „Ddaj mu jednu jabuku.“ „Kkkkoliko ti?“ „Dva, gospodine zapovedniče.“ „Dddaj mu dve jabuke“. Jednom je došao u ćeliju zatvorenika koji je dobio paket u njegovom odsustvu. „Jesssi li dobio gusku?“ „Dobio sam, gospodine zapovedniče.“ „Hhhoćeš li gusku pojesti?“ „Hoću, gospodine zapovedniče.“ „Nnećeš, jer ću je ja pojesti. Ovamo s guskom!“ Išao je u večernju gimnaziju. Za svaki predmet je uzeo po jednog osuđenika kao instruktora. Za geografiju je uzeo jednu „školovanu barabu“, doktora prava, koji je zatvoren zbog nekog ratnog delovanja u propagandnom štabu kvinsliške vlade. Došao je i dan pre ispita. Osuđenik je predlagao da ga propita gradivo za ispit. „Ah, šššta će mi to! Govori samo ti. Jjjja ionako sve znam.“ Opet ga je ubeđivao da bi bilo dobro da mu postavlja pitanja. „Ttti ćeš meni postavljati pitanja ssssvinjo bela?“ Ipak ga je ubedio. „Koliko stanovnika ima Jugoslavija?“ — „Hhm, mmmnogo.“ — „A broj? Treba da kažete broj, gospodine zapovedniče.“ — „Hmmm, kkkkakvih šest hiljada?“ — „Više, više, gospodine zapovedniče!“ — „Pppa, kkkkakvih osam hiljada.“ — I tako su licitirali do miliona. „Više, više, mnogo više, gospodine zapovedniče.“ — „Vvvvidiš li ti, kurvo jedna đavolja bela — protiv koliko ljudi si radio?“ (Ako se u usmenoj predaji nešto dodalo ili nešto izmenilo, neka mi oprost muza istorije.)

Kad je prošao čas istorije, vreme sam delimično posvetio informbirovcu, delimično jezuiti.

Studije na zatvorskom univerzitetu trajale su i dalje, ovde građa ne može da se preskače. Za razgovor udvoje najpogodnija je šetnja. Tog proleća u dvorištu nas je, jednom, iznenadila kiša. Posle toliko godina osetiti kapljice prave, slobodne kiše na licu i koži dlanova, bilo je veoma uzbudljivo. Priroda, znači, živi. Kroz debele zidine bilo nam je nemoguće ispružiti ruke, ali ovde niko nije mogao da nam oduzme kišne kapi. Pogledavali smo se i smejali. Iznenada smo postali svesni da napolju zaista još uvek pada kiša, raste trava i drveće. Da još negde topću pravi, živi konji. Da potoci i reke nisu samo halucinacija naše mašte.

Možda mi je zbog te kiše informbirovac poverio (ko zna, je li to zaista i bio?) svoju tajnu o doživljajima u logorima za „istočne delikte“ na ostrvu zlog glasa (danas, tada je ime Goli otok bilo potpuno nepoznato). Kasnije sam saznao da je mene isključivo bolest spasila da ne odem tamo; da sam već, navodno, bio na spisku za transport. (Možda bi trebalo reći: moja draga, dobra tuberkuloza.)

Znao sam arapsku basnu o jelenu koji se ogledao u vodi i hvalio lepotu svojih rogova, ali kukao zbog svojih tankih nogu. Došli su lovci, jelen je počeo da beži, ali je u grmlju zapleo rogove i lovci su ga ubili. Ono, na šta se žalio, to ga je spasilo, a ono čime se hvalio, to mu je došlo glave. Ja sam kukao zbog tuberkuloze — a ona me spasila. Ono, čime sam se hvalio, čistim rukama u ratu, to me skoro uništilo.

Priznajem, svom sagovorniku isprva nisam mogao da verujem. Drhtao je, prisećajući se, i tvrdio da su mu zapretili smrću ako o događajima na ostrvima progovori i jednu reč. S njim je počelo onako, kako je uopšte počinjalo u ono vreme. Transport do luke. Brod. Na njemu mnogo naoružanih ljudi, razdražljivih kao stršljenovi, divljačko psovanje, pa bij, seci, lomi ... u međuvremenu po palubi što na dve, što na četiri i bum! u rupu otvorenu za tovar i tresak s nekoliko metara na masu ljudi. Navodno, neki od prvih pri padu su polomili ruke i noge, rebra, razbili glave. On je sleteo na živo meso i u ruke. Zatvorili su „štivu“ i brod je otplovio. Pri iskrcavanju udarci, šutiranje, psovanje, udarci kundacima. Sad sledi ono što najviše zaprepasćuje: masa ljudi u čudnim odelima na brdu koja novodošlima prati pesnicama vičući „banda!“ Tada nije odmah shvatio da su to robijaši. Svaki novodošli je morao da prođe kroz špalir, u špaliru nekih 150 ili više ljudi i svako od njih zalepi mu koji šamar ili ga šutne nogom, ili pljune na njega. (Ako neko nije stvarno udarao, morao je sam da prođe kroz špalir.) Stražari ostaju van logora (barake), unutra novajlije preuzimaju najstrašnija bića: zatvorenici koji su već shvatili svoju krivicu i sada izvode teror nad onima koji tek treba da se pokaju.

Trebalo je da prođe mnogo vremena da bih počeo da mu verujem. Kasnije je dosta nespretno bežao iz bolnice, uhvatili su ga i više nikada ništa nisam čuo o njemu.

Priča me naterala na razmišljanje. Tek što sam se uljuljkao u nekakvu relativnu sigurnost i kućni red, počela je da me obuzima crna slutnja u kakvom to svetu živimo i kakve pretnje vise u vazduhu. Ako su kroz onu Golgotu prošli generali, heroji, ministri, partijski sekretari, ratni komandanti — koji bog bi trebalo da drži ruku nad svestrano nevernim Levitanom? Koji još, povrh svega, ima tvrdi glavu i osetljiv želudac za ponižavanja? Tamo postoji samo dvoje: sagni se ili će te slomiti! Trećega nema. Te noći nisam zaspao do zore.

Uz Amazon, znači, nema samo zmija i otrovnih strela — tamo u džungli vrebaju do sada nepoznate nemani. Uzalud samoobmana da su to samo priviđenja izmučenog duha. Ujutro sam zavelo onim kolegama koji priču o sunčanim ostrvima nisu čuli, još manje slutili. Kasnije — na slobodi — o tim logorima sam čuo i gore stvari, ali svet se nije srušio.

Prošlo je i nekoliko dana dok se nisam sabrao i već sledeći događaj opisao u stihovima, jer život — premda iza rešetaka — ipak teče dalje.

U ćeliju našu je pre neki dan uleteo veseo patron, kao par konja je zatoptao. Znanca je dobro zagledao, mnogo mu se obradovao i o Miri pričati stao. I posle o Miri pripovedahu večeri svake, zbog nje u jezeru svađu započеше. Došljak tvrdi da šezdeset pet ima kila, a venčanje jedini joj cilj. Ovaj drugi, merio je sam, dobro on zna da joj stalo nije ni do doma, ni reda, ni muža. Sad znamo njene grudi, listove oble i vitak stas, sad Mirina bedra znamo, i miris njene kose. Sad znamo kakva je naga, kakvu odeću nosi, sad znamo koliko je vrela, kako se najradije daje. Obestan jezik ima, sočna usta i zube bele, svlači se rado i raspliće kosu. Na golo odeću nosi, a ispod ništa, ako čašu ispije, kao đavo igra — tada traži čoveka i po, a i priznati treba — čovek posle ne zažali. Ružno je što gristi ume i to gde — a tek reči, skroz bez stida. Kad Mira ulicom ide, u nju gledaju svi, grudi joj stoje kao strmi bregovi. I kad je ogovaraju, samo se smeje Mira, ljut je onaj, Mira zna, koji za njom zalud luta. Sve delove spreda znamo, sve delove straga, sred ćelije naše ko

darežljivo proleće stoji, cveće svoje otresa, ali ploda nema, uzbuđuje Mira samoću sivog zida. Jutra jednog starac se kikoće: Oh, Miro, đavolski cvete, sanjao sam noći ove da smo zagrljeni ležali nas dvoje.

Proleće u tamnici je krvničko, treba kidati u sebi svako klijanje da ti ne prsne mozak. Leto je vreli lonac u kojem se kuva ljudska ljuštura i njen sadržaj. Jesen je prepuna straha pred zimom koja dolazi. Zima je udvostručavanje lošeg, jer se nadi u slobodu mora pridružiti nada u novo proleće. Prelazna razdoblja su puna nervnih kriza zbog naglih promena atmosfere i iznenadnog vazdušnog pritiska.

Krizu prelaznog razdoblja iz proleća u leto preživeo sam beleženjem stihova koje sam znao napamet i koji su označavali pojedine faze od zime do leta.

SEDAMNAESTI MART: Noćas su se vratile prve ptice, / oko deset čuo sam njihove kliktaje, / šum na noćnom nebu, tamne klice. / Psi su iz dvorišta lajali na selice.

PTICE, PTICE: Svih ovih noći lete ptice s juga / drevnim putem preko Ljubljane. / Slušam. U grudima ptica se slepa ljulja / tukući krilima u mrežu zamršenu. / Kad u sivo jutro umor je savlada, / na trbuh pada s kljunom na staru ranu. / Možda, kad ptice se skupe u jeseni, / razbije glavu o grudni zid, u meni.

MISAO NA LETO: Ne, ne, o letnjoj slasti ne sanjari, / puno je vreme, nova bol, / iza želje ide dan, koji je opari. / Pregledaj sve ostave svoga sećanja: / za žetvu svojih snova prosjak ne mari, / nade pogledaj, ždere ih praznina! / kao vrabac smeji se sivoj noći, / pozdravljaj dan, za svako zrno skoči.

TRI VEČNOSTI: 1. — Iznenadna budnost u tami, bez sećanja, / ukočeno ležanje, tupost i prosečnost; / bezvremenost, sveprostorna praznina, / tišina, besvest, potpuna večnost, 2. — Ledeni zrak, vrela krv, halucinantno bdenje, / minulo vreme, slutnji muk, nesanica, / nakaze, aveti, nestrpljivo vrenje, / napad besa, strasti divlje, / večnost zla. 3. — Osveščivanje od snova o putu s tobom / u prolećni dan, vedrina, mirna večnost, vesele boje, tanki most do zaborava, prevara čula, beg iz vremena / sreća.

YO SELA MUERTE CIERTA A TODAS CRIATURAS: — Znam, da je smrt svemu živom sigurna, / usta viču da ruka se brani, / trenutak stigne, sve se umiri: / trulež i prah i pepeo učute. / Znam, u zaborav su pali carevi, / proroci, ratari i lepe žene, / i njihov trag je nestao davno. / Znam, da je smrt svemu živom sigurna, / svi ćemo u grob, ali setvu nasledio je rod, — hrast se sruši, ali hrašće ostaje, / misao u Misli nikad ne umire.

STVARNOST: Snovi su nosili tamu i sreću, / mamurluk, pustinju posle istrežnjenja, / dužnost su ispunile, tamnicu napustile; / sad mirno jedrim kroz svu ružnoću; / kao vidar vrućicu ja gledam nesreću, u tami čekam na jutarnju svetlost.

PESMA O SVETOM ROMUALDU počinje ovako: U četiristotom veku ovako sam čitao, / da su umbrijski planinci hteli ubiti / Romualda. sveca, u svetom žaru, / da relikvije dragocene / pre smrti ne odu u drugi kraj, / nedostajan svetog čoveka...

Preko opasnih mesta na steni — kažu planinari treba se „švercovati“.

Razgovori sa jezuitskim paterom bili su prava stvar.

„Postoje dve tačke na kojima se zaustavlja ljudski um i gde mu nauka više ne može pomoći (bar na današnjem stepenu): pitanje sile koja održava vasijski red i pitanje prelaska iz anorganske ćelije u organsku“, rekao sam mu.

Odgovorio je gledajući preda se, prema dole donekle u stranu:

„Vera ima odgovor: vasijski red održava Bog, na drugo pitanje vera odgovara — stvaranje. Pre svega, sagovornici treba da se dogovore s obzirom na pretpostavke od kojih polaze. Vi polazite od pretpostavki naučne metode, mi od verske doktrine. Nauka je produkt rada i logike, indukcije i dedukcije. Vera je milost. Ko zadobije ovu milost, taj je srećan. Ne odbacujemo nauku, ali ni poruku *Svetog pisma* ne treba predstavljati bukvalno, možemo je uzimati kao alegoriju. Uzimajući u obzir relativnost vremena — tih sedam dana za koje je Bog ostvario svet mogle bi biti ogromne ere i time dolazimo do podudaranja s teorijama evolucije, pa čak i descendentalnom teorijom, ako hoćete. Versko učenje ne treba posmatrati kroz naočari seoskog popa.“

„Da li je onda moguće u izrazu Bog predstaviti i alegoriju? Spinoza je, na primer, postavio formulu 'Deus sive natura', bog ili drugačije rečeno — priroda.“

„I panteizam ima slične tendencije. To pitanje treba da prepustimo razvoju. Za sada možemo samo da zaključimo, da je provalija, koja je nekada odvajala vernike od nevernika sve uža — i da nije nemoguće da u budućnosti, koja možda nije daleko, pitanje vere ili nevere u Boga kao načelo i počelo više neće razdvajati ljude. Danas rimski Papa gleda s naklonošću na sastanke vođa različitih svetskih religija. Jedan veoma pametan mislilac utvrdio je da je i ateizam u suštini religija, samo što na njenom vrhu ne stoji Bog — već Bezbog! Ima iste dogme kao i religija, na primer nedokazivu teoriju o neuništivosti energije. Kad bismo hteli da dokažemo da se od sveće koja gori zaista ništa ne gubi, morali bismo dva puta izmeriti vasionu, jednom pre nego što zapalimo sveću, a drugi put kad sveća dogori. Koliko religija ili antireligija (recimo materijalizam ateističkog tipa) zadire u pitanje počela i sadržaja života, ispomaže se dogmama nedokazivog karaktera, verom (upravo se ruši dogma o tome da je materija poslednja supstanca svega što postoji; taj posao za nas obavlja nauka, fizika koja je dokazala da postoje i nematerijalni talasi; i religija razvojem psihologije postaje sve opreznija u tumačenju čovekove duše; taj posao za vas obavlja čak niz naših savremenijih teologa), ipak je veći deo delovanja jednog kao i drugog pravca usmeren ka delovanju na ovom svetu: upravljanje čovekovim životom, problemi načina i oblika zajedničkog življenja, odnosa među ljudima. Zamislite, azijske civilizacije uopšte ne poznaju pojmove kao što su 'filozofija' ili 'religija', već se ispomažu isključivo 'traženjem pravog čovekovog puta'. Sporovi će, svakako, još dugo trajati.

Jedan iskusan sabrat, francuski jezuita De Libak, u 'Etidama' tamo negde između 1946. i 1949. napisao je da veri ne preči najveća opasnost od bezbožništva, već od novog humanizma. U ovoj izjavi sadrži se neobično poznavanje već poznatih pojava — i dobar instinkt za još nepoznato.“

Govorili smo o inkvizicijskom nasilju koje sam nazvao „prethodnikom“ svih pojava nasilja totalitarnih sistema u prošlosti i sadašnjosti.

„Nasilje u vlastitoj državi“, razmišljao je naglas, „deo je svakog društva; kad je vladajući ugrožen, iz pravne sankcije nasilje preraste u građanski politički teror. Tome nije izbeglo nijedno društvo od antike, poznat vam je proces protiv Sokrata... poznata su vam krvava razdoblja iz rimske istorije... ne znam, zašto bi srednjovekovna crkvena država bila izuzetak?“

Pomenuo sam mu da je i jezuitski red bio oruđe nasilja.

„Sredstva su ponekad zaista bila surova“, rekao je, „ali pogledajte: gde smo mi stupili, tamo je krst ostao!“

Naveo sam mu nekoliko primera sveštenika iz minulog bratoubilačkog rata, jedni su zatvarali (ili naređivali da se zatvore) ljudi, drugi su sarađivali pri mučenju, pa čak i pri ubijanju zatvorenika.“

„Takvi ljudi su nam naneli veliku štetu“, potvrdio je, „odavno smo već očistili takvu vrstu ljudi iz svojih zajednica! U određenim razdobljima isplivaju na površinu strasni i krvoločni ljudi, koje, navodno, čisti sam sistem kad ih u razvoju prevaziđe. Cina i Gaj Marius su pobili svoju policijsku gardu. Staljin je naredio da se ubiju policijski ministri. Inkvizicija je progutala svoju decu, kao i francuska revolucija. I kod nas ćete videti promene kad vreme sazri.“

Upitao sam ga za mišljenje o daljem razvoju rimske crkve, posebno uz rast nonkonformizama što prožima kulturne narode i bez sumnje prodire i u katoličku organizaciju.

„Proroci nastupaju samo u *Starom zavetu*“ rekao je polako. Pisano je: Et posuit tenebras latibulum suum, „i svoj šator postavi u tamu“. Vreme bez kraja se proteže ispred nas u budućnost; konačnom čovekovom razumu nije dato da shvati beskonačnost. Treba da brinemo o dobrom životu i dobroj smrti, ostalo treba da prepustimo beskrajnom razumu koji je iznad nas i u geometrijskim krivuljama uređuje put planeta i galaksija.“

Nisam mogao da stignem do dna pitanja koje me zaokupljalo: da li ovaj bistrourni čovek zaista pristaje na obavezne istine verskog učenja ili je njegovo izražavanje u suštini dobro razrađena forma, tehnika i taktika, profesionalna disciplina; dakle, ili vera, milost — ili asketsko podređivanje disciplini velike organizacije? Rekao sam mu o čemu razmišljam. Bez oklevanja je odgovorio.

„Pošto sam ovako srećan — to je verovatno milost. Inače . . (tu se osmehnuo) „postoje tri stvari koje Bog ne zna, kažu — quod et Deus nescit — a to su: od čega žive franjevci, šta kanonici rade i — šta jezuiti misle ...“

Posle nekog vremena dodao je ozbiljno:

„Treba misliti, analitički, delovati taktički.“

Zatim je Kropar, lovac, pričao sledeću priču:

Ugledam, gospode, srndaća, nanišanim i povučem obarač: cap! Pogledam — u cevi nema patrone, opipam se po džepu — do đavola, sve patrone sam zaboravio kod kuće — napipam ekser „ohcigar“, brzo s njim u cev — bum! i prikujem srndaću uvo za drvo, samo za toliko, da bih skoknuo kući po patrone.

„Stari delikt“, koji je voleo da čita marksističke spise, „sve smo to premalo studirali, sad imamo priliku — i da je svet pre čitao Hitlerov *Majn Kampf* i poverovao da Dolfe misli ozbiljno, mnogo toga bi bilo drugačije — bog zna da li bi se brkati Staljin ljubio u Moskvi s brkatim Hitlerovim generalom Krebsom?“ — dakle, taj marksistički načitan čovek postavio je meni i jezuiti zagonetku: Šta je to — učiteljica se vozi na biciklu, ima naočare, doživi nesreću zbog pakosti jednog prolaznika i učestvuje u amaterskoj sceni! Tri puta nam je uzalud ponovio lepo sročenu rečenicu. Onda je sam objasnio. To je istorija na marksistički način — „istorija uči“, znači, učiteljica je, kaže se „kroz naočale

istorije“, „podmetnuo je štap u točak istorije“, „točak istorije ga je pregazio“ i „sleteo je sa pozornice istorije“.

U sobu su stigle novine.

U Koreji više od milion i trista hiljada mrtvih, slika groblja u Fusanu (s napomenom, da do svega toga ne bi došlo da su slušali savete Jugoslavije).

Jedan kritičar plače nad našim narodom, jer je gledao film *Ali-baba i četrdeset hajduka* — rekordan broj gledalaca.

I „pravo“ glasa je u Brazilu postalo dužnost za muške stanovnike i zaposlene žene od 18 do 65 godina.

Najzanimljiviji su mali oglasi; šta sve ljudi prodaju i kako malo kupuju.

Posle đavolski dugog, sunčanog poslepodneva, dan je najzad krenuo ka noći. Mlađi zatvorenik sedi na ležaju i gledajući sanjarski preda se opisuje pejzaž oko svog doma ... terasaste njive, uz reku bujne livade i velika usamljena smreka, s druge strane hrastove šume, proređene jelove šume — gde rastu samo veličanstvena stabla, a na stazi ispod njih zelenkasti sumrak kao dno bistre vode, u potoku pastrmke, voda je žutozeleni i teče brzo prema šljunkovitom ušću u reku, napušteni mlin, zmije po stenama uz vodu, žabe, gnjurci u prozirnoj vodi, penušavi brzaci, divlje patke u mrtvom rukavcu reke, mladica koja izbija iz kлокotavih talasa, imanje s ribnjakom gde gaje šarene, uz ribnjak plemenite jabuke i kruške, izvor koji izbacuje bele kamenčiće, štuka ispod lokvanja ...

Zašto njegova priča deluje kao mučenje? Zašto svaki od belih kamenčića u izvoru posebno zaboli?

Sve će se to objasniti mnogo, mnogo kasnije.

Mnogi od ovih stihova zariće se kao nož u telo vlastitog sastavljača kad počnu da žive svoj život.

I snovi će se osvetiti.

Pozvao me komesar.

Jedno od niza saslušanja koja nikad ne prestaju. Vrlo su nezadovoljnija mnom. Ne želim da napišem svoju biografiju koju mora da napiše svaki osuđenik. Ne želim da sarađujem ni sa narodnom vlasti ni sa obaveštajcima među zatvorenicima. Nanizao sam sukobe s upravom, nedisciplinovan sam prema čuvarima. Jednom rečju: šta mogu da očekujem od vlasti? Zar me sve zajedno nije nimalo opametilo?

„Mnogo ovakvih ostavilo je svoje kosti, iza ovih zidova.“

Sem toga, ne treba da mislim kako su sve metode iscrpene — još ima mogućnosti o kojima i ne sanjam. A onda biće prekasno za kajanje.

Tada me obuzelo neko prosvetljenje: da zapravo ne očekujem nikakvu milost — i da sam već pobedio onaj poslednji strah od uništenja — bog zna kako i kad se to desilo u meni? Jasno — i s radošću — osetio sam u sebi da više nikakva pretnja ne deluje. Rekao sam isledniku da sam odlučio da umrem između ovih zidova — i da me to više ne pogađa. Posmatrao me, ispitivao, počinjao je da mi veruje, Rekao sam mu da se u zatvoru osećam slobodniji nego da sam usred Njujorka. Jer sloboda je ovde unutra, u grudima. Čovek u se ona ne može oduzeti. Trebalo bi ga preseći napola — pokušati ispustiti slobodu iz njega, ali tada bi umro — i opet bio slobodan. Da sam u inostranstvu imao bih neku odgovornost zbog pljuvanja u vlastitu činiju, ovde sam — posle svega što su uradili

sa mnom — potpuno razrešen svake odgovornosti, sem prema samome sebi. Posle tih sasvim nepripremljenih izjava koje su iznenadile i mene samoga, osetio sam življe kucanje srca i izvestan fluid koji je tekao kroz mene, kao posle čaše jakog pića naše srca. Počeo sam da osećam svoje poslanstvo. (Mnogo kasnije kad me povukla prosečnost dana na slobodi, to stanje sam smatrao korisnom naivnošću.)

Dok sam odlazio sa saslušanja palo mi je na pamet samo jedno neprijatno pitanje: nije li ovde kumovala oholost? Verovatno. Da li bi ovako izdržao u okolnostima „sagni se ili se slomi“ logora o kojima mi je pripovedao onaj drhtavi nesrećnik?

Da li bih i esesovcima u nemačkim logorima isto gledao pravo u oči?

Čovek premalo poznaje samoga sebe da bi sa svom sigurnošću mogao da odgovori, zato i u ocenjivanju tuđih padova mora biti oprezan. Ponekad bismo se zapanjili nad moralom nekog, na izgled sasvim prosečnog čoveka, drugi put bismo se zabezknuli gledajući metamorfozu, na izgled uspravnog čoveka, od kipa poluboga do posranog goluba.

Đavolski me pogodilo kad mi je stolar ispričao sasvim novu priču naše strave, ni danas ne znam da li mu je to bilo poručeno, ili je bilo istinito. (Neki cinkaroši su — navodno po nalogu — širili strašne tajne, da bi uvećali strah od vlasti.) Poverio mi je, naime, da su mnogi na smrt osuđeni još živi. Da je, doduše, javnosti saopšteno kako je smrtna kazna izvršena. u stvari, a oni žive u nekom logoru koji je posebno strogo čuvana državna tajna. Da zna za trebovanje hrane i kancelarijske opreme za ta mesta. Poneki vagon se na tom i tom mestu zaustavi, gurnu ga na sporedni kolosek manje železničke stanice, posle toga roba, noću, ode u nepoznatom pravcu. Da je bez traga nestalo već nekoliko ljudi koji su se nenamerno približili tom području. Da tamo ima muškaraca i žena — pa čak i dece tamo rođene. Prisetio sam se jedne vesti koju su širili pre rata, da Rusi u sibirskoj tajgi imaju takve logore. I da tamo ima mnogo ljudi koji su na monstr-procesima u vreme čistki osuđeni na smrt — među njima i čuveni Radek, sovjetski ministar za kulturu — i da tamo imaju tzv. trust pameti koji radi za vladu. Nisam mogao da verujem, obuzimala me jeza mrtvog živog — zbog živih mrtvaca. Sinula mi je strašna drama — u na izgled živima u logoru sva osećanja su sačuvana, ali mora da su sasvim drugačija od normalnih živih, recimo, ne znaju za već izdate zapovesti za likvidaciju logora — u predvečerje pripremaju jednočinku — komediju za svoju pozorišnu scenu, kad se među njih ušunja vest o bliskom kraju ... Odbacio sam ideju s gađenjem. Odbio sam i stolara, koji je mirno napomenuo: „Veruj ako hoćeš, ako nećeš, nemoj, samo ćuti o tome, ako meni i sebi želiš dobro.“

O tome više nikada nismo razgovarali. Ali, nije mi to više išlo iz glave, posebno ona deca.

Stolaru sasvim sigurno nisam bio zahvalan za priču. Posle rata čitao sam opis uništavanja jevrejskih transporta u Osvjenćimu, gde su u plinskim komorama, prividnim kupaonicama, ubijali i decu. Prethodno bi im pokupili igračke i stavljali ih na gomilu (sistem sortiranja robe), lutke, medvediće — za poklon junačkom narodu.

Nekoliko dana bio sam pod utiskom ovog opisa. Šta se može, stvaralac reči mora biti hroničar svoga vremena, a hroničaru ništa ne sme da se gadi, kao što ni lekaru ne sme biti odvratn gađan i smrdljiv gnojni iscedak. Zato neki postaju lekari, drugi baštovani.

Olovno tešku ploču koja ti nalegne na utrobu ne možeš odvaliti nikakvom mudrošću. Mora se tamo sama otopiti.

Te noći sanjao sam nešto stravično — setio sam se ruskog biologa Pavlova koji kaže (u delu *O delovanju velikog mozga* u 3. poglavlju): „Snovi su, uglavnom, posledica prethodnog uznemirenja“.

Ponekad sam ostalim zatvorenicima tumačio snove, ali ne tako da rak znači nazadovanje, pas vernost a mačka podmuklog neprijatelja.

Tražio sam da mi snove ispričaju do detalja i onda neko vreme razmišljao.

Tako se desilo da je lovac Kropar sanjao jako čudne snove: U šumi nailazi na srndaća, nanišani i puca u njega, srndać se samo nasmeje, puca drugi put — srndać se samo smeje i gleda, istovremeno počinje da raste, ispaljuje u životinju sve patrone, srndać postaje veliki kao konj — počinje da korača prema njemu, lovac pokušava da beži, ali noge mu postaju krute, srndać ga s lakoćom sustiže, lovac je iscrpljen i ne može dalje, srndać ga nabacuje na rogove i odnosi na svoj ležaj ispod stene — gde mu silovito zbiči u zadnjicu. Nekoliko zatvorenika se nasmejalo snu. Ja sam napravio svoju analizu i posle sat vremena rekao Kroparu da će se njegovoj ženi, ili još bolje, majci, nešto desiti. Stvar je postala zanimljiva kad je Kropar dobio pismo da mu je majka na samrti. Mnogi su bili spremni da daju i po pet cigareta da im kažem šta znače njihovi snovi. (Moje analize su bile ovakve: Kroparova želja za lovom označava brutalnost i potrebu za prirodom, brutalnost je verovatno nasledio temperamentom, pod jedan. Rast srndaća — želja za izuzetnim primerkom, pokazuje častoljubivost, pod dva. Puška ne ubija, srndać se smeje — to označava Kroparovu nemoć i strah pred nepoznatim zbivanjima u sebi i oko sebe, navika da bude vođen, podložnost — a polni akt podsvesni pasivni homoseksualizam. Znači, verovatno je majka bila brutalna — i u porodici „nosila pantalone“, kad se oženio njenu ulogu je preuzela snaha, lovčeva žena. Celokupni događaj u snovima pokazuje, sluti neko zlo — jedna od žena je lošeg zdravlja, verovatnije starija, znači majka. Ništa natprirodno.)

Psihologija snova me oduvek zanimala. Sanjamo, naime, mnogo više nego što smo svesni toga (koliko ljudi govore u snovima, ali se ujutro ne sećaju da su sanjali, sem ako se probude — i snove ponove u mislima — a zatim opet spavaju: takvih snova se svako posle seti... znači, snove „prevede“ iz slika i osećanja u svesne misli). Snovi su kao matador, sama mehanika slaganja osećajnih poriva duše sa slikama iz sećanja, šumovima i kretnjama kojima se pridružuju i podsvesne slutnje.

Naravno, oni su protiv svake „svakodnevne logike“; jedan londonski lekar je izmerio postotak kiseonika u krvi čoveka koji spava i zaključio da je nizak kao u krvi šizofrenika.

Ali zašto su snovi u svojoj fantastičnosti i zamršenosti, još od najstarijih vremena, tako zanimljivi ljudima? Jer su čoveku nametnuti van njegove volje i jer je smatrao da su umešane natprirodne sile, bogovi, đavoli ili sudbina.

Ako sanjaš o vodi, posebno u vreme kad malo ko zna da pliva, to ne može da znači ništa prijatno. Kad sanjaš govno, mnogo para ćeš dobiti — ako si bogat, mnogo jedeš i mnogo sereš, sirotinja „tanko sere“ (za loš zatvor zatvorski jezik ima svoj izraz: „tamo smo tanko srali“). I sveštenik je nekad značio nesreću, jer je u kuću dolazio zbog bolesti i smrti.

Sva tumačenja po sanovnicima verovatno su nastala na sličan način i potiču iz davnine: ni u jednom, na primer, ne piše šta znači „videti avion“. Sva stara sujeverja imaju, verovatno, svoje temelje negde u iskustvu. Pauk u šumi ne znači ništa. Pauk u kući — ujutro nagoveštava probleme i brige, uveče nagoveštava prijatne događaje. Možda ovo staro verovanje ne označava ništa drugo do: ujutro se ne motaj po kući, izađi da radiš u polju — uveče budi kod kuće. Čitanje iz dlanova najpre me učio Egipćanin, zatim Ciganin i nisu se mnogo razlikovali.

Zaista, crte na dlanovima ljudi različitog temperamenta jako su različite. Zatim, kod istog čoveka razlikuje se levi i desni dlan. Onaj na strani srca je kod levaka i dešnjaka razvijeniji i malo drugačiji od desnog. Učili su me ovako: desni znači šta je bilo, levi šta jeste, upoređujući ih može da se zaključi šta će biti. Svaka crta označava drugu stranu čovekove sudbine, životnog puta, osećanja i razuma. Prema svom iskustvu o ovoj sasvim mehanički naučenoj veštini mogu priznati da se gledanjem u dlan mogu utvrditi velike razlike u temperamentima, stepenu osećanja i seksualne moći, mnoge crte karaktera, a da i ne govorim o bolestima i dužini života — koji su, uprkos iskustvu, samo stvar verovanja ili neverovanja u vlastiti instinkt. U početku je čitanje iz dlana obična igra, kasnije se čovek često zapanji ispravnošću zaključaka, prema pravilima kojima ne zna ni izvor ni tumačenje.

U zatvoru je omiljeno sve što skraćuje vreme i zabavlja. Mnogima je sugestivnim tumačenjem dlana moguće uliti novu nadu i pojačati njihovu veru u budućnost.

Sasvim drugačije područje je grafologija: iz rukopisa se, bez sumnje, mogu pročitati jako važni podaci o tipu čoveka koji je reči ispisao na papir. Moje znanje je bilo sasvim skromno sve dok nisam dobio debelu knjigu o grafologiji koju je objavio jedan američki univerzitet. Napisala ju je autorka mađarskog porekla; „školovane barabe“ su knjigu prevodile (valjda) za sekretarijat unutrašnjih poslova. Iz nje sam naučio bar sedam osnovnih pravila raspoznavanja i uputstava za dalje razmišljanje. Moguće je razlikovati ljude koji su naklonjeni stvarnosti, od onih s bogatom maštom, pa opet od onih koji imaju bogat podsvesni emocionalni život; zagledanost u budućnost je drugačija od gledanja u prošlost, život u sećanjima; strasne prirode pišu pastozno, smirene lagano; slova nagnuta unapred, unazad ili uspravna — tumače duševno stanje elana, straha (unazad nagnuta slova pokazuju strah „da ne padnem na zube“); i duševna stanja istog čoveka u različitim stanjima odražavaju se u rukopisu. (Napoleonov rukopis, posebno potpis, jako se razlikuje posle pobeda od onoga posle poraza); razmaci između pojedinih reči pokazuju čovekovu želju da se probija, ponekad — posebno veliki razmaci — laktašenje; oštra slova označavaju strogost ili poučnost, obla, slična vinjetama, dar za estetiku; „n“ ili „m“ u obliku jednostrukog ili dvostrukog obrnutog „u“ što znači pokriveni „n“ ili „m“ — označavaju karakter zatvoren u sebe, a u obliku uspravnog „u“ otvoren, srdačan karakter; samo tačka na „i“ ili crtica na „t“ u svojim brojnim varijantama govori mnogo o autoru; pri tim osnovnim analizama čovek s iskustvom teško pogreši (nije nimalo čudno što sve više preduzeća u svetu uvodi grafološke biroa koji savetuju u izboru radnika i službenika).

Baš sam nekom „ratnom deliktu“ čitao iz rukopisa tako, što mu nisam sve rekao u lice, a za sebe mnogo saznao o njemu — kad su mi doneli otkucan list hartije: odluku da

mi se zbog bolesti priznaje izuzetno ublažavanje kazne s 18 na 15 godina. Bio je to uspeh svih spoljnih intervencija i molbi koje su, protiv moje volje, spolja podnosili. Hm, prvih pet godina je teško, posle još gore. Kolege su mi se čudile kako nisam ni trepnuo, a kamoli opsovao. Guraj!

Bog zna koliko još ima građe do zatvorske diplome, koliko je još ispita preda mnom. Uveče, pre spavanja, razmišljao sam: bio sam, malo, razočaran sobom, što me nešto samo ujelo za utrobu kad sam pročitao onaj papir. Nešto sam, podsvesno, ipak očekivao?

Leto se vuklo u beskraj, neko naše ubijeno leto, kad se ljudi kupaju u rekama, jezerima i morima.

Na dnu svakog vrelog razvlačenog nedostižnog sunčanog dana ležao je strah od nestanka — jer, doći će dan kad će početi da pada lišće s drveća s onu stranu tamnice, iza zida. Ne možeš posedovati leto, a plašiš se da ćeš ga izgubiti!

U ćeliju su došli: čuvar koji je zastao u vratima i dvojica osuđenika koji su u rukama nosili velike komade papira. Objasnili su da skupljaju potpise osuđenika — protiv zločinačke delatnosti zagrebačkog nadbiskupa za koga smo znali da je takođe negde zatvoren, kao „ratni delikt“, ustaški saradnik koji je pokrštavao pravoslavne u rimokatolike. Ratni zločinac. Jasno je, da ćemo svi potpisati izjavu protiv njega. Najpre se meni obratio. Ovde! pokazao je prstom na papir, napola ispunjen potpisima. Odbio sam da potpišem. Kako to? Dok sam u zatvoru ništa ne potpisujem. Osuđenik, iz kulturnog kružoka, bio je zaista iznenađen. Bio je još nezadovoljniji kad ni drugi u sobi nisu hteli da potpišu. Dobro, mračno je slegnuo ramenima i otišao. Kad su se vrata zatvorila, isprva je vladala tišina u sobi, a onda se neko zasmejao. Iz mira je nastalo živahno raspoloženje. Jedni su bili začuđeni, drugi su krili strah glasno govoreći, najstariji robijaš je ispričao kako je neki doktor prava, advokat, „ratni delikt“ (liberal) pre nekoliko godina skupljao potpise protiv generala Franka i španskog fašističkog režima. Ko tada nije potpisao, dobro bi se nasankao. Sad se ništa posebno neće desiti. Potpise protiv Franka su tada, ionako, upotreбили za potpalu peći u kancelariji.

Kako su blagi metak i uže, posle kojih čovek klizne na počinak; kako mi se neopisivo gadio svakoga dana gorki napitak. U *Lovcu na orhideje* čitao sam o napadima nerveze; dvojica gaze po dolini smrti, iscrpljeni, posrćući, svesni da nema spasa onome ko padne, jer tri pedlja od zemlje je sloj otrovnog vazduha; ovuda mogu da hodaju samo ljudi, pas bi uginuo od mirisa orhideja. I bez povoda jedan potegne pištolj i puca na drugoga — ali pištolj je moker, čuje se samo škljocanje okidača. Svestan, šta je mogao da učini, vrati oružje nazad u futrolu i krenu dalje.

O tome više nikada nisu razgovarali.

Dode vreme bez vetra, kad se vazduh zaustavi na otvorenom prozoru i neće da uđe u ćeliju. Pluća počinju da se guše, u ušima šumi. Kratke, besne prepirke među zatvorenicima. Tuča. Pa opet tišina, dahtanje astmatičara, zviždanje u tuberkuloznim plućima. Jedan tiho moli, možda moli Boga da već jednom padne noć. Drugi mrmljajući psuje, verovatno nas. Neki polako koračaju tamo-ovamo u gušćjem poretku, vukući noge za sobom kao prebijeni psi. Šahista se udara figurama o glavu. Starac tanko prdi na kibli, uzdiše i stenje. Odnekud se čuje konjski topot. Čestice prašine igraju na zracima sunca koji u oštrom uglu padaju u sobu. Da nam ubace oružje u sobu, tog trenutka bi nas se

rešili. Dlanovi bole od zarivenih nokata. No, samo malo više od devet godina treba se strpeti. Jer, godine sasvim lepo prolaze, samo dani, dani su dugi.

Sada nikog ne gledaj u oči. Da se ne opečeš u mračnom ognju. Zažmuri, priljubi se uz svoje dno, čuti i razmišljaj o grafologiji. I tvoja crtica na „t“ izmenila se ovih godina, postala je znak veće stvarnosti, spustila se i nekako prilagodila.

Niko od nas nikada neće znati da kaže kako je stigla ona noć koja nikako nije htela da dođe. Večernji skaredni razgovori nikako nisu hteli da se razviju, kao da svi na duši imaju zločin jedan protiv drugoga.

Sledeće jutro desila se ŽUTA PESMA:

U jutarnjem suncu na prozor su sleteli nestašni žuti leptiri, poleteli i lovili se oko rešetaka. Igrali su žuti film o jutarnjoj ljubavnoj slasti, igrali na kamenom prozoru, sedeli na mreži gvozdenoj, grlili se i bežali, nečujni i laki kao pena, treperili u pogledu kao dva žuta plamena, oko gvožđa kružili, ka nebu se udaljavali, vraćali u kratkim spiralama, milovali se, ljubili, najzad na mrežu su priseli, u tamnicu pogledali, i naglo odleteli da drugde sreću uživaju...

Bog zna zašto je odmah posle toga Levček ispričao priču o svom kajanju. Devojku, do koje mu je bilo najviše stalo, nagovorio je da pođe s njim u šumu.

Tamo su seli — i to ne može da zaboravi svih šest godina koje je proveo u zatvoru (zbog okrutnog razbojništva i ubistva starice). U šumi su seli ispod stabla, na lepo mesto, i ona je rekla: „Da čutimo deset minuta, posle ćemo iskreno reći sve, baš sve na šta smo mislili. „Časna reč?“ „Časna reč!“ Čitali su — otkud bi se Levček usudio da kaže na šta je mislio? Ona mu se smejala. Zatim je rekla da joj je mrav ušao pod suknju, Levček joj je pomagao da nađe mrava — ali se nije usudio dalje od vrha čarapa. Odjednom je ustala i odlučno rekla: „Idemo!“ Krenuli su i celim putem čitali, nikada ga više nije pogledala. I sada već šest godina mora da misli na to.

„Molim tiho saosećanje“, zaključio je.

Oko podneva, u očekivanju ručka, uzavrele su burne debate. Kakav materijal neće pronaći zatvorenikov duh? Kako se prave najbolje kobasice? Kakav je Dejvis-kup sistem? Kolika je razdaljina u kilometrima od mesta A do mesta B? Godišnjica kongresa Hrista kralja? Kad je bio poslednji krstaški rat? Da li žena (zbog mesečnog pranja) zaista lakše podnosi krv od muškarca? Koliko kućnih brojeva ima u toj i toj ulici?

Pred sam ručak došao je čuvar po mene. Proveo me kroz trakt, pa stepenicama gore i pokazao mi sobu u kojoj je sedeo novi politički komesar.

Posmatrao me pažljivo. „Vi ste Levitan?“ „Da. Levitan...“ „Vi ste bili partizan?“ „Da.“ „Slušajte, Levitane. Vi ste odbili da potpišete protiv ratnog zločinca?“ „Da.“ „I povukli ste za sobom celu sobu?“ „Mene je prvoga pitao da li ću da potpišem i ja sam rekao da neću. Drugi me nisu zanimali.“

„Nisu vas zanimali, Levitane?“

„Ne.“

„Vi, kao partizan i čovek napredne misli niste hteli da potpišete protiv ustaše?“

„Sada sam-samo osuđenik kao i on. I kao osuđenik ne mogu da potpisujem protiv drugog osuđenika.“

„Znate li vi, Levitane, koliko je klerikala i sveštenika potpisalo? A vi niste.“

„To je stvar odluke svakog pojedinca.“

„Levitane, Levitane, kako vi idete uz vetar. Kako na svakom koraku štetite sebi. Zar je to normalno?“

Čutao sam. U tonu komesarovog govora nije se osećala mržnja, pre bih rekao nekakvo duboko nezadovoljstvo sa mnom.

„Poslednji put ste rekli mome kolegi da nameravate da crknete između ovih zidova. Zar ne želite na slobodu? U normalan život?“ „Želim, ali ne po svaku cenu.“ „Život je samo jedan, Levitane. Zdravlje takođe. Dosta ste bolesni, zar ne?“ „Dosta.“

„Vidite. Mi sigurno nećemo biti krivi ako se sami uništite. Ko se zaleće glavom u zid, glavu će i razbiti. Zar nikada ne pomislite da ste u vreme borbe žrtvovali sve da pobedi narodna vlast? A sada nećete da sarađujete s vlašću. Zašto?“

„Jer ta saradnja ima formu koju ne mogu da prihvatim.“

„Vi mislite na cinkarenje?“

„Recimo.“

„Zar ne znate da ima više vrsta saradnje? Pogledajte oko sebe. U kakvoj ste sredini? Zar ne želite da uzdignete ove ljude? A ne da svojim nekadašnjim smrtnim neprijateljima dajete podršku. Razmislite. Mi znamo — ne samo za svaki vaš pothvat, i svaku reč — već i za svaki udisaj. Ne idite s nama na nož jer dršku noža držimo mi. Opametite se, sredite te stvari u sebi, a zatim dođite na ozbiljan razgovor... Jeste li dobili smanjenje kazne?“

„Dobio sam. Na 15 godina.“

„S osamnaest. Prvi korak, s naše strane, je učinjen. Ako se ne opametite, drugog koraka neće biti. Koliko godina ste već u zatvoru?“

„Pet i nešto.“

„Onda je još skoro deset godina pred vama. Hoćete li izdržati?“

„Nadam se da hoću.“

Sasvim polako je rekao: „Dobro. Idite, Levitane.“

Otišao sam, čuvar me je poveo u ćeliju. Petnaest godina? Koliko ću biti star, ako zaista pre ne crknem?

Svi prozori, sva vrata izgledali su mi čvrsto zatvoreni, a svet s onu stranu rešetaka video sam kao Saharu, pust i prostran prostor iz koga se vreme slivalo u zatvor. Piti vodu, piti hranu, pišati vodu, pišati hranu, ponekad tanko srati. Koliko kućnih brojeva ima već u onoj ulici? Neka devojka se ovog trena podaje momku u grmlju, uz Savu. Ne razumem, zašto ovog momenta moram baš da znam kakva je među nogama? Kongres Hrista kralja bio je godine... tada su stanovnici ležali noću po trotoarima, da smo morali da hodamo ulicom. Trijumf Hrista kralja. Donekle manji od prvomajskog slavlja istih ljudi, a sada po gradu, uglavnom, leže pijanci. Neka prokleta psovka baš bi mi dobro došla. Da li da se posvetimo da bismo dobili svetli venac oko glave?

Zatvor i nije ništa loše, ako se čovek ne prepusti uticaju tipova koji sami sebe nazivaju „sapatnicima“. Hrana i stan badava, nikakvih finansijskih briga. Potpuna unutrašnja sloboda, koja je napolju nedostižna, nikakve odgovornosti. Ne treba voditi nikakvo knjigovodstvo, niti drhtati nad ispunjenjem svojih planova. Država plaća ljude koji brinu o tebi. Nema rođaka koji dosađuju, nema poseta pijanaca koje ne možeš da

izbaciš iz kuće. Nikakvog straha od tajnih službi koje bi, podmetanjem nesreće, htele da te tiho otpreme s ovog sveta. Ne brine te vreme, ni problem odmora. Slatka besposlica koju su Rimljani zvali otiumli koja je za njih bila vrhunac sreće. Prevoz badava — u tome su robijaši ravnopravni s narodnim herojima. Zaista ne znam, zašto se ljudi boje da idu u zatvor, zašto je zatvor kazna i kako je moguće da se zatvorenici žale na svoju sudbinu? Ali o tome treba đavolski ćutati, da jednog lepog dana policija i političari ne shvate ovu činjenicu i jednostavno nas najure kući.

Drvo s onu stranu zatvorskog zida izgubilo je lišće.

U paketima su počele da stižu jabuke.

Ova zima će biti čudesna. Ako bude topla, biće sve u redu. Ako bude hladna, opet ćemo se posle svakog ribanja poda nekoliko dana klizati s jednog kraja ćelije na drugi — i čekati da mart otopi vodu u bokaluu kao i lane.

Nije isključeno da će nam dozvoliti majice koje su nam lane, na dan praznika ljudskih prava, oduzeli.

Sada će nas marljivije šišati na nulu, što je jako zdravo za kosu.

Već smo čuli o robijašima koji su izlečili želudačni ulkus u zatvoru. Nema bolje dijete od zatvorske hrane.

I srčani bolesnici se, zbog mirovanja, osećaju bolje.

Svet napolju ne vredi ni pare, u našoj mašti je mnogo lepši. Ovde kažu da je zatvorenik zatvoreniku pooštravanje kazne, ili kazna u kazni. Ružno je što tako govore: svaki ima mogućnost da čuvaru kaže „magarče“ — i lepo ode u bunker samicu, gde ga niko neće uznemiravati. Ono što želiš, ostvariš u mašti. Niko te ne može sprečiti da noću ne sedneš u avion i odvezeš se na Kanarska ostrva, u Čile, na Havaje, kud god želiš. Sažvaćeš onaj bombon prilikom uzletanja i zapališ cigaretu. Kod ljubazne stjuardese poručiš malu flašicu finog konjaka. Koliko ljudi zaspí u avionu i nema ništa od putovanja.

Ti gledaš ispod sebe otvorenu kartu reka, planina, velikih gradova.

Dobro, ako ne želiš da putuješ, možeš usred ciće zime da legneš pod prolećnu rascvetalu trešnju i posmatraš plavetnilo kroz granje.

Možeš da se u udobnoj lađi voziš po velikoj reci, da na palubu postaviš stočić, da poslažeš na njega hranu i piće, pa da se zavalíš u naslonjaču. Da posmatraš drveće koje klizi pored tebe.

Koliko ljudi po ceo dan čuči po kancelarijama, posle trče kući, idu u zadimljene kafane, pa se, posrćući, noću vraćaju kući da bi, izgužvani, rano ujutro ustajali i žurili na posao. Takvi ljudi uopšte ne mogu da odu na jahtu i provozaju se velikom rekom, a ni finansijski tako nešto ne bi mogli. Mi možemo. Mi možemo da poručimo bilo koju lepoticu u svoju postelju i radimo s njom šta nam padne na pamet. Možemo i da osvojimo svet, savladamo svoje neprijatelje, okružimo se slavom i bogatstvom.

Neki ljudi napolju čame u svojim vlažnim stanovima i bulje u snežnu mećavu koja bije o prozorska stakla.

Da se ne bih dosađivao premestili su me u drugu ćeliju, gde sam poznavao skoro sve stanare; bila je nešto manja, nešto mračnija, ali podjednako hladna.

A zima se vukla pored nas.

Tamo je bio zabavni pletar koji se baš pre toga vratio iz ženske kaznionice, gde je vodio tromesečni tečaj za pletenje korpi od vrbovog pruća. Potvrdio je da ženskim zatvorenicama zaista seku salamu i kobasice jer bi se inače jurile s njima po svu noć, toliko su pomamne. Muškarci nisu ništa u poređenju s njima, rekao je. One se u radionici svlače, pipaju, grizu, vrište. Psuju gore od muškaraca, a biti čuvarica, tamo nije nimalo lako. Vratari su uveče prebacile cebe preko glave, držale ga tako, skinule pantalone — on posle više uopšte nije bio svestan šta su sve radile s njim, kita mu je ostala sva nažuljana, a jaja otekla kao dve muške pesnice.

„Ponekad s njima nisam smeo ni u salu za kulturu“, rekao je prostodušno.

Žena se, pomalo, plašio i zbog svojih iskustava u kraljevskoj konjici, gde je služio vojsku pre rata. Bio je posilni nekom kapetanu, pa je s njegovom ženom morao da ide na tržnicu, da pere posuđe, glanca parket i uopšte, bio je više služavka, nego vojnik. Jednom mu je rekla da joj opere noge. Sela je — bez gaćica — raširivši noge, on je kleknuo i prao je. Ali, ženska je bila zgodna, pa je rukom segnuo malo više. Ona se pretvarala kao da joj nije do toga, dok mu iznenada nije zalepila šamar, pa još jedan, pa još jedan. Mucao je, kako nije mislio ništa loše. „Pa, možda zaista nisi“, rekla je, pomilovala ga i odvela u kupatilo. „Fino, se okupaj“, rekla je. Zatim ga je odvela u svoju postelju. To još nije bilo sve. Jednom joj je bila u poseti prijateljica, pa ga je pozvala u sobu. Da znaš samo, kako je zgodan, rekla je prijateljici, znaš, nije tako nespretno kako izgleda. Naredila mu je da se skine. Skinuo se do gaća, ali je morao i njih da skine. Onda su se igrale s njim. O takvim stvarima do tada nije ni čuo. Bila je mušičava kao ćudljiva kobila, čas joj se nije svidalo ovo, čas ono, posle bi ga opet grlila i ljubila. Gledala je kako obrađuje njenu prijateljicu, istovremeno ih je oboje pipala, mrcina. Bio je srećan kad je zbog nekih trka morao da ode u drugi garnizon. Takve su, rekao je frizer koji je britvom nekome prerezao vrat, jer je hodao za njegovom pomoćnicom koju je držao kao rezervu, moja žena se najviše uzbudi kad gleda. Njoj su i psi, kad se pare, dobri. Uhvati je, da i na ulici stišće bedra. Inače, ponekad joj nedeljama nije do onih stvari. O ždrepcima na kobilama ili bikovima na kravama da i ne govorim, bila je van sebe kad je u zagrebačkom Zoološkom vrtu gledala — labudove kako se pare. Pa majmune! Pohota je tako uhvati, da joj se primeti u očima. Kod kuće imaju velikog vučjaka. Ona mu ga i pred ljudima drka bosom nogom, mrcina pasja, samo se izvali na leđa i počne teško da diše. Bog zna, ne rade li nešto kad ostanu sami. Jednom je žena ribala kuhinju, a pas ju je pred mužem naskočio s leđa, kao da đavo ima prakse. Naravno, pred mužem se nije usudila da se namesti. A mrcina pasja, izgledao je razočarano kad je morao da ode u predsoblje.

Tako sam ovu eru za sebe krstio „Zoološki vrt“.

Do ranog proleća se nekako moglo. Gori je bio povratak zime.

Jedan je išamarao ženu prilikom posete, drugi je dobio napade slične padavicima, pletar, koji je svakoga dana odlazio na posao, doneo je goluba u ćeliju, čuvar je to saznao i naredio čuvaru da goluba potraži i odnese ga. Golub je bio u Unrinoj kutiji s rupicama. U ćeliji je skoro nastala pobuna. Polovina nas je sletela u bunker. Trojica po trojica na betonu. Trajalo je to ipak samo simbolično, dan i noć, posle su nas ostavili na miru.

U bunkeru sam se upoznao sa sifilističarom Antonom koji je kažnjen zato, što su u zavežljaju prljavog rublja, koje je slao kćerki, našli cedulju za nju. Napisao je da je

gladan i da ima promrzline. Žaliti se na KPD bio je težak prekršaj. Anton je „Stanovao“ nekoliko soba dalje od mene. Bio je jako neljubazan, čovek povučen u sebe, sa mnom je napravio izuzetak. Imao je kukasti nos, a u očima čudan žućkasti sjaj kao lisica. Ispričao mi je kako je „zaradio“ sifilis, trenutno je imao dva krstića, a bio je već na sedam. U dvadesetoj godini braka primetio je neke bubuljice na penisu i počeo da se leči nekim mastima, stvar se nije povlačila, dok se nije odlučio da pita lekara za savet. (Radio je u bolnici, u prosekturi.) Konstatovali su sifilis. S kojom je imao odnose? Od venčanja samo sa ženom. Dvadeset godina. Da i žena dođe na pregled. Morao je da je lukavstvom dovede kod lekara. Jasno — lep sifilis. Prebio ju je, ali ništa nije priznala. Razveli su se. Sada su sifilističare odvojili, pa čitav zatvor pokazuje na njih: gledajte, to su sifilističari!

Otkako smo izašli iz podzemlja, ponekad bih mu slao poneki delikates, čokoladu, tost, parče slanine. Bio je toliko zahvalan, za moj ukus možda malo i suviše. One stvari sam mu slao više zato da bih u sebi savladao otpor prema njemu.

Zatvoren je zbog veće krađe u magacinu, ali to sam morao da saznam od redara, a ovaj od čuvara. Sam je rekao, da je zatvoren zbog pakosti komšije, „pa znate i sami, kakvi su danas ljudi.“

Čovek u zatvoru postane strašno osetljiv na čast. Nikada mu nisam rekao da znam za pravi razlog osude. Navodno je glupo, noću vozio robu u kolicima, pa su ga tako odmah uhvatili, tako da sused s tim nije imao nikakve veze. Nije bilo tačno ni to da je imao samo dva krstića sifilisa, već, kao što je rekao bolničar „čitave rešetke“, jer napolju uopšte nije hteo da se leči. U šetnji je voleo da se zalepi za mene, ali me napuštao kad bi primetio da mi dosađuje žalbama na ljude s kojima mora da živi u ćeliji. Kasnije će se objasniti zašto ga toliko opisujem.

Tog ranog proleća u zatvoru se mnogo toga desilo.

Dvojica su poludela i odveli su ih u ludnicu.

Neki mladići u limarskoj radionici dograbili su čuvara i ošišali ga „na nulu“, bili su to skoro sve sami „graničari“ (osuđeni zbog pokušaja ilegalnog prelaska granice). Posle su opasno nagraBUSILI u bunkerima, ali su iz njih izašli nesmanjenog morala. Nova robijaška generacija. Više nisu opsedali stare lopove i provalnike, čuvene zatvorske ličnosti, kao njihovi prethodnici. Ničega se nisu bojali i ništa nisu poštovali. Bili su začetak zlatne omladine, mnogi od njih imali su očeve na višim položajima. Najčudniji je bio susret oca, koji je u zatvoru bio već deset godina, i osamnaestogodišnjeg sina koji je živio kod majke i oca nije video dvanaest godina. Bez ikakvih sentimentalnosti. Sin je rekao ocu: „Što su tebe zatvorili, nimalo me ne čudi, ali mene — to me ljuti“. U zatvoru su stvarali svoja društva, graničari se nisu družili s kriminalcima, koji su bili poslušniji. Novost je bila i to što su se nove generacije glasno žalile na hranu i pisale drske raporte upravi. Razgovarali su o svojim planovima o budućnosti u inostranstvu. Izražavali su uverenje da je prelaz preko granice pravo svakog građanina i da svako sme da bira gde će da živi. Dobijali su po nekoliko meseci, najviše godinu, godinu i po za iste „delikte“ za koje su u istom zatvoru sedeli ljudi godinama i godinama, osuđeni na dvadeset, petnaest, dvanaest godina. Dijalektički anahronizmi. Zatvorskim veteranima novi ljudi su išli na nerve. Razgovarao sam sa đakom čiju sam rodbinu nekada poznao. Isprva je rekao da je napolju „isti đavo kao i prije“, na detaljnija pitanja odgovorio je da slikarstvo uglavnom

ide ka apstrakciji, da arhitekti kopiraju zapadne uzore, da se u pozorištu igraju najviše zapadna dela, da cene stalno rastu, da stranci iz zapadnih zemalja dolaze u sve većem broju, da je u novinarskom pisanju sve sama zbrka, da je u literaturi propao socijalistički realizam, inače se ne oseća nikakvo olakšanje; možeš pisati pesme bez zareza i tačaka, malim početnim slovima, ali nije pao nijedan tabu; ljudi su se zasitili partizanskih filmova i više ih ne gledaju; sve zajedno je jedno veliko Potemkinovo selo, zaključio je, i ljudi su se nekako navikli na njega, ali ih politika sve manje interesuje; počela je trka za ličnim standardom.

PREČICA: Sneg se sručio s krovova tih dana i noći. — Juče je zamirisalo prvo proleće — jedva primetno — a sive krovove trakta „Ce“ poprskala je krv — lopova, provalnika, ubica i graničara — koji su s tečaja Swebola odabrali prečicu. — Mi robijaši zaista smo prestupni dan proslavili — prokleti dan koji su nam dodali — da nam ove godine zatvor bude duži.

SNOVI TREĆEG MARTA: U drevnim snovima video sam nebo — i leteću zmiju kao crtež na pergamentu — tik nad zemljom letela je zmija — od zemlje se podiže razbarušen i mršav lav — zmiju šapama zgrabi, zubima rastrže — a u osećanju ostade sreća spasa. — Radoznao, počeo sam da živim za sunčano jutro. — Ali dan donese samo jednu novost: — krv je opet isprskala zidove, pao je peti.

DNEVNE NOVOSTI MARTA: Sivo nebo, žuti dim pritiska zemlju — снег se polako topi, lenjo kaplje sa streha — velike vrane preleću ispred prozora — odvratnim mačjim glasom dreče. — Kovački čekić peva. Oštar pucanj. — Vrapci grade gnezdo. Voz pišti u prolazu. — Gledamo slike u ilustrovanom nedeljniku. — Engleski glumac, u biranoj odeći, deli potpise. — „Smejemo se njegovom liku. Kakav jaz. — Konkurs za spomenik neznanom — političkom zatvoreniku. — Nova vest: opet nose robijaša — opet je sekao vene. — Noću govore robijaši, viču, beže u snovima — napadaju dvorce i gradove biju se na frontovima. Mršavi Hrvat je poludeo. Viče i razbija.

FINISOVE VEČERNJICE: Smeška se zatvorenik Finis — i svake večeri peva drugu pesmu — samo se jedna nikada — ne menja. Sanjam o dvema čudesnim sirenama — jedna nečujno prolazi, mladost — u plavom svetlu na vodenoj peni — druga stoji preda mnom, bez reči — kao jutro čista, sloboda — kraj more i bede. — Najveći strah je saznanjem — da za čoveka nema nikakve sudbine — da se u redu sudbine vrte — svetovi, planete i godišnja doba — čovek je mimo reda isteran u svet — za približno određeno vreme — žrtva hiljadu slučajnosti — kakva strava: biti izbačen među milione — s krnjatkom vremena, ograničenim mogućnostima — i sa čežnjama, samome sebi neshvatljivom — biti postavljen na raskrsnice — spoznati samo jedan put — do sledeće raskrsnice: reci, čoveče. kakvi su bili propušteni putevi? — Večno nepoznati. — Smeška se zatvorenik Finis. — Ponavljam se cele noći, žarim — u minulim, opet oživljenim trenucima — uranjam u njih, tek kad postanem pepeo u plamenovima — ugasnu likovi u snu. — Otići ću onoga dana — kad se do kraja ponovim.

FINISOVE SAMOOBMANE: Stvarao sam još jednu istinu — istinu od jutra do sutra — istinu koju ću zorom razbiti — kao staklenu čašu.

FINIS SE U SEĆANJU VRAĆA PRVOJ LJUBAVI SA ZRELOM ŽENOM: O, hladna jezo, koja obuzima vrelo telo. O, nemirna zono prvog saznanja. O. omamna

ludosti brzih voda. O, skrivena plašljivosti mladića kojem je dozvoljeno sve, kome su sva vrata otvorena, koga zovu sve čari, mladića bez iskustva, plašljivosti koja ubija strast. O, muko, sputanosti, nevidljivih okova. O, zbrko neiskustva, koja hoće da prevari budno oko. O, srdžbo na samoga sebe. duboko potisnuti jecaju. O, radoznali dlanovi probuđene žene. O, neumoljivi izazove mesa. O, utapanje u vrtloge, rastapanje u mutnoj reci, divlji skoku u visine, padu u dubinu, uništenje misli. O, bliska nebesa, jurnjavo, praognju pranoći, provalo noćnog vulkana, plavi i crveni mlazu vatre, hladno izgaranje, drhtaju, iskrenje svetlaca, miru.

Zatvorenika Finisa negovao sam u svim oblicima. I uvek se smejao. Svake večeri je pripovedao po jednu priču, sve zajedno zvale su se FINISOVE VEČERNJICE. Na kraju njegovih priča napisao sam na engleskom: I, Jacob Levitan, strictly Forbid Finis's publishing in Slovenian. To be published in any foreign language if necessary.

Bila mi je odvratna naša narodna mešavina puritanstva i prostakluka, kako je to na svim područjima s katoličkom prošlošću. Španci su imali strašnu inkviziciju i strašne psovke (od šest najgorih uvreda — palabras mayores u španskom zakoniku — četiri su seksualne, jedna verska i jedna društvena), mi imamo strašnu, licemernu moralnu ogorčenost i podmukle svinjarije u jednoj vreći. Pravoslavna sredina ima, doduše, i svoju vizantijsku dvoličnost, ali stvaranje svog ugleda moralnim ogorčenjem nad tuđim gresima ne poznaje u tolikoj meri (možda i zbog toga što sveštenici nisu pod pritiskom celibata). Bio sam isuviše kosmopolitski raspoložen da bih se upuštao u dubine naših narodnih nedostataka.

Da li su samo naše dubine? Jako sam se zamislio nad Puškinovim pismom Cadajevu pre skoro 120 godjina. Našao sam ga u starim novinama: „Ovo pomanjkanje javnog mnjenja, ova ravnodušnost prema svakoj dužnosti, pravdi i istini, ovo cinično preziranje mišljenja i ljudskog dostojanstva zaista može da čoveka baci u očajanje ... „Da li je to Puškin pisao o nama? Kad bih zaista izašao iza zidova i stupio među sasvim normalne rođake — da li bi me spalili na lomači? Morao sam se osmehnuti, dok sam čitao šta je rekao hrabri i preko noći proslavljeni kapetan Karlsen na brodu koji je tonuo „Flying Enterprise“:

„Obuzima me strah pri pomisli na dolazak u Plimut.“

Odiseju je trebalo dvadeset godina da se vrati kući, tešio sam se. Pevač Arion je pobegao na delfinu. Arhiloh na brodu, Vijon, valjda, pešice, De la Vinj je u kamenoj tamnici umro, „Đakopon“ se jedva izvukao iz mreža.

Ali, stvarnosti i savesti nemoguće je pobeći. Pobegni u zimski san i glumi medveda u brlogu, ukoči se kao žaba u blatu, zavaraj se, nadvladaj teško vreme — uvek će doći trenutak prosvetljenja, da, pravog sveviđenja, sveosećanja, sveznanja: tada čovek plaća za opsenu, za beg, za laganje samome sebi.

Čovek odlazi u rano, krepko jutro iz letovališta, gde je osećanja namazao zlatnom penom, i u duhu se okrene: svet ispred njega stoji kao okamenjena šuma, sagledava sve stvari, ljude i trenutke — i samoga sebe — u neumoljivoj stvarnosti, u pravoj vrednosti milenijuma, u pravoj boji prolaznosti.

U maju sam se s mrtve šetnje vraćao pod stražom i nasred hodnika i stepeništa, među zatvorskim rešetkastim prozorima, među skromnim snopovima svetlosti koji su padali na

zemlju, izašao je preda me kristalno jasan, neumoljiv trenutak: svest, gde sam i šta se sa mnom dešava.

U junu, kad sam u rano jutro začuo prvo živkanje vrabaca, kad se pripremalo sunce da obasja niz kuća, taj trenutak se iznenada ponovio. To su trenuci u kojima čovek stari, sedi mu kosa, trenuci koji ubijaju osećaj mladosti i snage. Uz pogled na okamenjeni svet u najgrotesknijim situacijama budi se duboki smeh čoveka koji je video previše. U tom prosvetljenju nema ničega vrednog žaljenja, ničeg što bi imalo težinu koja izaziva napetost, sve same smešne činjenice, jedne pored drugih. Ovo prosvetljenje je jedna od poslednjih tajni, rezervisanih za one koji su na svet stigli s ključem za nju. Da bi se odbranio od nje svet se okružio zidovima neznanja i zanesenošću malim ciljevima. Tu je svako objašnjenje uzaludno, svako tumačenje neplodno. Ko nije video, ne zna. Ko je video — svejedno je da li govori ili čuti.

Čovek živi — znači, hoda nekim putem hiljadama vrpce vezan za neku sredinu, za neki svet (kulturu i vaspitanje i navike i zakone), za neku planetu, za neku vasionu — i ovde ne može ni za trenutak da zastane sve do prelaska iz organskog sveta u anorganski. Ima telo, udove, ruku, o čijoj strukturi i delovanju možeš da saznaš iz medicinskog udžbenika i vlastitog iskustva, ima rasplodne organe, muške ili ženske, ili ponekad čak i jedne i druge, krvotok, nerve, osećanja i misao, nagon i svest, volju i želju. Time mora da ispuni svoje vreme u nekim sredinama. Sredina postavlja ograničenja, ograde, tabue, pojedinac ih probija ili im se prilagođava.

A zatim se kaže: to je čovek taj i taj. Zatvorenik broj hiljadu pet stotina osamdeset i sedam, na primer.

Gde su lestve od mesečine, na zvezde oslonjene, za misli uznesene? Gde su jasna nebesa za duše s kojih je skinuta kletva, gde se oblaci mešaju sa suncima i na svakoj zvezdi putnik mislilac jezdi u sve viša i viša nebesa? Gde su sjajna sunčeva kola koja se kotrljaju u beskonačnim visinama gde čeka sreća, poslednja i najviša? Gde je vrhunac uznesenja?

NA DAN SVETE SOFIJE („upišana Zofka“ prema „ledenim svecima“ Pankraciju, Servaciju i Bonifaciju): Čovek uz prozor sa gvozdenim rešetkama još diše. Živi da mu prođe vreme, živi u podsmeh misli o svrsi čoveka i smislu njegovog puta. Negde na ostrvima Severnog mora stojeći tamo toga jutra — u čast svete Sofije — pingvini, na bregu, na pljusk kiše, bulje tamo, preko mora, preko horizonta. Negde u bičevima džungle leže mokri tigrovi i ližu blatnjave šape. Konji na širokoj livadi stoje pognutih glava kao ukopani, kiša im klizi stazama kroz dlaku. Brodovi leže u maglovitim lukama. Da možda u Las Palmasu banane zru u vrelom i sunčanom jutru, koje ne zna za moralnu staru Sofiju? Ko zna? Zapevajmo ovog jutra u čast svete Sofije i njenih ledenih ljubavnika, sve misli čula, sve želje, slike slasti — da nestanu. Pepelom pospimo grešna temena i pesmu zapevajmo, svečanu, staroversku, u šljivu patronima rodne zemlje.

Pre svega, čuvajmo se ravnodušnosti, one duboke, stvarne ravnodušnosti u kojoj nema prostora za oduševljenje ili pobunu. Čuvajmo se i jednoličnog, ponavljanja koje je ubilo toliko duhova u tamnicama. Idem non sit idem, isto ne treba da bude isto, dok u sebi imamo mogućnost da svaku stvar promenimo na svoj način.

Razgovarao sam sa čuvarom koji je ponekad donosio i odnosio poneku stvar, doduše, u strašnom strahu, ali je imao veliku porodicu i malu platu, tako malu, da sam se zapanjio.

Između dve mogućnosti primitivne vladavine, teror ili podmićivanje, izabrao sam ovu drugu, skuplja je, ali lepše izgleda. Požalio mi se kako je među ovim zidovima navukao reumu i to ne baš blagu. Natovario je sebi mnogo neprijatelja, u rodnom selu gledaju ga ispod oka, jer je žandar, uprava ga progoni zbog popustljivosti prema zatvorenicima, zatvorenici mu za svaki raport obećavaju osvetu posle izdržavanja kazne (sada se usuđuju da obećavaju, posebno novajlije, zelembaći, nekad to ne bi moglo da se desi). Istina, pronelo se po zatvoru kako je jedan od strožih čuvara zaklan u kafani, počinilac — otpušteni kažnjenik — prebegao je preko granice, a Austrijanci ne žele da ga vrate, jer je, navodno, politički begunac.

I žandare ždere isti zid, napada ih ista reuma, plaše se iste policije.

Naravno, kuhinjska mačka je drugačija od mačke lutalice, nekako je podmukla, siva i zaprljana i vuče se oko čoškova kao senka.

Golubovi u proleće sleću na fasadu zatvora i za nekoliko meseci, do zime, promene se. Bez uobražavanja: ovde je hrana loša, sasvim malo mrvica na prozoru, zato dolaze samo lenji golubovi, bolesni i očerupani, a i takvi moraju sve vreme da paze da li će se iz tamnice pružiti ruka ili gvozdena kuka. Koliko ih je samo skončalo u zatvoreničkim želucima, pa i nekuvanih.

Kad zimi golubovi odlete, sleću vrane i gavranovi, ti đavoli koji samo odvratno kriče, rugaju se, a nisu ni ukusni (osim sasvim mladi).

Ispod nadstrešnice vole da se nasele sove, ćukovi i netopiri, kao da ih naseljavaju uprave; mnoge robijaše, ne samo sujeverne, ošine zloslutni krik u noći.

Dođe vreme kad robijaš u trenu u istom svetlu, sagleda sva bića koja uništava zid. Kao da plivamo u istoj strašnoj bljuzgavici, u činiji iz koje ne možemo da se spasemo, jer su joj zidovi glatki. Svi se brčkamo i probijamo ka zidu koji nas odbija od sebe, kao muve u lavoru.

Poznata je bajka o dvema žabama koje su upale u mleko, jedna pomisli „ovde nam nema spasa“, duboko udahne mleko, potone i utopi se, druga počne da udara, udara, dok se mleko nije stvrdnulo u maslac, popne se na hrpicu kao na ostrvo, ujutro je ugleda kuvarica i s gađenjem izbacila kroz prozor, a ona odskakuće svojim putem.

A bućkuriš, u kojem mi plivamo, sličan je hladnim, masnim pomijama, gde je nemoguće napraviti ostrvo. Vreme kandžama grebe brazde na obrazima robijaša i žandara, vanredno stanje nagriza ljude i životinje, stenice žderu zatvorenike i dežurne čuvare. U takvim trenucima zatvorenik može da se sažali na pauka u prozoru. Počne da posmatra sitne zrake svetlosti u dušama, iskrice životnog elana u očima i kretnjama, traži i pronalazi nešto dobro, prijatno, simpatično ili sažaljenja vredno u svakom biću.

U takvom trenutku osećao sam smrt biljaka kad je baštenska ekipa motikama prekopavala pesak u dvorištu i ubijala sitnu travu, trpuce i maslačak, koji su se bog zna kada naselili u mrtvi svet, možda kao Ikari, vazduhom. Osećao sam njihove posećene korenčiće.

U takvom opasnom raspoloženju čovek najlakše nasedne provokatoru. I u najodvratnijem zatvoreniku pokušava da nađe trag nekog pozitiviteta, neko se hrabro bori za skraćenje naših dana — zbija loše šale, ali se trudi, nekoga drži vezanost za porodicu, ljubav prema detetu, nekoga radost prema životinjama, ovaj je tolerantan, onaj vitalan, ovaj voli muziku, onaj izgara zbog nedostatka žena, ovaj ima neko čisto sećanje na mladost, onaj se oduševljava prirodom, ovaj je ćutljiv i ljubazan, onaj bučno smanjuje dostojanstvo žandara; takvim uviđavnostima pridružuju se moguće olakšavajuće okolnosti, neznanje, loše vaspitanje i loši primeri još u porodici, oskudica i siromaštvo, nasleđen agresivan temperament, ograničenost i neobrazovanost, uticaji, okolnosti, nejasnoća čitavog doba koje je srušilo jedan moral, a drugi nije umelo da postavi na svoje mesto; pri tome pomaže čitav niz mislilaca (na primer Salakru! Tragedija našeg doba je u tome, što je izgubilo svaku disciplinu ... Volim red, jer je čist. Voleo bih da živim u vreme koje usmerava jasan moral, da bih i ja sam bio jasan čovek. To je primer sa Zapada. Istok neće biti sposoban da sagradi moralne temelje dok je moral relativitet, podvrgnut isključivo „dnevnoj politici“, kako mi je to rekao pametan austrijski komunista. Na Zapadu i Istoku imali smo priliku da posmatramo đavolski sličnu crtu u fašističkom, nacionalsocijalističkom moralu koji proizlazi iz nacističkog i rasističkog stanovišta). Čovek sagledava ljude u vrtlogu kontrastnih načela koja su, poslednjih decenija, vodila neprijateljske tabore — u tamnici je moguće posmatrati sva načela u istom trenutku. Tada se čovek sažali na sve te svitke nerava i moždanih vijuga koji su bez pripreme bačeni u talase ratova i pokolja, svestranih kriza i opšte ljudske bede. Kao da čovek sva ta događanja u ljudima i među ljudima posmatra s velike visine, dokle gomilica govna ili smrdljivi iscedak više ne dopiru svojim smradom, dokle se reflektuju samo zraci bola i krici zapomaganja. Sažali se na nas, moli za nas, spasi nas. Spasi robijaše, paukove, žandare, mačku, ćukove i sove, trputac i maslačak, golubove. Smiluj nam se.

A potkazivačima, stenicama, nečovečnim dželatima — takođe?

Ovde pade Hrist pod krstom i reče: „Spasi ih, Levitane“, i ja sam spasao desnog razbojnika.

„Šta je s levim, brate moj?“

„Spasi i levog, ako možeš.“

„Zašto ga ti nisi spasao?“

Tu se Hrist jako zamisli i razmišlja još i danas. Miš pao u lonac, priči je konac.

Nakon što je stari falsifikator novca, nekadašnji štampar, koji se u tamnici bavio mišlju da napravi važan izum: mašinu, koja će nove, falsifikovane banknote tako izgužvati i izlizati da će izgledati kao stare, rabljene — zbog falsifikovanja novca bio je zatvaran i u staroj Jugoslaviji, ne jednom, dakle, nakon što je stari falsifikator za vreme naše šetnje ostao u sobi s mladim ubicom koji mu se dao za parče slanine tri palca debelo, posle našeg povratka nastala je svađa i tuča zbog ljubomore. Provalnik je prebio falsifikatora, obojica su zavijala kao zveri s penom oko usta, u očima im je gorela ubilačka vatra. Obojicu je trakti čuvar smesta bacio u bunker. Kad je posle toga istraživao uzrok svađe, ubica je rekao: „Nervi, nervi!“ A trebalo je čuti te psovke, videti

ona lica, one oči. I onu bedu ljubavnice koju su istovremeno napustila dva ljubavnika. Napolju bi jedan bio mrtav, ako ne i dvojica.

Ugledati, u trenu, prava lica svih tih podmuklih „sapatnika“: ubica bez milosti, okrutnih ubica, sadističkih mučitelja, ciničnih prevaranata, puzećih noćnih senki koje s visine napadaju svoje žrtve koje ništa zlo ne slute! Kvislinški policajac je u ratu mučio ljude, u zatvoru je bio ljubazan, uzdržan zatvorenik, posle izlaska na slobodu postao je sekretar neke seljačke zadruge.

Ovaj „mučenik“ je nekad potpisivao smrtnu presudu. Ostao je živ na čudesan način, koliko je manjih krivaca izgubilo glavu kao da ju je vetar otpirio u onoj krvavoj eri posle rata.

Ovaj je učestvovao u mučenju i pogubljenju dva saveznička pilota koji su iskočili iz aviona.

Onaj, koji je ženi na spavanju zabio ekser u glavu (pomenuo sam ga već), onaj koji je silovao i zadavio devojčicu od šest godina, onaj koji je zaklao devojkicu i zakopao je u đubrište. Svi bi oni još ubijali. Još bi mučili. Još provaljivali. Još krali. Policija nikada ne sazna sve detalje zločina, ili bar retko kada. Mi smo ih često saznawali do detalja. Šta je žrtva rekla, kako se trгла, kakvo je lice napravila, kako je prvi put potekla krv i — pre svega — koliko je trajalo.

Mi smo saznali šta je užas, što se policajcima retko kada događa. Iz dva razloga: zločinac nije glup kako to ljudi obično misle, posebno ako je profesionalac. Često su to rafinirani ljudi koji umeju da navuku neprozirnu masku. Oni znaju da ih sam zločin ne može tako sahraniti kao kakav đavolski detalj koji će razbesneti ili izazvati gnušanje islednika i sudija. Znaju čitav niz priča o teškoj mladosti i lošem društvu, i ako je samo moguće izigravaju jako „napredne“. Provalnik se dosetio da je u stanu pokradenog bila čitava gomila antidržavne literature — uzalud su je tražili, sumnja je ostala. Pošto sirotinju ne treba potkradati, skoro svi lopovi su socijalistički borci protiv ličnog bogaćenja. Ko je ubio ženu, pokušavao je politički i moralno da je ocrni u očima istražitelja, među zatvorenicima je pokušavao da svoj motiv objasni nepodnošljivošću života sa ženom koja ga je mučila, da nije mogao da izdrži. Sadistički ubica je zamrzeo ljude, kad mu je pop oteo hleb koji je grickao za vreme veronauke. I bio je strastan protivnik sveštenstva.

Kako čovek u tamnici saznaje one više istine o deliktu drugog zatvorenika, prvo — to je potreba za ispovedanjem koja je čoveku, možda, i urođena (otvoriti ventile i iz sebe prosuti ono što unutra žari ili truli) — to se dešava u retkim trenucima, pa zatim ugasne. Drugo je suprotno prvome, premda je i to ispovedanje: radi ponovnog uživanja, radi cinizma, pa i radi mučenja ostalih zatvorenika detaljima zločina. Treće je jako malo poznato: kad zatvorenik isleđuje zatvorenika, kad žrtva počne da govori u snu. Takav govornik na primereno sugestivno postavljeno pitanje (glasom iste talasne dužine) odgovara protiv svoje volje. Tako smo saznali da je zatvoreni knjigovođa tokom rata bio belogardista i da je ubijao uhvaćene partizane, što naša policija nije ni sanjala. Tako smo saznali zašto je ubica (ne ovaj o kojem smo maločas govorili) tri puta klao staricu koju je opljačkao u njenoj kući. Najpre ju je udarao nožem u srce, ali je malo promašio, pa se starica vrišteći bacila na njega; zatim ju je udario u stomak, uhvatila se za ranu i rekla

„prokleta svinjo“ i počela da zove u pomoć, prerazao joj je vrat — i to ga je udesilo: našli su mrlje krvi koja je šiknula na njega. (Sve je to sada ispričano sređeno i ukratko; proces isleđivanja je trajao bar pola sata s razmacima, nekoliko noći uzastopce; ovo je rekonstrukcija fragmenata verovatnim redosledom). Četvrta mogućnost je u bolnicama, dok se osuđenici-operisani bude iz narkoze, tamo su neki držali čitave govore, jedan je znao napamet ceo Musolinijev govor. I najzad — hipnoza koja kod psihopata ne deluje, ali je delotvorna kod dugogodišnjih vojnika, naviklih na disciplinu. Ne smemo izostaviti delovanje sugestije i sasvim na kraju obično pijanstvo (špirit, kolonjska voda).

Kad počne da ti drhti stomak od gađenja i jeze, mašiš se Hristu za odeždu i kažeš: I ti si išao da spaseš onu barabu koja je bila razapeta s tvoje desne strane? Vidi se da nisi bio dugo u zatvoru. Zar ne znaš da bi te u zatvoru cinkario i zbog antirimskih izjava, pa posle i zbog antisemitizma? I tako bi zaslužio pomilovanje „zbog dobrog vladanja u zatvoru“. Kad bi izašao napolje, otišao bi Petru i nalagao mu da si ga poslao da mu da četrdeset srebrnjaka, jer ima neku vezu u Rimu koja će izdejsstvovati tvoje puštanje. Kod svetog Ivana bi se nastanio i potražio Mariju Magdalenu kod koje bi se isplakao kao tvoj sapatnik i ponudio joj brak. Zatim bi sa celim društvom otišao da denuncira policiji Poncija Pilata. Pridikuješ milost za vukove — a svoje ljude šalješ da pasu ovce!

Smej se ili psuj, samo suzu ne smeš da pustiš!

Možeš da zamišljaš patnike u činiji prljavih pomija i đavole u plamenovima, ribe na suvom koje ne mogu da uginu, ptice u kutijama bez rupa, zmije kojima sviraš u frulu, mačke na usijanim štednjacima, lavove pod bičevima dresera — samo ne osuđuj i ne oplakuj.

To nije tvoja stvar, samozvanče!

Bilo je vreme kad sam pokušavao da shvatim šta zaista znači ta prokleta ideja koja se zove „sloboda“.

Za to su mi bili potrebni različiti sagovornici, posebno u šetnjama, kad je, ponekad, izlazilo po više soba zajedno, pa sam mogao da bar malo menjam društvo.

Partizani su oslobodili zemlju. Beli i plavi su hteli da oslobode istu zemlju od komunizma. Amerika je krenula u borbu za slobodu čovečanstva. Rusi za oslobođenje Evrope od nacista i kapitalista. Hitler je hteo da oslobodi arijevsku rasu od manje vrednih krvnih primesa. Istok je oslobađao proletarijat. Zapad je išao u borbu za „slobodu govora, udruživanja itd.“ I u istoriji klerikali su pokušavali da oslobode domovinu od liberala, jedni i drugi od socijaldemokrata, socijaldemokrati koji su prerasli u socijaliste od klerikalaca i liberala.

U zatvoru je reč „sloboda“ u mislima svih zatvorenika bila slična, jednako je za njom čeznuo asketa-politički zatvorenik, kao i ubica.

Jedan engleski lord je skupio oko 400 definicija „slobode“, zanimljiv hobi. Napravio sam privatnu anketu šta ko podrazumeva pod tim izrazom. Jasno: politički su se kretali po lestvici svog ubeđenja, drugi su slobodu izjednačavali sa izlazom iz zatvora. Većini je ovaj pojam značio nešto spoljno. Retki su mogli razumeti da čovek i u zarobljeništvu može biti slobodan, unutar. Sagledao sam strašnu „slobodu“: gde ubica može da ubija, razbojnik pljačka, belogardista vlada inkvizicijskom praksom ratnog vremena, sadista ubija decu. policajac radi sa građaninom šta mu padne na pamet, hitlerovac porobljava

nearijevsku rasu, Amerikanac bombarduje ruske satelitske zemlje. Rus američke, levi elementi, u ime revolucije, istrebljuju revolucionare, desni demokrata, u ime demokratije, uništava leve demokrate, jednom rečju: opšta sloboda — opšti pokolj.

A ipak. čovek je najčešće rob stvari koje ne razume. možda čak rob svog vlastitog osećanja koje tinja u haosu podsvesti i ne zna mu ni imena, ni cilja. Osloboditi se — često znači samo: razumeti. Koliko zločinaca bi se spasilo svog nagona kad bi im pomagala psihijatrija na višem nivou od ovog na kojem je, Tada sam u svojim studijama stigao do iznenađujućeg izuma koji je malo opasan, ali vrlo značajan za izuzetne situacije u životu.

Premda izgleda da sam za jogije samo iznova izmislio barut, ipak sam ubeđen da sam pronašao nov način kako da se to izvede: jedan nagon treba transformisati u sasvim drugi, na primer, polni nagon prelići u neke vrste društvenog nagona. To otprve zvuči jako učeno. Polni nagon, naime, zatvorenik mora da obuzda, da ga uništi ili da dopusti da izgori od njega. Bio je tamo jedan tuberkulozni robijaš, kost i koža, a onaniso je još neposredno pre smrti po dva puta na sat. Kad bi taj čovek mogao da hipertrofirani nagon pretvori u električnu energiju, pokretao bi termoelektranu.

Polni nagon nam je, uglavnom, previše jasan. Ako dobro razmislimo, on je u nama kao električna baterija — na akciju se budi samo povremeno, vidimo da premalo znamo o uslovima buđenja. To je nekako slično kao kod električne sijalice: struja je u instalaciji, sijalica će se upaliti samo ako okrenemo prekidač i napravimo kontakt. Ako nema struje u instalaciji, sijalica neće da radi.

Posle poređenja možemo da razmislimo o polnosti: struja neka bude — polni nagon, kontakt — spoljni (ili u fantaziji) objekt polnosti. I u slučaju egoerotike, narcizma, polnog doživljavanja samoga sebe — poređenje u celosti stoji. Najpre treba, dakle, doživeti i osetiti delovanje vlastitog polnog nagona, potom tek možda i razumeti što nije nužno za ovaj eksperiment.

Najpre sam napravio ogled, pa sam tek onda razmišljao.

„Čovek je biće čopora“.

Neka bića su za čopor, druga nisu, pčele žive u uređenom društvu, muve ne. Dakle, neka bića udružuje nagon kome ne poznajemo oblik, ali ga snažno osećamo; a taj nagon je u direktnoj vezi sa „silom“ višeg sistema. Uspeo sam da svoj polni nagon prelijem u društveni nagon.

Polni nagon zahteva objekt. Društveni nagon zahteva više uključivanje na hijerarhijskoj lestvici društva, recimo običnije — zahteva ugled, poštovanje, čast, priznanje. Svega toga nema ako se čovek ne probije iz amorfnosti okoline — i tu okolinu ne proširi. Put pozitivnog častohleplja je samo jedan: rad, spoznaja, uspeh.

U svojim primitivnim formama ovaj nagon ima, svakako, više obeležja, kao što su junaštvo, junačenje, razmetanje, pa i želja za žrtvovanjem. Bez toga nagona ne bi bilo nijedne armije, nijednog sporta, pa ni umetnosti i nauke koje su najviši produkt društvenog nagona. Mnogi naučnici sveta i ne slute koja je to pokretačka snaga u njima koja ih tera da se odriču i žrtvuju na svom putu. Ljudi-pčele mogu da postanu naučnici, ljudi-muve nikada. Sada razumem Đordana Bruna, tu strašnu prirodu svim vezama vezanu za „ovozemaljski“ život, kako je mogao da izdrži tri godine pretnje lomačom, sa

mogućnošću da svaki dan spase glavu (samo ako se odrekne svojih „zabluda“) i mirno otišao na gubilište. To je bilo 1600.g., to nije teško upamtiti.

Sve mi je postalo lakše.

Zatvorenici su se čudili mojoj neumornosti u izučavanju i pisanju. Nisam im objašnjavao kako dolazi do toga, bilo bi to sasvim uzaludno. Najopasnije je, u toj transformaciji, izmena, prebacivanje (ako se, naime, čovek ne želi zauvek osloboditi polnosti), jer dolazi do komplikovanih ukrštenih refleksa: tako čoveku ud počne da prelazi u erekciju tokom važnog rada, bukvalno mu „obećava uspeh“, kod polnih pokreta obratno — duh počne da deluje grozničavo.

Kako čovek izvodi transformaciju na sebi, isuviše je opširno za ovu priču.

Sred takvog delovanja udvostručenih aktivnosti duha, pod uticajem pomenutog sredstva smetao me svaki čovek koga nisam bar donekle mogao uključiti u svoje analize i sinteze, ili bar u svoje podatke za dalji rad.

U šetnji mi se često priključivao Anton, sifilističar, s kojim sam se upoznao u bunkeru. Kad sam razgovarao s kojim intelektualcem on je ćutao i slušao, inače je znao da ispriča ponešto iz svog iskustva, uvek uopšteno, nelično, na primer, kako su ljudi zlobni, kako skoro i da nema prave sreće i sve takve paušalne stvari.

Jednom smo bili sami u paru, njegovim staranjem, neko vreme sam slušao njegovu čovekomržnju pesimistički pogled na svet i život, zatim sam mu ukratko rekao: „Znate šta, Antone. Mene uopštene stvari nimalo ne interesuju. Samo stvarni događaji. Koliko žena ste imali?“

Pogledao me svojim žućkastim očima kao da nije mogao da veruje da ga ozbiljno pitam. Kad sam mu mirno klimnuo, zagledao se preda se, ukoso prema zemlji, glavom malo unapred. Nikada nije govorio prostačke stvari, na seksi viceve nikada se nije ni osmehnuo; izgledalo je kao da ga to područje uopšte ne zanima. Religiozan nije bio, nije imao nikakvog vaspitanja, pomislio sam da je možda pogođen stidom koji u ovoj proklesoj civilizaciji pokušava da ponizi polno bolesne, kao da su oni namerno, sami skrivali bolest. Bespolan nije bio, ako je dobio spirohetu palidu od žene posle dvadeset godina braka. „Zašto me to pitate?“

„Jer me zanima. Mene ne zanima šta ko misli o nekoj stvari, zanima me samo kakve su stvari. Misliti i ocenjivati znam i sam.“

Posle mog odgovora dugo je ćutao, kao da se u mucu premišlja, da li da mi nešto odgovori ili ne. Pridružio nam se nekadašnji nemački vojnik koji je kolegama služio za zabavu, jer je stalno nešto govorio i pevao — kad bi čuvar stao na vrata zapevao bi mu „Dass du mich liebst, das weiss'ich, auf deine Liebe scheiss'ich...“ Anton je koračao s nama ćutke do povratka u ćeliju.

Prilikom sledeće šetnje sačekao je da ostanem „slobodan“, naslonio sam se na zid stolarske radionice i namestio lice suncu, što je predstavljalo veliko uživanje. Anton je stajao s moje strane, pazio je da mi ne zakloni sunce. Rekao je:

„Ako vas zanima — imao sam jednu jedinu živu žensku na svetu — i to onu prokletnicu koja mi je uništila život, ženu.“

U mladosti, ništa pre nje?

„Ljubakanje, zabavljanje, ništa. Kako bih se usudio!“

Sažalio sam se na njega. Istina, nije bio lep, još manje privlačan. Ali je imao nešto svoje, dostojanstvo, o koje se ogrešio prepuštajući mi se da ga saslušavam, ljubazno i nekako podanički. Ta stvar je, znači završena. Razgovarali smo o dnevnim događajima u zatvoru. Pokušavao sam da popravim i ispravim neprijatnost koju sam mu zadao. Osetio je. Na kraju šetnje je rekao: „Pa, hvala na razgovoru...“ Tako nešto u zatvoru još nisam čuo. Hteo sam da mu po redaru pošaljem nešto bolje, ali me odbio, jer je, reče, baš dobio lep paket od kćeri. Namerno sam proverio — slagao je, nikada nije dobijao pakete.

Ova laž je bila drugačija od prethodnih. Upitao sam ga nije li i ono o jedinoj ženi laž. Bio sam mu potreban, znači, ne smem tek tako da ga previdim, čovek u zatvoru mora uvek da zna zašto je nekome potreban i šta iza toga stoji. Njegove izjave su dvosmislene, u njima sam utvrdio već više raznovrsnih laži.

U mislima sam ga svrstao u rubriku „šta je motiv približavanja“, jer sam u to vreme imao još jedan nerešen problem: Gotliba Dragiča (koji se nekada zvao valjda Tojer); bio je Jevrejin — ali osuđen zbog saradnje s okupatorom, s Nemcima. Radio je u kancelariji i sad se zvao Bogo, znači, Bogoljub. To sam saznao od starih „ratnih delikata“ koji su pre nekoliko godina bili svedoci jedne posete komisije u zatvoru; jedan od članova komisije ga je, zbog promene imena, ironično upitao kako se osećao kao semita u službi antisemitizma. Bogo je, navodno, odgovorio samo: Loše. Taj čovek, koji se skoro ni sa kime nije družio, počeo je polako da mi se približava pozajmljujući mi zanimljive knjige koje su napisali Jevreji (Cvajgov *Jučerašnji svet*, Hajneovu *Nemačku — zemlju bajki* itd.) Bio je inteligentan i dosta širokih vidika.

I on je imao svoje dostojanstvo. Jednom sam ga molio da mi dozvoli jedno indiskretno pitanje. Rekao je da zna na šta mislim. I sam nastavio: „Čuli ste za moje poreklo i o deliktu za koji sam osuđen, ali vam to ne ide zajedno, zar ne? A možda i ovo: da li su Nemci znali za moje poreklo, ili nisu?“ — Klimnuo sam. „Ispričaću vam, jednom prilikom“, zaključio je i napustio me.

Na kupanju mi je Anton tutnuo ceduljicu i značajno me pogledao. Kasnije, u sobi, pročitao sam ispod ćebeta: Saznao sam da ću biti pomilovan. To može biti svakog trena. Ako želite, obaviću nešto za vas napolju i uopšte, stojim vam na raspolaganju. Studirao sam njegov rukopis, poredio utiske o njemu sa zaključcima iz rukopisa i sačinio analizu:

Anton je krajnje zatvoren čovek, jako strasna priroda koja se savladava, veći deo njegovog života je u „podsvesti“, steže ga neki strah, plaši se okoline i ima zle slutnje, pored toga je dobar medij, da se ne savladava tako dobro bio bi podložan uticajima na svakom koraku — možda je sa time u vezi i njegov stalni strah?

Odlučio sam da ga zamolim za sasvim običnu uslugu, da ode mojoj rodbini i kaže im kako želim jednu knjigu o internoj medicini; neka pokušaju da mi je doture. Ne smem ga sasvim odbiti, prvo, uvredio bih ga (što za masu njegovih kompleksa ne bi bilo zdravo), drugo: ako ga je s ovim zadatkom poslala uprava bilo bi jako sumnjivo da odbijem njegov predlog (kao: aha, Levitanu Anton nije potreban, jer opet ima neku ilegalnu vezu). Nešto ozbiljnije s njegovim labilnim karakterom ne mogu da mu poverim.

Bogo je počeo sam da mi pripoveda.

„Ne znam koliko uopšte poznajete jevrejstvo. Svakako treba da znate da je steklo veliku svetsku moć, jer je tolike milenijume ugroženo“, počeo je.

U kratkim crtama sam mu naznačio da glavno poznajem, delimično iz literature, delimično iz priča nekih poznanika i poznanica, koji su Jevreji ili napola Jevreji. Iz Zagreba i Sarajeva uglavnom.

„Svi antisemiti u istoriji su zbog te moći izgubili“, nastavio je, „na rasnoj diskriminaciji nije moguće sagraditi trajniju pobjedu. Na antisemitizmu se spotakao Hitler, pa i Staljin, što vam možda nije poznato.“

„Sve više me interesuje vaš slučaj“, rekao sam, „sem ako se optužnica ne zasniva na neistini.“

„Ne, ne, radio sam za Nemce, ali sam uvek bio savestan antinacista.“

„Ako dobro razumem, bili ste prisiljeni da radite za Nemce, ili ste se ubacili među njih ...“

„Tako je. Sva moja rodbina je nestala u ustaškim-nemačkim logorima. Izabrao sam, znači, najefikasniji način borbe protiv nacizma — u samom osinjem gnezdu. Nisam bio jedini. Naravno, nisam radio za naše, već za višu službu.“

„Zar nije opasno za vas da govorite o tome?“

„Ne. Policija sve zna.“

„A ipak su vas osudili kao kolaboracionistu?“

„Naravno. Nisu hteli da se zamere mojoj pravoj službi. Za proces su me dobro pripremili. Posle rata, naime, nisam prestao da radim. Mnogi takvi kao ja nestaju bez traga možda ste nešto čuli o tome?“

„Da, čuo sam nešto. Ali u tajnost obaveštajnih službi nikada nisam gurao nos.“

„Imate li predrasude u vezi sa potkazivanjem? Špijunažom?“

„Imam valjda.“

„To je sasvim razumljivo za vašu profesiju. Svako treba da radi ono zasta se smatra pozvanim. Za šta ima najviše talenta. Što je najviše u skladu s njegovom prirodom. Vi i ne biste uspeli u špijunaži, jer gajite predrasude protiv pretvaranja i laži.“

„Izgleda da me dobro poznajete?“

„Zanimao sam se za vas. Dali su mi na analizu neke od vaših beležaka.“

„Ko? Uprava?“

„Ili njeni pretpostavljeni, da. Dao sam im sasvim paušalnu ocenu. Lično me zanimao vaš način razmišljanja, naročito vaša kritika položaja savremene psihologije i filozofije, premda te stvari ne poznajem dovoljno, imam osećaj, gde stvari kreću napred, a gde stagniraju.“

„Zato ste želeli da razgovarate sa mnom?“

„I zato. Pa i sami vidite, kakvom smo okolinom duhovne sirotinje okruženi. Ali, ima i drugih razloga. Možda o tome drugi put, ha?“

Anton će, navodno izaći posle pola izdržane kazne. Sad je priznao i pravi delikt zbog koga je osuđen.

I krstiće, koji označavaju količinu spiroheta priznao je sam, kao da pokušava da popravi sve laži iz prošlosti. Objasnio je, da ga je do sada zadržavao stid. Biće otpušten jer se bolest osetno pogoršala i mogao je da očekuje loše stvari zbog promena na kičmi. O otpuštanju ga je obavestio zatvorski lekar.

Sad je govorio sasvim opušteno, kao nikada. Drugarski sam ga ispitivao o detaljima. Dok sam govorio nije me nikada prekidao, uvek bi sačekao još malo, da vidi, da li sam zaista prestao da govorim.

Na kraju razgovora je rekao: „Voleo bih da vidim da ste me potpuno razumeli. Hvala.“

„Znam da razmišljate da li sam, možda, provokator“, rekao je Bogo. „Mogu vam reći da sam zaista potpisao „saradnju sa narodnom vlašću“, kad sam jednom nogom bio u grobu. Ali to čini svaki pametan obaveštajac, ako mu to ne ide na štetu. Između uhvaćenog obaveštajca i obaveštajca koji ga isleđuje, ponekad se ostvare sasvim poslovni odnosi. Izvesna trgovina, vi to ne razumete, jer vas nisu smatrali agentom i zato vas sada nemaju u šaci. Mogu vam reći da vas neki čak i poštuju i priznaju da su imali sasvim pogrešnu sliku o vama.“

„Dobro. Kuda vodi ovaj razgovor? Recite direktno, Bogo.“

„Jako dobro pitanje. Pored interesovanja za vaš način razmišljanja postoje još dve stvari koje su me vodile k vama. Onog zatvorenika, koji vam je dao podatke o meni, poslao sam ja, da kod vas pobudi zanimanje za mene. Druga stvar koja me terala k vama je sasvim profesionalnog karaktera: u zatvoru treba naći ljude koji će u slobodu odneti sve potrebne podatke o nekome ko jednoga dana može sasvim jednostavno da nestane. Da, da, svaki politički zatvorenik zavisi od kretanja svetskih sila, od zapleta, sukoba ili pomirenja na najvišem nivou, posebno takvi osuđenici kakav sam ja, i ovde sam poluilegalno, jer sam u stvarnosti jedno, a osuđen za drugo, to je sasvim dogovorna igra po svim pravilima. Mislio sam da vas zamolim da ponekad slušate moje pripovesti, kao da su pripovesti nekog od vaših kolega, što u stvari i jesu. Nadam se, da vam to neće biti neprijatno, jer ste radoznao čovek, moje priče nisu nimalo dosadne. Pratiće vas kao priče stotine drugih. Ne ispitujte. Ništa pri tome ne predviđam. Nigde vas neću umešati. Sve je isključivo rutina. Veruj, te da znam šta radim. Ja ću vam zauzvrat ispričati stvari o vama koje će vas itekako interesovati i koje će biti značajne za vaše ponašanje u budućnosti.“

„Takode trgovina?“

„Da, ali bez posrednika. Treba da mi verujete na reč, da zbog toga nisam poslan k vama.“

„Ali zbog nečeg drugog?“

„Da. Sada prelazimo na treći motiv mog približavanja vama.“

„Što ćemo obraditi sledeći put“, zaključio sam, da mu ne dam priliku koja me ponekad ljutila, da prekine razgovor na najzanimljivijem mestu. Vedro me pogledao i blago se osmehnuo. Razumeo je. Prvi put sam primetio osmeh na njegovom licu: izgledalo mi je kao da gledam čvrstu izrađenu masku kroz vodu, krute karakterne crte za tren su zalelujale. Poslao mi je knjigu, kojoj sam se obradovao: *Fušeove uspomene*. Nameravao je da me vaspita za svoje ciljeve.

Razgovori s Antonom su postali zanimljiviji. Anton je medij koji se opire i opire, a kad popusti voda mu uđe u uši i on pliva bez razmišljanja. Premda sam dosta znao o sugestiji, hipnozi, prenosu misli i sličnim parapsihološkim područjima (koje sam objašnjavao sasvim psihološki i biološko-fizikalno, bez i truna metafizike), u početku

sam se premalo bavio Antonom i njegovom reakcijom na njega, da bih primetio na kojoj se granici krećemo.

Anton uopšte nije voleo da gleda sagovornika u oči i to je uslovalo moje kasno razumevanje: padao je pod uticaj talasne dužine mog jednoličnog glasa. Kad sam to utvrdio, stvari su počele da se odvijaju velikom brzinom.

„Potpuna je istina da mladalačko zabavljanje s devojkama uopšte nema smisla analizirati. Prva ženska koja mi se dala bila je moja žena. Bila je sasvim drugačija od mene: ona sklona debljanju, ja mršavko, ona je uvek bila spremna da ide u krevet, meni je bila potrebna priprema, ona me je prezirala, ja sam za nju bio vezan kao dete, ona je mogla sve da kaže, a ja sam morao da dobro biram reči. Sem toga, u seksu je služila isključivo sebi. Pošto nisam lep, gasila je svetio kad sam joj prilazio. A ja bih tako rado — gledao, gledao žensku golotinju. Jasno, nije bila lepa, najmanje kad se ugojila i kad joj je visilo salo sa stomaka. Kad je kasnije počela da slabi sva joj se koža naborala da sam skoro bežao kad bih je zatekao gde se u kuhinji pere u koritu. Tada sam i ja više voleo mrak. Posle onog događaja, kad smo se razveli kao dvoje sifilističara — a pri tome je ona mrzela mene više nego ja nju, jer po njenom, ja sam kriv za njenu nesreću: pošto sam bio takav i takav s njom, ona je morala da nađe drugog muškarca — dakle, posle razlaza živio sam u trouglu — kuća, posao, kafana — pri čemu „kuća“ označava sobu na mansardi bez peći, imao sam samo električni rešo. Žene više nisam smeo ni da pogledam. Slaba plata, slaba hrana, salvarzan i najjeftinija rakija. Jednom sam tako pod gasom došao u mrtvačnicu, gde je ležala sasvim naga prava lepotica, navodno se otrovala. Kažem vam, da sam tada prvi put u životu video nagu — zaista lepu ženu. Oprostite, reći ću do kraja: olakšao sam se sam, najmanje četiri puta zaredom, s manjim razmacima. Ženu nikada nisam mogao imati dva puta iste noći. Da li me osuđujete? Nikome nikakve štete nisam naneo.“

Setio sam se Plutarhove priče o jednom zakonu u starom Egiptu: ako umre lepa žena, mora da kod kuće odleži toliko dugo, dok ne počne da se raspada, pa bi tek posle toga bilo dozvoljeno da se preda grobarima. Koliko je samo moralo biti seksualnog izživljavanja s mrtvacima, kad je to dovelo do potrebe za zakonom, ili bar propisom.

Bogo je počeo da mi pripoveda svoje priče. Zapravo, ništa senzacionalno.

Završio je englesku i nemačku školu za agente. Ponekad problemi s Nemcima koji mu dugo nisu verovali. Davolska iskušavanja, posebno kad su Englezi posumnjali u njegovu iskrenost. Zanimljivije od priča bile su njegove analize o čoveku opšte.

„Već kao dete počnu da te tuku i kažnjavaju, nadziru i prate, saslušavaju i iznuđuju priznanja. Sve to nastavlja se u školi, samo sad su dva gospodara: učitelj i roditelj. Vreme učenja je jedan progon. Zatim dolazi strah od policije. Pa pojedinačne siledžije po ulicama i lokalima. Tako čovek već iskusan uđe u rat, koji opet svakog pojedinca nemilosrdno zgrabi u svoje kandže. Ceo život je jedno skrivanje, izmišljanje najkorisnijih laži, bežanje, pretvaranje, izmotavanje, proganjanje, jeste li o tome ikada razmišljali? Nesvestan toga kada i kako, čovek izuči vlastitu životnu taktiku i strategiju. Naravno, postoji i mogućnost „močvarne taktike“; kao u močvari — stani drugome na rame, gurni ga u blato i sam se izvuci iz močvare. Najzad, mogućnost otpora. Ali, usamljeni buntovnik mora propasti, jer je sam protiv svih. Ako se udružujete, u pokret, on se

predaje na milost i nemilost novom pritisku, vlastiti će pokušati da ga porobi drugačije, ali ni tu neće moći da prođe bez taktike i strategije, znači, laži i pretvaranja. I sada, jedni izaberu put poniznog prilagođavanja, drugi lukavstvo, jedni se prikriveno opiru, drugi otvoreno, a ima i takvih koji primete da ih je životna škola naučila takvoj taktici (za koju imaju poseban talenat). da od toga mogu da naprave svoju profesiju. Takvi postanu bilo lukavi političari kao Fuše, o kojem valjda baš sada čitate, a drugi špijuni kao izvrsni Zorge. Ne znam, da li vam je poznato da je u Hitlerovom glavnom štabu sedeo engleski špijun, pravi čistokrvni Englez. Englezi su pripremili automobilsku nesreću Hitlerovom generalštabnom oficiru, likvidirali ga i na njegovo mesto postavili dvojnika. Naravno, bio je to dugotrajan proces priprema skopčan s velikim naporima, bio je do kraja osmišljen i uspeo je. Poginuli oficir nije imao porodicu, prijatelja malo ili ništa. Njegov dvojnik mu je bio jako sličan, nešto su doprinele i plastične operacije — a računica, da se u tako teškoj nesreći čovek donekle izmeni u svojim navikama, bila je sasvim ispravna. Za svaki slučaj, bio je „ranjen“ i na grlu, pa je teško govorio. Taj obaveštajac, za koga zna tako malo ljudi pomagao je da se skрати najgori rat u istoriji i spasao veliki broj ljudskih života. Govorim vam to zato, da biste uvideli kako je relativno kad neko ima načelne predrasude protiv delatnosti ove vrste.“

„Da, i onda se desilo“, rekao je Anton. „Sasvim mladu, lepu vitku devojkę doneli su još toplu iz bolničke postelje i otišli. Isprva sam je samo pipao, zatim sam joj raširio noge, bila je još elastična. Legao sam na nju, pun rakije, a u glavi mi se vrtilo.“

Ućutao je, ja sam mu ispričao šta sam čitao u jednoj kriminalističkoj knjizi koju je napisao nemački pravnik, dugogodišnji sudija, o deliktima na seksualnom području. Nema malo takvih, koji su u istoriji čak otkopavali mlade žene i seksualno ih iskorišćavali.

„Strašno, zar ne?“ rekao je mirno, a video sam da mu se ruke tresu, opušak je premeštao iz ruke u ruku.

„Dalje je išlo lakše. Ponekad sam morao na odeljenje, da bih čuo da li umire neka takva i takva ... moja buduća. Verovali ili ne: postao sam mirniji, đavo me više nije nosio po krčmama, flašu rakije sam držao kod kuće, drugu na poslu, ali nikada nisam bio pijan da bih teturao ili napravio kakvu pijanu glupost. Život mi se nekako ispunio. Pre sam za svakim mladim, zgodnim parom gledao sa zavišću. Svaku lepu devojkę gledao sam skoro sa mržnjom — moja nikada neće biti slična njoj. Sliku neke gole ili polugole lepe žene ponekad bih, u besu, pocepao na komade. Otada više ne. Naravno, ne mislite valjda da se to dešavalo svakoga dana ili svakog meseca. Postao sam izbirljiv. Morao sam da se zaljubim. Možete li da me razumete? Žena me prezirala jer sam loše odeven, što imam nos kao kljun, što nemam para, što sam uopšte jedna obična sirotinja. Žene, koje su prolazile pored mene uopšte me nisu primećivale ... uostalom ... šta da vam objašnjavam. Novac mi je bio potreban jer sam nameravao da podmićujem svoju okolinu na poslu, naravno, ne na veliko, samo da ne izgubim posao, ovome cigaretu, onome čokoladu, sestri bombon. Primetio sam, naime, da sam se isuviše osamio i da me kolege izbegavaju. Bio sam nespretna pri provalama i tako su me odmah uhvatili. Ko nije za takve stvari, bolje je da ih i ne započinje.“

Bio sam još potpuno pod mračnim pritiskom Antonove ispovesti, kad mi je Bogo ispričao ništa manje strašnu priču iz rata, samo drugačijeg karaktera.

Dobio je zadatak da iz nekog gestapovca izvuče određene tajne, ali taj ga je provalio i time se osudio na smrt. Sedeli su u seoskoj kući i pili domaću rakiju, gestapovac je pio ozbiljno, dok je Bogo svoju čašu praznio pod sto — i tip je to primetio. Došlo je do obračuna među njima. Bogo je prvi izvukao pištolj i razoružao ga. Odveo je gestapovca u obližnju šumu, sneg do kolena, zima. „Bar reci, svinjo, za koga radiš?“ pitao je vođeni dok je koračao ispred njega po prtini. „Za Gestapo, svinjo komunistička!“ — Gestapovac je pokušavao da dokaže kako je sve to samo grdna greška. U šumi mu je pucao u potiljak, ustreljeni je pao, odvukao ga je malo u stranu od prtine i pokrio polomljenim smrekovim granama. Zatim se vratio u kuću da sredi podatke koje je izvukao od ubijenog. Sedeo je već neko vreme, kad je začuo tup udarac u vrata koja su se naglo otvorila — a u njima je stajao — ubijeni, sav krvav s izbuljenim očima, približavajući se polako svom likvidatoru. Bogo je ustao, počeli su da se rvu, s mukom ga je izvukao iz kuće i bacio u sneg, tu u međuvremenu okupilo se nekoliko seljaka, seljanki i dece, gestapovac se sabrao i jurnuo na Boga, a ovaj mu ispalio ceo šaržer u telo, onaj se zaneo i pao, ali je opet uspeo da se dignu na kolena, kao da ga je nemoguće ubiti. Boga je obuzela strava, revolver mu je bio prazan, dograbio je motku i udario onoga, koji samo što se opet nije podigao na noge, po glavi, da je mozak šiknuo po snegu. Seljacima je pokazao svoju nemačku legitimaciju i objasnio da je onaj „svinja komunistička“, jako opasan tip. I naredio im da ga pokopaju, gde hoće. Ali i posle rata taj tip je puzao za njim u snovima.

Da bih skrenuo s te neprijatne priče, upitao sam ga kakav je njegov odnos prema seksualnosti.

„Praktično, nemam problema“, odgovorio je, „normalno svojevoljno pražnjenje svakih nekoliko meseci, noćna polucija. Ova stalna stanja nervne napetosti uništavaju seksualnost. Takođe — žena za obaveštajca označava potencijalnu opasnost. Mnogi nisu poklekli ni na najgorim saslušanjima — ali je uvek ženska uspevala da nađe pukotinu u njegovom sistemu. Zato se službe toliko koriste lepim ženama. Naravno, ponekad je loše ako obaveštajac ne zna da pridobije ženu, ali još je gore ako žena zna da pridobije njega.“

Posle toga ispričao mi je nekoliko slučajeva iz vlasitog iskustva. Na kraju me upozorio na nešto što je moglo biti zanimljivo za mene: da se nešto plete oko mene u poslednje vreme, povećano je zanimanje policije za moj život, kretanja, razgovore i druženja u zatvoru, za moje izjave, za mišljenja o pojedinim stvarima.

„Pogledajte, sada nas neko posmatra i jako je zadovoljan što me vidi u poverljivom razgovoru s vama. Ne sumnjajte u mene; mislim da imate dovoljno osetljiv instinkt za te stvari posle tolikih godina zatvora. Da saznaju nešto o mojim poverljivim podacima, verujte da bih se snašao, toliko već pazim. Vama verujem — ali ne verujem vašoj dobrodušnosti koja vas ponekad obuzme. Vi uopšte niste svesni kolikim ljudima ste naseli tokom ovih godina. Ne poznajete pravila o detaljima: ako vas neko pita volite li više crno ili belo vino, recite uvek isto, što nije tačno. S kojim pravom vas ispituje tamo neki klippan-zatvorenik o vašem ukusu? Imate potpuno pravo da mu dajete pogrešne podatke, niko vam za to ništa ne može. Ako neko vidi da volite da pušite, pa počne da vas ispituje o tome, recite — pušim tako, ponekad, mogao bih da prestanem preko noći,

koliko puta nisam pušio po nekoliko meseci. Tvrdite da volite samicu, jer vam zatvorenici idu na nerve, ma kako da ste druželjubivi. Takva taktika će vam se posle nekoliko godina dobro isplatiti, a da to i ne primetite. Najlakši plen obaveštajaca su strasni, istinoljubivi ljudi koji ne kriju svoje simpatije i antipatije, pa ni navike. I naivni, koji ne znaju da svaka sitnica može biti od životne važnosti, pa čak i sudbonosna. Najbrže će vas smotati čovek koji ima slične sklonosti kao i vi. Nećete ni naslutiti da je podučen kakve sklonosti treba da pokaže. Toliko o tome.“

Upitao sam ga čemu pripisuje toliki interes uprave za mene.

„To nije uprava, to je iznad nje“, objasnio je, „razlog je svakako zanimljiv, ali nepoznat, za vas bi bilo zanimljivije saznati svrhu tog interesovanja. Može da znači poboljšanje, a možda i pogoršanje vašeg položaja. O tome ništa ne znam. Ali je vrelije nego što možete zamisliti. Ako mogu verovati svom osećanju ... “ za trenutak je ućutao. „rekao bih da vam pripremaju novu istragu.“

„Zar nismo ovde sve vreme u istrazi?“

„Jesmo, u policijskoj. Ja aludiram na — sudsku. Sudeći po njihovom pravcu zanimanja.“

„Koji đavo bi bio povod za nju?“

„Nikada ne pitajte tako školski-logično. Uvek ima povoda, ako ga nema, ništa lakše nego ga izmisliti.“

„Ni iz čega?“

Osmehnuo se.

„Opet grešite. Ne možete da se uživite u svoj položaj koji uopšte nije zavidan — nemojte misliti da su oni, koji su pokušali da vas se otarase, glupi i da ne znaju koliko nepravdu su vam naneli. Za vas bi bilo mnogo lakše da oni gore imaju neku dobru prihvatljivu činjenicu u rukama. Da li je vaša optužnica napravljena ni iz čega? Nije. Ne poznajem je, inače, detaljnije, ali znam da vas je uništilo priznanje da belo vino volite više od crnog. Jeste li priznali da više volite belo vino? Da. Pa, šta se onda čudite, od tog priznanja može se sagraditi zločin do neba. Da, da, stvari treba gledati praktično, sve ostalo su romantične drangulije.“

Nije prošlo mnogo vremena, kad sam opet krenuo na transport — i pri tome primetio mnogo brige da ne pomislim na beg. Setio sam se Bogoljuba Dragiča koji se — po vlastitoj priči — tokom rata zvao Horst Brandenburg. Poslednji razgovor je zaključio ovako: „Želim vam svako dobro, gospodine Levitan. Na žalost, imam razloga za prognozu: ubrzo ćemo se rastati.“

Nije pogrešio.

Stigao sam opet u centralnu kaznionicu, u veću zajedničku sobu sa statusom ambulante i veoma raznorodnim stanovnicima. Novom „domu“ dugo nisam mogao da pronađem ime — to je, naime, tako: ime se ili nametne ili ne nametne, ako nema ničeg karakterističnog.

Ovde smo udruženi: pravnik, osuđen na smrt i pomilovan na dvadeset, politički „novi delikt“, vrlo uzdržan čovek sasvim civilizovanog ponašanja, demokrata i liberal; nekadašnji nemački Vahtmajster, dvadeset godina, zatvoren od prvog dana posle rata, u zatvoru ostareli veseljak; dugačak, mršav Crnogorac Veljko, „malo mešano“ u optužnici, koji je svaki dan govorio kako u Crnoj Gori nikada ne bi dospeo u zatvor; viši učitelj, „stari delikt“, vrlo samostalan, odlučan čovek; student, čiji delikt nismo mogli otkriti, strašno se pravio tajanstven; miran, ljubazan šofer, rekao je da sedi zato što je vozio jednog od viših koga su zatvorili i koji je nestao bez traga; šezdesetogodišnji kriminalac koji je pola života proveo po tamnicama i izgradio svoj stil zatvorskog života; mladi kriminalac-amater, koji se neprekidno vukao za starim, bučan i bez stila; stari ga je prezirao. Ponekad bi došao poneko novi, a stari otišao, sve zajedno trajalo je svega nekoliko meseci. Dakle, ponavljanje već poznatih sredina. Vahtmajster, mladi kriminalac i Crnogorac su pravili galamu, učitelj i stari kriminalac su ih mirili, mi ostali smo veći deo vremena čamili po ćoškovima, ponekad zajedno po dvojica, trojica, ponekad svaki za sebe.

Sunca je bilo skoro svaki dan. Vreme se vuklo kao ljuta zmija.

Ako te boli zub, teško je da bol ne primetiš. Što sam više gledao u budućnost, to sam jasnije video propast svog telesnog života — pokušao sam da zamislim nastanak novih, još nepoznatih života od ostataka Jakoba Levitana.

Egocentričnom čoveku takav pogled izaziva bol; ko je savladao tehniku samoobmane, može da se veseli onome što će nastati od crkotine.

Ko je u sobi potkazivač, koliko ih je — to će pokazati vreme, tada me to više nije uznemiravalo, premda bih to pitanje, posle razgovora s Bogoljubom, trebalo da shvatim jako ozbiljno. Jedino mi se jedna igra, koju me Bogo naučio, činila zanimljiva: uvek ću govoriti da više volim cviček od štajerskog vina, iako cviček ne podnosim zbog velike želudačne kiseline.

Rekli su mi da je neposredno pre mog dolaska iz sobe otišao jedan od onih koji je pre nekoliko godina bio zazidan u traktu „Ce treći“, oko godinu dana, ako ne i više. Zazidali su im vrata i ostavili samo otvor za hranu i vodu. Bradati, dugokosi i smrdljivi kovali su se tamo unutra, болоvali, kopneli, živeli u smrtnoj psihozi. Navodno, došljak skoro ništa nije govorio, obraćao se, načelno, nije nikome, a odgovarao je samo s jednom ili s dve reči. Po ceo dan je ćuteći hodao po sobi, nikada se nije uzbuđivao, ujutro je radio gimnastiku, pušio je trećine cigareta; samo je vikao u snu, ali ništa se nije razumelo. Svake nedelje su ga nekud odvodili, ali nije objašnjavao kuda. Kriminalac je ironično rekao: bio je ministar nove vlade koju su sastavili u zatvoru.

Kriminalac i Vahtmajster obnavljali su uspomene na zatvorsko vreme posle rata — i za divno čudo — žalili su za zlatnim vremenima kad su, doduše, imali okovane noge i gvozdenu kuglu, ali mogao si da sediš u dvorištu ponekad i po četiri, pet sati, niko te nije progonio ni ako si čupao travu i brao maslačak za salatu; ako si bio redovno osuđen, nije trebalo da se plašiš noćnih transporta, nekako si živeo; u radionicama se dobro zabavljalo, napraviš čuvaru kopču za pojas, a on ti donese flašu vina; sa ženskima su se pravili cirkusi, nikada nije bilo dosadno; dolazio je upravnik u zatvor i držao govor, bio je inače velika svinja, ali se nije krio kao sadašnji; govorio je: u socijalizmu ćemo svi imati automobile, ja ga, na primer, već imam ... zatvorenici su se smejali tri dana; ili je rekao čuvar: kurve đavolje, radite šta hoćete, ali da sve bude u redu, kad stigne „stari“ on je obavestavao: pazite, kurve đavolje, danas stiže upravnik! Imali su čitav gusarski logor u ćeliji, posebno nedeljom, kad bi im s posetama stigla flaša, a zatim bi bacili „ajnc“ za cigarete. Tada su zbijali takve viceve da su se i čuvari pred vratima valjali od smeha. Jebem ti boga, a sad ovakva pustoš! Znali su da te pretuku kao vola, posle bi od bolničara dobio pola čaše čistog alkohola, probaj sada da ga dobiješ! A zatvorski lekar, koji je dolazio spolja, nije bio takav prasac kao ovaj; bio je stari komunista i partizan, zvao se doktor Potrč, bio je prava majka za bolesnike. Jednom je zatvorenicama, pred upravnikom i čuvarom, rekao: „Za mene je bolesnik — bolesnik, nimalo me ne zanima da li je zatvorenik ili narodni heroj.“ Recitovao sam po Lanx saturi: Aurea prima sata est aetas ...

Najzad su došli po mene i odveli me na saslušanje: grom iz vedrog neba! Levitane, sada ćete nam reći kako ste u vreme izdržavanja kazne izlazili iz zatvora bez našeg znanja. Treba da znate da igrate na sve.

Ispitivao me islednik, zgodan, mlad čovek mirnog ponašanja, posle kratkog uvoda (kako se zdravstveno osećam, imam li posete i takve uobičajene stvari). Grom iz vedra neba!

Grozničavo sam razmišljao kako su došli na to posle skoro tri godine. Pravio sam se da sam začuđen. Pustio sam da mi tri puta postave pitanje, kao da ne razumem o čemu se radi.

„Nemojte izvoditi, Levitane, nikakvo izmotavanje vam neće pomoći. Imate mogućnost da se pokažete iskrenijim nego do sada, ili okorelijim. To je, naime, samo proba, mi znamo sve.“

Stavio je ruku na zelenu fasciklu koja je ležala na stolu. Sedeli smo jedan nasuprot drugome i gledali se.

„Da vam malo pomognem ...“, Rekao je islednik ironično. „Pokušajte da se priselite vremena kad ste ležali bolesni nasmrtno u zatvorskom odeljenju. Kad smo vam omogućili lečenje, bez kojega danas ne biste sedeli ovde. To pokazuje lep karakter — zloupotrebiti dobrotu i razumevanje! I unesrećiti čuvara koji vam je bio toliko naklonjen! Pa, vi znate na koga mislim? Ne znate? Ne, ne, nemate vi tako slabo pamćenje. Možda vam nešto govori ovo ime: Breznik ...?“

Poricao sam, ovde se nije radilo o cvičeku ili belom vinu. Hteo sam da nešto filozofiram o svojoj odluci da crknem između ovih zidova, ako treba. Đavolski je poricati kad imaju mnogo podataka — počinje igra mačke i miša. Kako su saznali? Šta je s

Breznikom? Neće valjda doći da mi pravi društvo? Još neko vreme smo se igrali neravnopravnog ping-ponga, zatim me otpustio sa preporukom da ubuduće dobro razmislim da li želim da radim na svoju štetu.

Šta sad? Da je barem ovde Bogoljub Dragič, Gotlib Tojer, Horst Brandenburg. Bilo šta da uradim, promašiću. Možda im je potrebno samo moje priznanje da bi uništili još koga? Šta ako žele da me „skuvaju“ za svedoka u procesu protiv izdajice Breznika? A onda bi ga — ili ubili — ili na neko vreme poslali k meni u ćeliju da gleda svog dragog Levitana koji ga je prodao za činiju sočiva.

Ako budem uporno poricao — dovodim sebe u đavolski težak položaj, ova igra je najteža — oni imaju sve adute u rukama i mogu da čekaju, izbacivać polako adut za adutom. Delimično priznanje prema zatvorskoj praksi — skoro je nemoguće. Ko kaže „a“ ići će po abecedi do „x, y i z“, posle će čak i da izmišlja, za svaki slučaj nikada ne veruju da je optuženi ispričao sve. Ne znam. da li sam već pomenuo onog slavnog vojnika koga su ispitivali, a on je ispričao toliko toga da su posumnjali u istinitost samooptužbi, stavili su ga „na tramvaj“, pod elektrošokove, pa ga upitali da li je izumeo atomsku bombu. Priznao je, da jeste. Pa kakva je?

„Ima jedno dugme.“

Priznavati, znači, nećemo. Bogo je dobro zaključio da mi se ne sprema ništa dobro.

Problemi koji su me pritisli izvukli su me iz apstraktnih razmišljanja — u tom periodu došao sam do prokleta jasne svesti da samoobmane i iluzije mogu biti jako opasne. Zatvorenik se vraća u prošlost, „u talasima teških vetrova svet se vraća ...“

„U početku su se hladile vode iz snova ali je to bila najstrašnija prevara, nema goreg od lažnog sjaja slobode u tami duše koja u tamnici stari ...“ — „Slike koje u tami gore jesu opekline, spaljuju čula i crni opaljeni sloj ostavljaju ...“

To je bila dijagnoza teških opekline sećanja na prošlost.

Pogledajmo sadašnjost, ovo neprekidno stvaranje koje te diže u visine iznad smrdljivih rupa, sa crtama levitacije, dragi Levitane; osećanje bestežinskog stanja uništilo je mnoge nesrećnike — lutao je s osećanjem da može da leti, da nema težine i skočio je u provaliju. Levitacija pri padu lomi udove, to je dijagnoza.

I robijaševa sanjarenja o budućnosti: doći će dan ... o, doći će dan ... i sunce će zasjati novim svetlom ... mornar će se vratiti s dalekog puta ... doneće sa sobom bogate darove za svakoga ... u mlako veče leći će na mačje kože pod rascvetalom jabukom ... s draganom ... s prijateljima će prazniti bokale ... zatim će istesati novu lađu i u prijatnom društvu otploviti u novo jutro ... koje će biti naše kao nijedno ...

„Sačekali smo jutro zlatnog sjaja: nad vojskom tame potpuna pobeda. U vulkan smo pobacali oružje nesreće, topove i bombe i vešala gladna, oltare nasilja, prestole preteče, natpise naredaba, likove mračne, u vulkanu gore sad crne zastave i krvavi hlebovi, svi crni, prtena odeća i bičevi zle slave, izgori sad, nesrećo, ne vraćaj se nikad više! U zoru slušasmo daleko pevanje. Zemlju je obavilo bleštavo plavetnilo, na lejama glavice podiglo cveće, s očiju kliznuše slike sećanja ...“ — Prošlost je izmenjena u zlatno doba, u ono što nije bila. Budućnost neće biti takva.

(I zaista nije bila, u ždrelu svakidašnjosti nije bilo nikakvog cveća koje bi dizalo glavice, nikakvog rajskog pevanja iz daljine, đavo da odnese svu poeziju! Čak i nekakva

„svetost“ koja obasjava robijaša kad posle dugih godina izađe iz tamnice čini ljude nervoznima. On sam je dugo izgubljen, jer čovek nije stvoren za takve velike potrebe i „ko je u životu video isuviše, gavrani će mu isključivati oči“, tako je, Vijone!)

U sadašnjosti sam još tada našao nešto opasno, ili još nisam postao svestan kog đavola sam sebi natovarao na vrat. Tehnika života u zatvoru čoveka nužno vodi u nadomeštanje, nadomeštanje mu obezbeđuje uobrazilja. Sve što čovek propusti pokušava da odmah zamisli, zatim se uživi i počne da živi neku zamenu života. Izmišlja godišnja doba, svako proleće, leto, jesen i zimu oblikuje u predstavi.

„Nailaze obale poznatih mora, vinogradi, zalivi i ostrva, nekadašnje kolibe na obroncima gora, zelene teke, lugovi i potoci ...“

„Mornar za morskim talasom u teskobi poseže da slanom vodom ugasi žeđ, ali sve đavole žeđi on time pusti, koji mu grlo ognjem do smrti spale. Smiren je, ko je otupeo u tamnici, a ko duh kao konja stalno vežba da pobedonosno uzjaše u sreći, skupo plaća trku nad provalijama ...“ Već tada sam osetio opasnost življenja u mašti, bar u trenucima otrežnjenja. Uprkos tome, omamljivao sam se i dalje, kao pijanac koji ne može da ostavi piće, kao narkoman koji ne može bez droge. Svako drvo morao sam da zamislim u mašti, konja, stazu uz reku, vrbe uz potok, žene, žitna polja, putovanja kad sam bio bez kafe i cigareta, i njih. Peščane dine i stene, maslinjake u letnjem mirisu, bele dvorce na mesečini, žive vrtove, šume i životinje, svaki list na drvetu morao sam da pratim od pupoljka do pada u jesen, prekinuti njegov hod i usred rasta stvoriti ga ponovo, kišu i sneg, noći i noćna putovanja po ulicama gradova, ceo svet koji su mi uzeli, „pre nego što sam umro. I ja sam ga stvorio u reči, crv. Život sam stvorio u reči, crv. Umro sam i rodio se u reči, hiljadu puta“.

Bio sam gubavi Lazar pod bogataševim postavljenim stolom i bio sam faraon Amenemhet; na granitnom šiljku njegove piramide stoji natpis koji sam uzeo za svoj: Amenemhet gleda lepotu sunca. Više je Amenemhetova duša od Oriona i vezana je s podzemnim svetom.

Slutio sam opasnost ovog posmrtnog života, ali nisam mogao ni da zamislim šta mi se sprema posle puštanja.

Tada sam odlazio u šetnju (sasvim ozbiljno, telom i svesno) tamo, kuda sam toliko puta želeo da idem: stazom uz vijugavu reku. Dodirivao sam rukom pravo drveće, tapšao pravog konja po vratu i udisao miris njegove znojne dlake, umočio sam ruku u reku ... i šta se desilo. Ništa. Bio sam samo zbunjen, nekako tup, počeo me strahovito boleti stomak. Trčao sam tamo gde sam spavao, bolela me glava, počela je u meni da vri nekakva groznica i sav sam drhtao. Provukao sam se mimo ljudi i zatvorio se u sobu, bacio sam se na ležaj. Zatvorio sam oči i ostao da ležim na leđima. Tada sam osetio kako groznica popušta, drhtanje se polako smiruje, sve više sam se opuštao — a za mnom je nadolazila ona rečna obala sa stazom, drvo, konj — i sve je sada bilo stvarno, opipljivo, prijatno ... tek sam tada u dlanovima osetio rečnu vodu i osetio miris konjske dlake, tek tada pod rukom osetio hrapavost kore drveta ... bio sam opet zatvoren, slobodan, živ.

Isto mi se desilo s prijateljima koje uopšte nisam mogao da shvatim, oni su to osećali i gledali me sa čuđenjem.

Tako mi se desilo sa ženskom: bio sam sasvim potentan, sve je bilo kako mora biti samo mehanički. Doživeo sam je tek kad sam sam ležao na istom kauču i zatvorio oči.

Treba se rehabilitovati, prebaciti se u stvarnost, naučiti da ponovo živim u datom trenutku, odviknuti se onog što me nekada spašavalo, a sada pretilo da me uništi.

Susreo sam mnoge otpuštene zatvorenike koji nisu znali šta se s njima dešava. Teško je da se navikneš da posmatraš prošlost onakvu, kakva je možda zaista i bila. Teško je živeti sa sadašnjošću bez omamljivanja. Teško je stvarati stvarne planove za budućnost i ne predati se preteranim iluzijama. Srednji put između dve krajnosti doživljavanja zatvora (između toga što nazivamo tupošću i toga što možemo krstiti preteranom maštovitošću) možda je samo za srednje temperamente.

Kad bi me neko pitao šta je pogubno za zatvorenika a šta nije, morao bih reći: sve može biti pogubno, pa i puštanje iz zatvora.

Dao sam sebi zadatak — da budem što realniji, da zaboravim na prošlost, da se za budućnost pripremim studiozno, da ne gubim vreme na nepotrebno. Od redara sam dobio matematičku knjigu (imao je malu kaznu i pripremao je ispite u srednjoj tehničkoj školi) i sam rešavao zadatke. To mi se bar ne može osvetiti. Mislite? Videćete, kako grešite!

„Onda, jeste li razmislili, Levitane?“ „Ne razumem, o čemu bi trebalo da razmislim?“ „Dobro, počecemo drugačije.“ „Spreman sam na sve najgore — začudilo bi me da se među ovim zidovima desi nešto prijatno, ništa neprijatno me više ne može iznenaditi.“

Upitao me da li zaista mislim da ostavim kosti među ovim zidovima? Da. „Ne, ne, ne mislite tako. Da li studirate matematiku gore u sobi?“ „Da.“ „Pa, zašto? Jer ste ubeđeni da ćete izaći napolje — a matematika može da koristi u traženju posla.“ „Ne. Pomirio sam se sa svojom sudbinom. Više nimalo ne mislim na puštanje. Inače teško ćete me pustiti pored svega što sam video. Vi znate da ja ne bih ćutao.“

Tako mi je štetila i matematika. Tokom razgovora osetio sam onaj tajanstveni fluid koji me obuzimao uvek kad sam u životu dolazio u beznadežan položaj. Posle jačeg osećanja dužnosti taj fluid se jako povećao. Moja žrtva mi se činila jako važna, osetio sam se izabranim. Toliike prokrijumčarene knjige jasno će progovoriti umesto mene — kad crknem među ovim zidovima.

Svaka nada je samo vežba za poslednju predstavu, kad čovek zaspi zauvek. Da li je to deo trenutka pre ili kasnije, nije važno.

Da li je bolje da crknem negde anonimno od silnog ždranja, ili obesiti svoj govornjivi kostur ovim đavolima o vrat da se spotiču o njega i da ga se nikada ne otarase? (Potreban, koristan osećaj za ugroženog zatvorenika u stvarnom potrošačkom svetu mehurić sapunice; teško meni, da sam to tada znao!)

Nastala je borba među nama; on je gomilao argumente pred kojima normalni ljudi klonu, ja protivargumente, koji su za normalnog čoveka čista fantazija. On je bio logičan na svoj način, ja na svoj, jedna i druga logika nisu imale ništa zajedničkog. On je ključao moju jetru kao ona grabljivica Prometeju, meni je jetra odmah zarastala; nijedan nije video izlaz iz ovoga.

Najgore — ili najbolje — pri tome je, što jedan ; drugome nismo bili antipatični, on se u ovoj stvari osećao kao hirurg koji mora da me operiše, a ja kao pacijent, vezan za operacioni sto. Obojica smo znali (ni on nije bio glup), da je operacija besmislena.

Pokazao je dosta debeo snop listova: „Pogledajte koliko imamo Breznikovih izjava; da li želite da vam ih čitamo? Videćete, Levitane, kako nam je do detalja poznata svaka stvar, ispričaću vam vic koji je vama Breznik ispričao dok vas je čuvao, taj prokleti licemer. „S jedne strane šume zboruju fašisti, a s druge komunisti i jedni i drugi izvikuju svoje parole. Jedni: Živeli fašisti! Drugi: Živeli komunisti! Iz šume odjekuje ... isti ... isti ... isti ... „Da li se sećate, Levitane?“ „Bog zna šta ste radili s tim čovekom te je sišao s uma?“ napomenuo sam. Islednik je pokazao prema vratima: „Kad se samo setim kako je taj podmuklica prošao kroz ova vrata da obaveštava o vama, bio je posebno zadužen za vas — odan kao kakav crkvenjak ... stvarno pobesnim. Rekli smo mu: Ako Levitan pronade samo ovoliku pukotinicu, pobeći će i više ga nećemo videti! A on je duvao s vama pod istim ćebetom. Ovoliku pukotinicu, pokazivali smo mu . . Pokazao je palcem i kažiprstom usku podužu pukotinu.

Bio je zaista ogorčen Breznikovoni pokvarenošću. Zatim me upitao da li zaista hipnotišem. Nekad sam to radio, ali u zatvoru tako nešto ne ide. Zašto ne? Čovek ovde oslabi. Ne, ne, osmehnuo se, ne vi, Levitane. Gledali smo se oči u oči. Osetio sam da je i on medij, da to dobro zna i da se snažno bori protiv samoga sebe, brzo samo skrenuo pogled. Bilo bi proketo opasno da mi se i za tren podredio, otišao ili, osvestio se i smrtno me zamrleo. Ako ne, mogli bi da ga zamene, dobio bih drugog islednika, lično i po čuvenju poznavao sam mnogo gorih od njega.

„Vi ste izlazili iz zatvora i vraćali se u njega, Levitane. Tako nešto nije se desilo odavde do Vladivostoka. I nećete izaći iza ovih zidova sve dok ne objasnite — kako?“ Znači, ne znaju sve, sinulo mi je. Do sada mi je pominjao isključivo Breznika. Taj nesrećnik je ispričao sve šta je znao, optužio sebe i sada negde u podzemnom bunkeru čeka sudbinu. Samo, kako je došlo do toga? Da li je poludeo ili je još neko progovorio ...? Treba čekati, vrebati, odugovlačiti.

„Recimo, da je istina to, za šta me optužujete, da sam zaista izlazio i ulazio, iako je to potpuna izmišljotina koju ne mogu da razumem — dakle, ako tu stvar teoretski razmotrimo — da li je logično da zatvorenik izađe iz zatvora da bi se opet vratio? Takvog zatvorenika ipak nema.“

„Ima“, odgovorio je mirno, „možda su retki — ali ih ima. Ovde su činjenice koje se ne mogu izmeniti, niti poreći“, (stavio je ruku na fasciklu) „radi se samo o motivu. A njega znate samo vi Levitane — a ubrzo ćemo ga saznati i mi. ako sačekamo još koju godinu ... Pogledajte kako ste slabi i zeleni, Levitane, zid će vas pojesti. Svaki poklekne, i jači od vas, neko pre, neko kasnije, i vi ćete. Za sada još sasvim lepo razgovaramo, zar ne?“

„Da li aludirate na fizička sredstva?“

„Ne. Mi to ne koristimo. Zid radi za nas, Levitane. Hajde, idite, Levitane, daćemo vam još jednu mogućnost za razmišljanje.“

Vratio sam se u ćeliju. Vahtmajster me upitao šta mi se desilo te sam tako bled, bleđi od zida. Rekao sam da sam imao izuzetnu posetu rođaka i da mi je u kući bolest. Samo ne treba reći da više volim dalmatinsko crno.

Gde se otvorila prokleta rupa posle toliko godina? Ne, Breznik nije poludeo, on je zdrav momak. Nije progovorio po vlastitoj volji. Besni su na njega. Znači, propevao je neko drugi — stvar je jasna, samo šta je motiv tog cvrkutanja?

Logično je ovo: Ako je Breznik progovorio, on je pod optužbom izdaje. I o onom, koji je izdao, morao je svakako nešto da kaže. O trećem, četvrtom ... islednik ništa ne pominje, to nešto znači. Izračunao sam bez algebre ko je bio. Sada u mislima treba da se ograničim samo na ono, što je onaj „stari delikt“ znao — ono što je znao Breznik, treba staviti na drugu stranu! Niko sem mene nije znao kuda idem i zašto, svi bi me — jednostavno rečeno — šutnuli u dupe, kad bi znali zašto Levitan koristi svoju slobodu. Da je lakomisleno rasipa. Da sve zajedno ne vredi pišljivog boba. Oni su mislili da učestvuju u veličanstvenom podvigu.

Levitan je u jedanaest noću otišao na „randevu“, utvrdio da je žensko još uvek žensko, napričao se i u pola jedan nasmejan se vratio „kući“. Istina, mnogo rukopisa je otišlo na sigurno, prispeo je preko potreban materijal u čvrstom i tečnom stanju (olovka, sitne knjižice, flaša vina), zatvorenik je oprobao svoju životnu snagu, saznao za uspele večeri svojih tajnih čitača, dao uputstva koja ne treba pisati na papir i sakupio nove moralne snage uz sav nemoral na seksualnom planu. Istina, ponovo se pobrinuo i za to, šta treba uraditi ako propadne u zatvoru.

Kome je do svega toga stalo? Između ostalog, nezaboravno je bilo veče kad se Levitan popeo na krov — takav je bio izlaz — spustio se u drugu zgradu i izašao iz nje, otišao je u park, sedeo uz ribnjak i bacao kamenčiće u vodu. Slušao je stvarni pljesak vode, iznad njega bile su stvarne grane stvarnog drveta, a tamo gore treperile su iste zvezde koje su mogle da se vide kroz prozor tamnice — a ipak sasvim drugačije. Kad se vratio, njegove oči su bile izmivene. Ženske obline još uvek postoje na svetu, sasvim su stvarne, ono što je glatko, zaista je glatko, ono što je dlakavo, zaista je dlakavo.

I još nešto: zatvoru koga se dobrovoljno vraćaš, nije više pravi, postaje priča, ili čak zanimljivost. Tako je jednom, doduše kasnije u omladinskom KP domu, na nekoliko dana, bio zatvoren jedan nadobudan novinar, kako bi, u sporazumu sa policijom i sudijom, posle toga pisao o svemu. Iz njegovog pisanja moglo se videti da njegov zatvor nije bio pravi zatvor, već hobi, njegova savest nije bila zatvorena.

Saznali smo kako su u sobi za posete montirali prislušivače američke izrade. Priručnik za upotrebu je, naime, s engleskog prevodio politički zatvorenik. Treba računati na to da takve naprave postoje i u isledničkim sobama, i da, u susednoj sobi, pretpostavljeni sluša dijalog. Setio sam se da je prvo saslušavanje o mojim bežanjima bilo u mnogo oštrijem tonu nego drugo. Da li je to možda u vezi sa tom napravom? Da je prvi neko slušao za koga je islednik znao, a drugi put nije — i da treba paziti na taj ton.

Pravnik me upozorio na Volterovu definiciju „slobode“, znao ju je napamet. U filozofskom rečniku pod „Liberte“ piše: „Baterija topova gruva uz naše uši; imate li slobodu da ih možete čuti, ili ne smete da ih čujete?“ Imao sam već taj rečnik u rukama, ali tog zapisa se nisam setio. Razvio se razgovor o demokratiji. Liberalno nastrojani pravnik je rekao: „Na Zapadu se vlade plaše od opozicione stranke, na Istoku od vlastite. U spoljnoj politici Istok je prava karikatura grešaka zapadnih demokratija, tako ‚dobar ton‘ koristi samo kao šminku, velika humanistička gesla kao kamuflažu, svojim neslanim

šalama smeje se kao junaštvu. Za Istok je karakteristično da se samilosno ruga ljudima koji zaista veruju u svoja načela.“

Ni leve ni desne partije, po njegovom mišljenju, ne mogu ostvariti blagostanje i podnošljivost u društvu. Začudio sam se: najviše je očekivao od regenerisanog liberalizma. Primetio sam da liberalne partije u svetu imaju sve manje istomišljenika. Rekao je: „Odlučuje kvalitet, ne kvantitet“, i upustio se u drevne mudrosti o čovekovom pravu na slobodu. Upustili smo se u analizu Voltera i Benedita Kročea, koga sam svojevremeno poštovao, ali već u ovom ratu nije imao šta korisno da nam kaže. Naprotiv: mnogo liberala je otišlo u četnike. I čuvena „crna ruka“ mi još uvek nije izlazila iz glave. I on je osuđivao četničku kolaboraciju, ali je mislio da je četništvo u sukobu s partizanima imalo dve mogućnosti: razići se ili sukobiti s partizanima. Zato je rekao: „Regenerisani liberalizam. Za boga, za Marksa, za Benedita: sad imamo regenerisanu rimsku crkvu, regenerisani marksizam — pa još i regenerisani liberalizam.“ Prigovarao sam pravniku, donekle zlobno, jer je tačno šta dvorski savetnik Gete u razgovorima s Ekermanom kaže: „Čovek ni prema čemu nije toliko netolerantan kao prema neposredno odbačenim sopstvenim zabudama. I ja sam se regrutovao iz liberalizma.“

U zanosu razgovora nismo primetili da pored nas, uz prozor, stoji stari kriminalac koji je dodao vrlo mudro: Ah, šta. Slobodan si, kad možeš ići u bioskop, kod ženske, ili kud ti je volja. „Ah, šta“ značilo je: čemu toliko brbljanje, kad su stvari ionako jasne. Pravnik i ja smo se pogledali i nasmejali se.

Zbolelo me lice — postao sam svestan da se već dugo nisam smejaio.

Možda je taj uspeh podstakao staroga da uveče priča priče. Na primer, o zlatnoj staroj zatvorskoj baraki u bolnici kuda se teško stizalo, ali ako si uspeo, nisi zažalio: odlična hrana i popovska čaša belog vina uz ručak. Pa još kapi za smirenje nerava — od kojih bi postao tako prijatno pijan. Operisani su dobijali injekcije dolantina koji je bolji od alkohola. Ponekad bi nagovorili sestru da da malo više. Tamo je muška soba bila odvojena od ženske samo drvenom pregradom, da ste videli tu zabavu. Jednom je išao u toalet, trebalo je proći kroz žensku sobu — jedna je ustala iz kreveta i uhvatila ga za jaja tako čvrsto da ih je osećao tri dana. Jedna je preko zida govorila same lepe stvari, posebno je bilo zabavno kad je tamo, u baraci, bio neki debeli župnik. Ona: „Kurac!“ On: „O, Bože, smiluj se!“ Ona: „Pizda!“ On: „O, Marijo, pomози!“ Tako su držali čitave litanije.

Sledeće saslušanje je bilo napornije i puno pretnji.

Po tonu sam ocenio da je to jedno od onih kad \ upravnik sedi u susednoj sobi i sluša. Trebalo je, dakle, za slučaj da teza stoji uzeti u obzir dve stvari: ne treba rušiti ugled islednika u očima njegovog pretpostavljenog — i po mogućnosti, tom pretpostavljenom saopštiti nešto „iz prve ruke“. Posle uvodnog „povuci — potegni“ prebacio mi je beznadežnu okorelost i neiskrenost prema vlasti. Objasnio sam mu da sam opravdano nepoverljiv, što prema, svom mom iskustvu nije nimalo neobično. U istrazi sam, pre nekoliko godina, priznao kad sam rođen, pa sam dobio osamnaest godina. Sasvim ozbiljno: zatvoreni pisac nema nikakvu odgovornost prema vlasti koja ga je zatvorila i progonila zbog njegovog mišljenja. Odgovornost ima samo prema svom radu. Sem toga, uzmimo sasvim teorijski da stoji prigovor zbog bežanja: svaki zatvorenik ima pravo da

misli na beg, dužnost tamničara je da ga u begu spreče. Stvari treba gledati nešto šire i sa stanovišta međunarodnog prava. Za ova svoja ubeđenja spreman sam i na žrtve. (Islednik je sve ove moje stavove znao. Izjave su bile usmerene s onu stranu zida. U meni je bila istinska i potpuna jasnoća koja se svakim danom povećavala, a ja sam postajao hladnokrvan.)

Zašto ljudi daju izjave: da se obavežu, da sugerišu, da se usmere, da više ne mogu nazad. Kao da me veliki češalj pročešljao od glave do peta i skupio sve trunčice sumnje iz mojih vlakana. (I u boksterskom ringu osećamo tremu pred nastup, kad borba počne, smirimo se. Tremu treba da imaju vojnici pre borbe, glumci pre nastupa, da se zagreju. Prevelika trema uništava, nedostatak šteti, mašina nije zagrejana.)

Usledila su dva prekora, kojima je islednik u onoj situaciji pogrešio (ili mi je hteo pomoći! Teško!) — postao je, naime, vaspitač: najpre je pokušao da mi „otvori oči“ zbog pogrešnih ideja u koje zapadam, tvrdio je da uopšte ne gledam stvari onakvim kakve jesu, već umišljam da su sasvim drugačije. Rekao mi je kako precizno znaju koliko puta sam se nadao da će režim propasti — ali se pokazalo sasvim suprotno, da sistem stoji čvršće nego ikada pre. Ali iz iskustva ništa nisam naučio. Mržnja zaslepljuje čoveka. Protivrečio sam mu, kako se mržnji nikada nisam predavao i to ne iz spoljnih razloga, već zato, što sam ubeđen, da čoveku kakav sam ja, može samo da šteti. Nijedno umetničko delo na svetu u istoriji nije uspelo ako je napisano iz mržnje, ili — ako je u njemu mržnja prisutna na bilo koji način. Među pogrešne ideje spadalo je i moje uverenje u nekakvo svoje mesijanstvo. Na čemu se ono temelji? Ko se na svetu interesuje za to šta se dešava s nekim Levitanom? Klevetao sam umetnike velikog imena, kojima nisam dostojan ni da čistim cipele. Kakva naduvenost. Ako ... ako ikada izađem iza ovih zidova trebaće mi bar deset godina da išta stampam. Zašto stvari ne gledam onakvima kakve jesu? Trezveno, stvarno. Oni, koji su intervenisali za mene nehotice su mi pravili štetu. Samo su dokazali da Levitan još uvek nije zreo za otpuštanje, da još uvek predstavlja potencijalnu opasnost, da još uvek može ponekome da smeta svojim ludostima. Inače, verovatno ne znam šta većina misli o meni. Kad bih saznao šta je govorio ovaj, onaj, treći, ljudi na kulturnim položajima, moje kolege, ljudi s poznatim imenima — uopšte ne bih želeo da izađem napolje. Potrudio sam se da natovarim na vrat sve, od javnog mnjenja do zgražavanja poznanika i javnih radnika. Iz Društva slovenačkih književnika izbacili su me jednoglasno. Najveći živi pisac odlučno je odbacio svaku intervenciju i jasno i glasno rekao zašto. Inostranstvo se za mene ne interesuje, uopšte ne zna i ne želi da zna i za nekog Jakoba Levitana. Odakle onda ta uverenost u vlastitu veličinu? Duševni poremećaj, ništa ' drugo. A toga se treba rešiti, treba ozdraviti.

Posle ovog izleta u svet pogrešnih ideja (gde mi je rekao i mnogo toga što je bilo tačno, a još nisam znao kako) vratili smo se na beg. Opet mi je saopštio nekoliko podataka kojima sam se na izgled čudio — bili su proketo tačni. „Sigurno ćete i ovo poreći“, i ispričao mi je nekoliko viceva koje sam ja pričao Brezniku, na primer, o jednakosti na Zapadu i Istoku (na Zapadu vlada nejednakost, na Istoku su svi jednaki, samo jedni više, drugi manje), ili o iskorišćavanju čoveka od čoveka: Na Zapadu iskorišćava čovek čoveka, na Istoku je obratno. „Naime“, rekao je „osuđeni ste zbog propagandnih viceva — a oni dokazuju da se baš nimalo niste promenili ovih godina u

zatvoru. Sem toga, kvarili ste državni organ — da li shvatate kakav je to delikt? Breznik je priznao i to, da je naseo vašoj propagandi po drugoj liniji: ulivali ste mu strah šta će biti kad ovaj režim propadne i kad počne osveta, pre svega prema policiji. Ne radi se samo o bežanju iz zatvora. Pogledajte samo svoje bedne spletke i izmislite bolji način izgovaranja. Ništa vam neće toliko štetiti kao zadrto poricanje. Pogledajte procese protiv agenata stranih sila: uvežbani agenti odgovaraće uvek isto — ne znam, nije mi poznato, ne sećam se. Pazite, da se ne zamislimo nad vašom „lukavošću“, Levitane! Zažalićete, pre ili kasnije, što niste progovorili blagovremeno. Ne radi se toliko o detaljima, jer su nam poznati, radi se o vama. Ako vaše prevaspitanje u zatvoru pokazuje nazadovanje — šta onda možete očekivati Od budućnosti?“

„Rekao sam vam već da ne očekujem ništa dobro.“

„Da, da, ali stvari se menjaju kad zaista na red dođu, Levitane. Nikada ne možete biti spremni na sve. S vama smo isuviše postupali u rukavicama, pa niste upoznali sve metode. Razmislite, s kim ste se najradije družili ovih godina u zatvoru!“ „S onima, koje ste mi slali u ćeliju, jer zatvorenik ne bira društvo sam; te ljude napolju nisam poznavao.“ „Dobro, dobro, ali analize pokazuju da vas najviše privlače antidržavno nastrojeni zatvorenici.“ „Da li je trebalo da me privlače kriminalci? Komunisti u predratnoj Sremskoj Mitrovici najviše su protestovali protiv ‚kazne u kazni‘ — zatvorskog boravka zajedno sa kriminalcima — i postigli odvajanje političkih od kriminala. Štrajkovali su zbog jednoličnih obroka dimljenog svinjskog mesa i postigli da im sam ministar unutrašnjih poslova dođe u tamnicu na pregovore! I uspeji su! U truloj predaprilskoj kapitalističkoj Jugoslaviji. Moja majka je jurila u Beč i Zagreb zbog njih, jer je bila u prijateljskim odnosima s rodbinom jednoga od njih.“

„Tada je vladala banda. A vi ste organizovali štrajk glađu u ambulantnoj sobi i tada vam kriminalci koji su učestvovali nisu išli na nerve. Videli ste šta ste postigli. Sve vreme štetite sami sebi i dozvoljavate da vam i drugi štete. Tu počinje abnormalnost. Krivac ste i za sudbinu čoveka koji vam je bio dobar kao hleb: za Breznika, koga ste hladno žrtvovali zbog svoje koristi. Je li to onaj svetli Levitanov karakter? Breznik nije daleko od samoubistva, toliko je slomljen. Zar vam to ništa ne znači? Ništa, kao što vidim. Idite, Levitane.“

Na odlasku sam pazio da ne primeti kako me poslednji podatak ošinuo. Pomalo mi se vrtelo u glavi.

Istina: odlučili su da žrtvuju Breznika i mene i svakoga ko ih ne bude ponizno slušao. Svedjedno im je da li čovek „shvati krivicu“ ili ne, važno im je samo da se savije. Neposlušni se moraju slomiti, uništiti, odstraniti ovako ili onako. Šta praktično sledi u ovoj fazi? Trovanje, transport i nestajanje, vešanje u podrumu, kakva nova „kolonija“ koju ne poznajem — ili dugogodišnji zatvor sa svakodnevnom sekiracijom?

Saslušanja ove vrste više neće biti, jer su ova sredstva iscrpljena. Zato više i nema smisla razmišljati, čovek se samo muči i zamara, naprotiv: treba se razvedriti, odbaciti tvrdoću lica koje se tako dugo nije smeјalo. Treba se uživeti u ulogu Čarlja Čaplina u *Lovu za zlatom*: pozadi ogromni beli medved, s leve strane duboka provalija, on ide po uskoj stazici kao da je u gradu, vrteći svoj neizbežni štap, ne videći nikakvu opasnost.

Ko nosi novosti iz sobe u upravu: možda svi, najverovatnije Vahtmajster, mladi kriminalac, Crnogorac ili tajanstveni student; Vahtmajster je jedva spasao glavu, o kriminalčiću neću govoriti, Crnogorac se pravi važan, student je ciničan i prevejan. Pravnik sigurno nije, taj je prošao neoštećen kroz sito i rešet, stari kriminalac ima svoja čvrsta načela od davnina, viši učitelj je uveren da i u neredu mora da postoji red, šofer se ni za koga ne interesuje. U ovoj fazi, naime, ne smem da nasledim nikakvoj provokaciji koja bi mogla da posluži kao povod za rušenje lavine koja se priprema. Zanimaće se (uprava) kako sam reagovao na niz saslušanja posle kojih se u sobi osećalo čuđenje i nepoverenje. Odlaziti — toliko puta i na toliko vremena — isprva tvrditi da su „izuzetne posete“, zatim sasvim ućutati, zaista nije uobičajeno. Ništa toliko ne raspaljuje maštu u zatvoru kao tajanstvenost drugog zatvorenika. Jedino pravnik nije ništa pokazivao, bio je dovoljno „liberalan“.

Opet se približavalo proleće sa svim, već dobro poznatim mamcima i mukama unutrašnjeg pupanja.

Kiša, koja prelazi u sneg, prva oluja, strašan južni vetar, ptice selice, vatra u utrobi, pritisak na mali mozak, umor u udovima, jutarnji pogled prema suncu.

Neko me je tužio da ispod kreveta držim sakrivene čizme (partizanske) za šetnju po kiši, jer je došao sam gospodin upravnik, čučnuo i naredio da se čizme odnesu u magacin. Uzalud sam govorio da zatvorske cipele koje sam „trebovao“ imaju ne samo rupe, već čitave otvore.

„Tišina, Levitane!“

I pogled je ilustrovao odnos uprave prema toj svinji, Levitanu. Zašto je došao upravnik lično? Hteo je da me vidi. Čudno, što me nije opipao kao seljak prase pre klanja, prošlo mi je kroz glavu.

Vahtmajster je tumačio kako čovek u zatvoru može da se spase ili uništi. On bi već davno bio napolju da ga ovde unutra nisu kinjili ljudi iz njegovog sela. Tamo u Opštini radi neki došljak koji je izjavio da će ga upucati sonstvenim rukama ako ikada izađe napolje. Inače, nema smisla izazivati upravu. Nedavno je izašao esesovac kome su verovali kao samome sebi. Taj je odlepršao preko granice — i sad u Nemačkoj prima lepu penziju kao žrtva rata. Pametan čovek. Jedna kolaboracionistkinja je bila osuđena na smrt, lepa žena, u ćeliji se dala čuvaru i zanela. Tako je spasila glavu i sad je već napolju. Kako je to ljutilo jednu čuvarku, malu i debeljuškastu bivšu kelnericu. Kad je saznala da je ta žena pomilovana na 20 godina, svaki put za vreme noćnog dežurstva odlazila je k njoj u ćeliju, pa gaće dole i batine kaišem.

Nekadašnji upravnik tamnice na severu imao je naviku da, ponekad, lično sasluša. Tako je jednom naredio da dovedu jednog koji je hteo da beži, neko ga je izdao, upravnik je navukao bokserske rukavice i udesio ga. Momak ga je zamolio da li sme nešto da mu kaže. Reci! Zaista je mislio da beži, ali to je zato što ga strašno vuče devojka, hoće da poludi. Rekao je da mnogo mladih zatvorenika gleda u upravnika kao u svog poočima: neka ga savetuje šta da radi kad ga spopadne ta strašna želja. Posle je upravnik brinuo o njemu kao o sinu, momak je mnogo ranije izašao iz zatvora i o sledećim pokladama pozvao upravnika na svadbu. Tamo je upravnik saznao da se momak upoznao s nevestom

tek posle izlaska i razočaran napustio svadbu. Momak ga je u međuvremenu ubedio da mu potpiše kredit za venčanje. Tako se živi, uzviknuo je Vahtmajster.

Naterao sam sebe da se nasmejem, masirao sam ukočeno lice.

Ponovo su me pozvali. Duboko sam udahnuo i izdahnuo, olabavio sam mišiće na obrazima.

Isti islednik. Znači, stvar nije okončana?

Ovaj put čekalo me iznenađenje. Potpuno smirenim tonom saopštio mi je da sam prevideo nekoliko važnih stvari u svojim bežanjima — a oni nisu. Pre svega: bili su uvereni da me više neće videti ako mi se ukaže i najmanja prilika za beg. Bio sam napolju i vratio sam se — to znači da ne treba da se plaše da ću pobeći. Drugo: bio sam napolju, išao sam kud sam hteo, govorio i radio šta mi je palo na pamet — a od toga nije bilo nikakve štete, a oni su bili uvereni da će Levitan napraviti skandal ako izađe iza zidova. I treće: odnos prema Brezniku, obećao sam mu da ću se vratiti i vratio sam se; Breznik me poznao bolje od zatvorske uprave i Udbe. Šta iz toga sledi? Tada sam čuo najneočekivaniju rečenicu u celom svom životu.

„Zaključak je, da bez razmišljanja možemo da vas pustimo. Sav ovaj materijal označava vaš put iz zatvora, Levitane“.

Čoveka, koji je spreman na najgore ne pogodi toliko ni katastrofa koliko velika, dobra vest. Zavrtelo mi se u glavi, ali trezveni zatvorski razum šaputao mi je: Pazi se! Šta može da se krije iza toga?

„Jasno je šta sada sledi, nisam rekao da ću ovog trena da vam otvorim vrata, ali potrebna je vaša ispoved o bežanjima, recimo o izlascima.“

Aha! To je, znači! Ipak me donekle ubedio svojom logikom, bilo je već zanimljivo to, što su uopšte razmišljali na ovakav način. Ponovio mi je, da sam praktično sam otvorio vrata i da to nije samo njegovo lično mišljenje, on je samo posrednik mišljenja viših od njega. Nasmejao se. Rekao mi je sasvim intimno: „Ne mislite valjda da smo takve budale, kako to vi ponekad mislite. Među svojim kolegama napolju zaista nemate mnogo prijatelja, a među mojim kolegama nekoliko njih gleda sa simpatijama na vas. Ne uzimajte sve tako proketo crno, Levitane. Ne kažem da ćete izaći danas, ili sutra, ali vam jemčim da su stvari sazrele. Pređimo, onda, na stvar.“

Opet se ničega nisam sećao. Izgledao je razočaran mnome. Veoma oprezno mi je napomenuo i da se predsednik zainteresovao za mene, što me opet iznenadilo: tako nešto ovaj čovek ne bi smeo da izmisli. Sad sam samo ja stajao na putu samome sebi, rekao je.

Odlazio sam omamljen od svih ovih novosti. Ovo je prava Knajpova metoda: hladna voda, topla voda. Čovek se nasmrt prehladi ili ozdravi.

U ćeliju su stigli novi zatvorenici, nekoliko starih je otišlo, za izvesno vreme izgubio sam volju da analiziram pojedince.

Trgao sam se samo povodom neobičnog „slučaja“: među novima je bio neko ko je znao kako je umro jedan drugi „neko“ — pre smrti je ispovedio sve šta je znao, jer su mu obećali da će ga pustiti da umre kod kuće. Kad je video da je naseo, flasterom je zalepio oči tri dana pre smrti, nije jeo ni pio, samo je pušio cigaretu za cigaretom. Navodno, poslednji pozdrav je namenio meni, s nekim nerazumljivim opravdavanjem, s pravom molbom da oprostim samrtniku. (Kasnije sam dobio njegovo pisanje koje sam, na žalost,

morao da uništim; bilo je dugo u ivici jednog zatvorskog kaputa pre nego što mi je „stiglo“). Setio sam se da mi se jedne noći javio u snu i rekao mi da je umro, moleći me za oproštaj. San sam zabeležio — i kad sam poredio datum, zaključio sam da je to bilo tačno uoči njegove smrti.

„Ostavimo vas po strani, Levitane“, rekao je islednik, „i razgovarajmo o Brezniku. Nudim vam sledeću mogućnost: vi ćete reći kako je bilo, a mi ćemo pustiti Breznika i čak ga zadržati u službi, samo ćemo ga premestiti iz Ka-Pe-Dea u spoljnu miliciju.“

Ničega se nisam sećao, ali sam pitao ovako, recimo da je ono o izlascima i vraćanjima zaista tačno, u šta bih mogao da se pouzdam u pogledu Breznika. Na to, da vam ja garantujem, odgovorio je; nešto nam ipak morate verovati. Ako nećete, postoji i drugi put. Breznik će odsedeti kao niko njegov, ako mu se ne desi i nešto gore. Ako sam spreman da progovorim o tome ćemo govoriti još samo ovaj put i nikada više, stvar ćemo skinuti s dnevnog reda. Ionako je već mnogo vremena izgubio sa mnom. Nikakvog isleđivanja više, nikakvog svedočenja, ničega.

Bio je zaista dobar medij: jasno sam osetio da ovog puta ne priprema nikakvu zamku. Dobro, ispričao sam toliko, koliko je mogao da zna Breznik i koliko je mogao da kaže umirući, ne dirajući, pri tome, nikoga drugog. Sastavio je kratak zapisnik (i to je već bio dobar znak) i uopšte se nije zaustavljao na detaljima. I sam je bio zadovoljan što je tu stvar mogao da stavi ad acta. Kad smo i to obavili, ponovo mi je obećao da će u celini održati reč u pogledu Breznika. (Kasnije sam se uverio da su, uglavnom, održali reč; jedino što su Brezniku dali karakteristiku koja mu je i pripadala s obzirom na prestup. Da li sam ga ja spasao ili su se tome pridružile i neke druge povoljne sile, nisam mogao da proverim). Posle svega razvio se i kratak, potpuno slobodan razgovor među nama. Interesovalo ga je mnogo toga u vezi s mojim „pogrešnim idejama“ koje je ovog puta nazvao „zaostatkom za spoljnim razvojem“.

Rekao sam mu: „Sve ove godine puštali ste na mene potkazivače, ali niste mogli da se uverite — kako ste sami rekli — kakav sam u stvari i šta zaista mislim. Vežbali ste na meni zatvorske provokatore; skupljali izveštaje. Zašto se niste obratili direktno meni i pitali me šta mislim, kakve ideje negujem, kakvi su mi pogledi na svet? Da vam olakšam posao, spreman sam da vam na nekoliko listova papira iznesem svoj politički, filozofski i estetski pogled na svet.“ Prihvatio je — iz njegovih ruku uzeo sam olovku i svežanj prelepih, čistih, novih papira da mi je voda pošla na usta.

Hoće li mi čuvari praviti probleme zbog ovoga? Neće, biće obavešteni.

Pisao sam s lakoćom i ispisao nekih pet ili više listova, imam ih tamo u ormaru, ne želim da ih tražim. Osim toga, odvukli bi me u preopširno opisivanje. Još u partizanima sam prisustvovao prvim strogo dirigovanim izborima na oslobođenoj teritoriji, ali govorio sam sebi, ma, rat je, ali kad se isto ponovilo posle rata bio sam duboko razočaran, pisao sam. Prvih godina zatvora jasno sam želeo propast režima. Šta od ovog materijalisti ne mogu da shvate? Hoću li ja propasti za osamnaest godina ili ću stalno iznova da se nadam da će propasti oni? To je sasvim biološki uslovljeno. Nisam pripadao nijednom poznatom političkom pravcu. Kad su me — nasmrtnog bolesnog — proglasili „tigrom“ i izazivali nerviranjem svakoga dana, nije ni čudo što sam se uživao u ulogu tigra u kavezu. U sistemu koji se proglasio socijalističkim primetio sam jak pravac bakunjinizma

(Bakunjin: umro 1876. g., o njemu Engels u pismu Kunou, London, 24. jan. 1872. kaže: „Jedno od njegovih načela je tvrdnja da je vernost date reči i slične stvari — buržoaska predrasuda koju revolucionar, zbog svoje stvari, mora uvek da zanemaruje. U Rusiji o tome otvoreno govore, u Zapadnoj Evropi to je tajno učenje.“) Svoj filozofski pogled na svet opisao sam, uglavnom, kao otvoren prema naučnim dostignućima; kod toga mi je najviše pomagalo izučavanje fizike. Idealistički pogled na svet srušila je ona ista naučna metoda koja je srušila i materijalistički pogled na svet. Materija nije poslednja supstanca, to je konstatacija fizike, i otuda pa dalje svaki materijalizam je anahron. Verovatno se u celini nalazimo pred novom sintezom. Marksizam mi deluje kao dogmatsko učenje — i time je zastareo. Totalitarizam u svim istorijskim fazama i oblicima smatram nesrećnim oblikom društva. Imam izgrađeno mišljenje o proganjanju mislilaca i umetnika u svim nesrećnim vremenima. Đordano Bruno mi služi kao prototip. (Karakteristična je i njegova sudbina: Njegovo delo *O beskonačnosti vasioni i o svetovima* moglo je da izađe samo na britanskom području i to tek posle Henrika VIII, u Londonu 1584, znači, posle otcepljenja Rima. Ovo revolucionarno delo sasvim mirno i savremeno konstatuje da ima bezbroj Sunaca i nevidljivih Zemalja u vasioni. Neopisiva ironija sudbine je u tome, što su ga Rusi pod Staljinom skoro proglasili svojim!) I tako dalje, bilo je još mnogo loših stvari koje ne želim da opisujem da ne bih ispao neskroman. Kao što sam već napomenuo, ja sam poreklom iz Gorenjske, gde za svaku kuću kažu „kod hvališa“.

Prvih godina tamnovanja napisao sam ocu na onaj svet ovakvu poslanicu:

Moj otac je samo bele konje jahao i nije upoznao ni sud ni tamničara, rado se hvalio brzinom mača, junačkom smrću za cara je pao. Zaboravio je da se pobrine za sina, samo je car odlikovanje poslao i do đavola otišao; trobojna domovina ubrzo je proigrala zlatne snove. Uzjahali smo konje i sleteli — sleteli, da, za deset dana iz sedla: zvona su pevala za Uskrs, dok nam se mreža preko usta prela. *Die Fahnen hoch* čuli smo izbliza, fanfare, *Adus i Dovenecu*, zašto smo se upregli u kraljevska kolica i sačuvali vatikansku propovedaonicu? Čeličnu vojsku dade nam kraljevina, međunarodnu podršku papa iz Rima — kao u barci, nestade domovina preko noći u plamenovima i oblacima dima. Ej, oče, a ti si bele konje jahao, junački pao, sudbini me prepustio: da si mi bar malo namignuo da jedem, pijem, do kraja miran budem, ili me sa sobom uzeo na počinak večni, ili mi ostavio zdrav testament na zlatnom temelju, a ne nesrećni ponos vojnika koji nikad za brašno i mast i službu ne daruje misli. Zar nisi video da ću pasti u tamnice, u vojske, opet u tamnice, gristi gorko-kiseli bledunjavi hleb uvek zle sreće? Ime tvoje zloupotrebio nisam, tvoj naslednik bele konje snova jaše, uprkos tome hvala, vreme me nije pokvarilo, brzinom mača i ja se razmećem.

Kad sam predao papire ispisane svojim pogledima, očekivao sam da će ih oceniti kao dokaz mojih „pogrešnih ideja“.

Kad me islednik ponovo pozvao, rekao sam mu sam da su moje izjave verovatno zatvorile onu pukotinu koja vodi iz zatvora.

Odgovorio je da grešim: naprotiv — napisao sam tačno sve ono šta mislim i to govori meni uilog. Naravno, velika je razlika između „misliti i imati pogled na svet“ — i „širiti svoje misli kao propagandu“. Danas u državi niko ne može biti progonjen zbog svog ubeđenja, naglasio je, odgovaraće samo zbog svog delovanja.

Sledio je razgovor o nekim tezama koje sam postavio u svojim zapisima.

Najzad se desilo nešto potpuno nepredviđeno: upitao me da li bi možda bilo bolje za mene da odem u jedan dvorac u blizini grada, gde su takođe zatvorenici? Tamo bih mogao lakše da radim. Naravno. mogli biste da dobijate knjige. Sveske i olovke? Zašto ne! Može i pero i mastilo. To sada više nije problem. Ako mi nešto bude potrebno, raport mogu da pošaljem preko uprave direktno njemu. Znam, valjda, kako se zove, ili ne znam?

O, Knajpe, Knajpe! Ili ćeš se nasmrtno prehladiti, ili ozdraviti. Sad samo treba održati životni polet, da ne propadnem.

Sledi poslednje poglavlje o slobodi. Strašan zapis o upotrebi sopstvenog polnog nagona. Prestižem sam sebe, jer bih voleo da završim priповest.

Jednog sunčanog jutra su me pozvali: „Levitane, uzmite sve svoje stvari“, a Vahtmajster je uzdahnuo: „Ideš kući.“

Bez ikakvih okova. Pomalo zbunjen, izneo sam one dve Unrine kutije i zavežljaj stvari iz magacina u zatvorsko dvorište, gde je čekao otvoreni kamion. Ukrkali smo se, bilo nas je osam zatvorenika i samo dva čuvara, pa i oni s izrazom dosade ljudi koji su morali da ustanu rano, bez napetosti.

Kamion je vozio nasutim barjanskim drumom prema jugu, pod zelene planine u blagoj izmaglici. Sunce je sjalo prvom snagom. Tu i tamo primećivala se, u senci ispod vrba, poneka mrlja snega. Ovako bih mogao da se vozim i u smrt, samo što bi čuvari tada bili drugačiji, bilo bi ih više, a kamion bi bio zatvoren. Dva sasvim obična, živa vola, upregnuta u kola, i seljak s bičem u ruci na poljskom putu na žutozlatnoj ravnici ... grmlje kaline ... sunce koje se reflektuje u barama ...

Sve sam to video, ali nisam mogao da doživim. Iza mene je vodio put kroz grad ... tek sad sam počeo da doživljavam automobile i pešake, ženu sa detetom, mladog čoveka s dečjim kolicima, bicikliste, prodavača novina, kuće, ulične raskrsnice, most, reku ispod njega ... i tako sam propuštao trenutnu okolinu ... ptice na hrpi đubreta, ptice na telegrafskim žicama, dve mlađe žene, biciklistu ... i veoma važne grmove sa crvenim bobicama ... i već je iza mene ostalo predgrađe ... svi oni prozori iza kojih žive ljudi ... zavese ... čak neki čudan cvet, velik, crven ... pa mlada mačka ... eno tamo dva psa ... trčkaraju jedan uz drugoga preko planinske livade ... planina se na suncu razvedrava ...

Čuvari se i ne osvrću na mene, pripaljujem cigaretu kao normalan čovek. Razume se: sve vrednosti su izmenjene, svaka stvar je za mene drugačija nego za čoveka na slobodi.

Unutarnju slobodu imam, ali nemam spoljnu. A ove dve stvari ljudi stalno zamenjuju. Možda se u tome krije ogroman politički problem?

Stigao sam u dvorac, čuven iz seljačkih buna; sad je prilagođen za bolji zatvor, više slobode, više slobodnog kretanja, više šetnji, relativno bolja hrana, pa manje nerviranja, za mene skoro ništa.

Dobio sam sobu s prijatnim ljudima, dva ležaja na dva sprata, ja sam bio četvrti stanovnik. Dva stočića za pisanje, za jednim poznati naučnik, drugi je bio moj. Čudesni pogled iz dvorca na polja, šume i brda. Polako sam počeo da verujem u razvoj.

Sebe smo nazivali vlastelom, iako smo bili potomci kmetova. Dijalektika.

Zatvorenici su u sobi imali dosta zanimljivih knjiga i papira za pisanje, čitave mape. Imali su mastilo i pera. Smetao je samo smrad kible koja je stajala uz profesorov sto.

Nijedan raj nije savršen. Više bih voleo zmiju nego miris svežeg govna pomešan s pramirisom stare kible, ali, ne budimo tako sitničavi.

Razume se, promena na čoveka deluje izvesno vreme, a onda prestane. Uzdržano sam čekao da se u meni slegnu prvi utisci. Ne treba isuviše govoriti, isuviše vikati, isuviše mlatarati rukama. U svaku zatvorsku promenu treba kliznuti polako, ako zatvorenik ne želi da se osramoti. Ne hvali hranu ... i sva ostala pravila nepisanog zatvorskog kodeksa koji treba poštovati.

Ne, kad su zapevale prve jutarnje ptice, učinilo mi se da je ovo proleće sasvim drugačije od prethodnih. Ne samo zato što sam posle dugog vremena opet slušao čiška, češljugara i zebu.

Vratili su mi svežanj zabeležaka koje su mi bile potrebne za rad. Počeo sam analizom ljudske misli u istoriji, napisao sam rad o predsokratovcima, zatim od Sokrata do srednjeg veka i pokušao da povučem liniju do sadašnjosti. Pri tom sam koristio psihologiju koju još nisam razradio do kraja. Napisao sam *Anatomiju osećanja* i *Uvod u anatomiju svesti*. U skicama sam već imao sastavljen uvod u opštu nauku o čoveku i teoriju spoznaje. Posle sam se bacio na izradu logike, što me kasnije dovelo do *Teorije o apstraktivnim linijama*.

U međuvremenu sam strasno izučavao fiziku. Ponovo sam uzeo u ruke naučnike pre Ajnštajna, Herca i Lorenca i zatim proučio obe knjižice o teoriji relativiteta. Na osnovu saznanja sam sačinio delo *Principia naturalia*, gde sam pokušao da postavim zakone o reakcijama i spontanom aktiviranju ljudskih nagona, pa o međusobnim transformacijama svesti u nagon i obratno. Zatim sam, na isti način, obradio svest od percepcije do misli, gde sam se najviše bavio problemom vremena i prostora kao psihološkim fenomenima koje je Ajnštajn morao isključiti iz fizike kao „tamne koncepte“, i meni se (oprostite na neskromnosti) pokazalo da „X u prostoru“ znači našu pretpostavku, „X u vremenu“ naš emocionalni prijem (gde „X“ znači neki objekt, pretpostavku ili osećanja), a u našem doživljaju oboje treba da se poklopi.

Morao sam da se vratim u helenizam. U mladost evropske misli, da analiziram sebe kao oglednog kunića, kako se razvijao život u meni od deteta pa dalje i kako se danas neka misao rađa u meni. Zbog tih razmišljanja morao sam opet da se vratim logici i pronašao da je čitavo mišljenje zaista dijalektičko, kako su to učile mnoge škole posle Aristotela: teza, antiteza i sinteza jedne i druge. Uvideo sam da je većina škola previdela još jednu dijalektičku mogućnost: Teza A, teza B — i sinteza obe.

Ovaj nedostatak je možda zaveo marksizam u razradu „klasne mržnje“ uvek i po svaku cenu. Za sintezu nikako nije neophodno da nastane iz sukoba dve prethodne teze. Sem toga, uvideo sam, da je u razvoju misli najčešće — teza A neka apstrakcija, teza B konkretizacija. Bavio sam se tim analizama i zaprepastio se kakvim glupostima su nas učili u školi. Svi oni vredni, dobri mudraci su samo razmišljali i držali govore. Ćavola! Niko nije primetio kako se razvijala misao grčke kulture. Zato razvoj ni do danas nikome nije razumljiv. Zato i ne znaju da predvide šta će taj razvoj doneti sutra. Ja ću to izračunati, bar za sebe, baš me briga da li će to koga danas interesovati ili neće.

Miletska škola označava konkretizaciju: bavi se definisanjem pramaterije. Kroton (Pitagora) označava apstraktnu tezu — traži prauzrok. Milet je na liniji predodžbe, znači

prostora, Kroton na liniji čuvstvene spoznaje, znači vremena, kakva će biti prostorno-vremenska sinteza: pokret, a to je Heraklit iz Efeza (s učenjem o neprekidnim promenama) koji istovremeno postaje „vremenska teza A“ za novu sintezu, jer Eleja s Parmenidom na čelu postavlja svojom sintezom „prostornu tezu B“ (nauka o bitku), a iz obe sinteze nastaje kosinteza na Siciliji (Empedokle — nauka o kretanju, recimo, na naš način, o „prostoru i vremenu“). Druga kosinteza nastaje u Maloj Aziji i Atini, Anaksagorino „ono što pokreće“ i „ono što se pokreće“. Treća u Miletu i Eleji: Leukip — Demokrit (učenje o „onome što se samo pokreće“). Zanimljivo je, da kod svih prostorno-vremenskih sinteza (politički rečeno) postoje „leve“ i „desne“ tendencije; tako je u učenju o „svemu što se neprekidno menja“ miletska borba suprotnosti „leva“ tendencija, a Kratil (učenjem o „nepostojanosti“ i prvom skepsom) „desna“; u učenju o „bitku“ Zenon je levi (materijalno poimanje bitka), Melisos (po tragu Pitagore) desni (nematerijalno poimanje bitka). Tako se javlja ovakav tok razvoja: teološka apstrakcija u Krotonu (Pitagori), vremenska sinteza u Efezu, prostorna sinteza u Eleji, prostorno-vremenska sinteza u obe prethodne sinteze (spajanje i podešavanje) u Empedoklu itd. Na ovo ću još morati da se vratim. Morao sam da razmišljam i o velikoj borbi pomenutih mislilaca. Idealistički pravci, pravci koji su dopuštali konzervativnost vlastima uvek su bili bliži od suprotnih pravaca. Zamislimo malu vremensku distancu između Demokrita koji je napisao niz dela, ali je sačuvano svega nekoliko fragmenata (citata u drugim delima) i Platona čija su dela skoro sva (bar glavna) sačuvana. Demokrit se rodio 33 godine pre Platona i umro samo 13 godina pre Platonove smrti. Nama se čini da je između njih nekoliko vekova. Ne, ne, to nije slučajnost. Uzmi u ruke Knausov leksikon iz 1958. g.: Demokrit je pomenut rečenicom (manjom od 20 reči), a Platon ima popriličan tekst sa slikom skulpture. Kasnije sam čitao uvod u nemačko izdanje Platona, gde je nacistički prevodilac obukao Platona u smeđu nacionalsocijalističku košulju i odlikovao ga zbog rasizma.

Ako kažete da je to možda slučajnost, upozoravam vas da su skoro sva dela stoika sačuvana, a Epikurovo iz istog vremena izgubljeno, pa ga poznajemo samo iz pisanja njegovih učenika. Borba do istrebljenja na području razvoja misli je isto tako stara ; kao ljudska misao. Konzervativni pravci pobeđuju na kratke pruge, revolucionarni na duge. U vreme atomistike ni papa više ne sme da poriče Demokritove i Leukipove, nekada, tako „pogrešne ideje“.

Ne razumem kako vam ova moja priča počinje bivati dosadna. To je ipak najseksualnija priča na svetu, najgora pornografija: pramena polnosti u društvenost koju uslovljava opisani rad. Moji sadašnji prostakluci vas svakako više ne vesele toliko, isuviše sam vas razmazio u prethodnim opisima. Preskočite do pretposlednje stranice. Molim vas samo jedno: nikada se ne podsmevajte činjenici da mi je u toku rada o kojem vam pričam zaista — stajao. Radije me smatrajte psihopatom. Zatvorenik sve lakše podnese od podsmeha drugog zatvorenika, a vi ste moj zatvorski kolega gluposti sveta, u kojem živimo.

Bacio sam se na analizu kosmičkog pravca ideja, sastavio sam *Evraziatiku*, pregled svih idejnih pravaca u Evropi i Aziji i iznenada mi se ukazalo da ih nema više od četiri — i da se mogu sastaviti u cikličnu (kružnu) shemu gde jedan pravac prelazi u drugi: eternizam (koji se zasniva na veri, na otkrovenju, na logičkoj dedukciji i ima

transcendentalne osnove), antifatalizam (temelji se na životnoj praksi, na empiriji, tera čoveka u aktivnost i ima socijalne osnove), nihilizam (zasniva se na golom spoznanju, na umu, često obuzima romantičare, dedukuje kao eternizam s kojim je u najvećoj suprotnosti; ne može da zasnuje etiku, ni aktivnost, sem u uživanju, opseni i begu) i nirvana (zasniva se na mističnom osećanju panteizma, kosmički, to je optimistička ideja, dakle, emocionalna). Antifatalizam je grčkog porekla (čovek fizički u borbi sa sudbinom pada, ali moralno pobeđuje), nihilizam je vera u strašno ništa (čovek se sklopi od haosa delića i opet raspe u sve, ne biti — jeste sreća), eternizam je vera u večnost postojanja (najpre ovozemaljskog, a onda onozemaljskog). Društvo mogu da sagrađe samo eternizam i antifatalizam, dok su ostala dva pravca nemoćna, jer ne mogu da zasnuju etiku, nemaju iz čega da izvedu etičke sankcije. Svi nihilizmi to osećaju i pokušavaju da pridruže emocionalne ideje. (Humanizam, odgovornost prema budućim generacijama, različiti ovozemaljski hilizmi, tu potrebu oseća kako egzistencijalizam, tako i budizam; nihilistička stoa je učila da je „vrlina vredna sama po sebi, njena svrha je u njenoj egzistenciji samoj.“ Zenon, polazeći logično od svog učenja, odriče vrednost graditeljima i mehaničarima, tek inovacije u razvoju stoe omogućavaju stoičkoj misli da postane rimska državna misao — Kleantes uvodi religiju, Krisipus sistematičnost i čak pedantnost). Iz suštine pravca može se izvesti princip čovekove delatnosti: po nirvani delatnost je štetna, po nihilizmu besmislena, po eternizmu relativna, po antifatalnosti važna i korisna. Isto je i u umetnosti: samo što ovde nihilizam nije dosledan — čemu napor stvaranja umetničkog dela? Iz čistog uživanja? Istina, Frojd o čitavoj kulturnoj delatnosti razmišlja kao o opseni, intoksikaciji. Tvrdim — vi verujte ako hoćete — da se svaki filozof, pa i svaki izraziti umetnik (pre svega romanopisac) može postaviti na neko mesto na cikličnoj shemi prelaženja četiri kosmička pravca. Ne mora biti tako izraziti eternista kao Dante, ni tako jasan antifatalista kao Sofokle, ni tako principijelni nihilista kao Remark, ni tako viđeni nirvanista kao Gete. Cela plejada ruskih pisaca XIX veka nalazi se između eternizma i antifatalnosti. Danas je svet preplavljen literaturom koja se nalazi na prelazu između antifatalnosti i nihilizma.

Prešao sam na genezu misli. Morao sam da obradim osnove mišljenja u materiji, u društvenosti, u čovekovoј prirodi, u filozofiji, u supozicijama i u osnovnom pravcu nagona.

Iz ovoga put je nužno vodio u mehaniku osećanja. Jasno, nagone više nisam nazivao tim imenom, već nužnostima koje proizlaze iz određenih relacija (kao gravitacije). Bile su mi potrebne tri medicinske knjige: odlična Ranson-Klarkova *Anatomija centralnog nervnog sistema* (u noj sam uzalud među nervnim receptorima i efektorima tražio bilo kakve prenosiocе slasti; provodnici bola su sasvim jasni — čovek ipak nije sazdan isključivo na negativnom principu; izučavanje sadizma i mazohizma vodilo me je ka ubeđenju da su provodnici bola, na izvestan način, i u vezi sa slašću i prijatnošću), zatim sam imao jednu prosečnu psihijatriju i jednu još manjkaviju endokrinologiju.

Shvatio sam kako ove spoznaje, koje sam prikupio do tada, mogu da upotrebim u književnosti i napisao tragediju *Nombre Dios*. U jednom dahu. Verovatno je skelet isuviše vidljiv. Sve je još preblizu.

Prokleta sam se namučio da bih prostudirao Huserlove *Logische Untersuchungen* I, II i III. Svaka škola ostvari toliko vlastitih pojmova, prekrsti ili predefiniše već poznate, da se treba dobro namučiti pre nego što se čovek dokopa supozicije u osnovi. Video sam gde je Huserl pogrešio već u osnovi: dopušta, „Turme der Abstraktionen“, beskrajne kule apstrahovanja, a zapravo je zamenio nizanje apstrakcijom. Čista apstrakcija je, na primer, „kvalitet“, a do njega stižemo preko tri stepenice, a sama apstrakcija je četvrta stepenica. (Crvena jabuka — crveno — boja — kvalitet; ili: Takvih čistih apstrakcija, od kojih svaka ima svoju liniju na piramidi na vrhu koje sama stoji, a najniži stepen je razgranat beskrajno i široko, ima ih sasvim mali broj, našao sam ih oko šesnaest.)

Ne znajući gde želim da stignem na tom putu, izradio sam oruđe za dalja istraživanja.

Radio sam od jutra do mraka. Ono što mi ne mogu dati knjiga i škola, moram sam da nađem. Moram stići do suštine jedne pojave koju svi poznajemo ali joj ne znamo izvor.

Čovek je, u nekim specifičnim situacijama, sposoban da se žrtvuje, znači, da postoji nešto jače od njegovog nagona samoodržanja, nešto što u njemu uništava prirodni strah. I plašljivci, pod uticajem alkohola, postaju smeli. A kako je samo relativna čovekova telesna snaga (slab — kao što sam već pomenuo — kod epileptičnog napada postaje strašno jak), relativna je i unutarinja, moralna snaga čoveka. Jedan hrvatski pisac je napisao priču o svom lovačkom psu s kojim je odlazio u šetnju ispod drvoreda (jedna od poučnih pričica kao školsko štivo), kad iz gnezda ispade ptić, pas (ptičar) potrči prema ptičici, kad se s grane preda nj spusti ptica-majka i napadne psa tako da je ovaj morao da ustukne. Slabašna ptica imala je jači nagon za očuvanje potomstva nego za samoodržanje. To se događa i kod ljudi koji se plaše više od životinja. Ako su ugrožena deca, roditelji postaju veoma hrabri i odlučni. Ako je čovek uvređen, u njemu se javlja veća snaga nego inače. U opasnosti, u izuzetnim situacijama koje donosi zatvor, čoveku prostruji onaj fluid koji ga diže na otpor. Isto se, ponekad, dešava ako je napadnut neko blizak. Treba, znači, utvrditi koja je to snaga koja se diže i kako dolazi do nje. Treba objasniti relativnost unutrašnje i spoljne čovekove snage. I na kraju: onako, kako su razbili atom i oslobodili atomsku energiju, treba osloboditi energiju u atomu društva — u individuumu — i time ostvariti novog čoveka i novo društvo. Tu energiju sam nazvao „etičkom energijom“. Rad je ogroman i zahteva ceo institut, gde bi sarađivali antropolozi, psiholozi, biolozi, razni specijalisti, medicinari, fizičari, hemičari koji bi imali na raspolaganju niz saradnika na više linija. Naravno, psiholozi bi morali da budu drugačiji od današnjih filozofa koji ne poznaju dovoljno razne grane nauke — ili psihometričara, psihotehničara i statističara bez sistema klasifikacije. I antropologe ne zamišljam kao današnje, već kao prave stručnjake za ljude koji će biti članovi svih grana koje se bave čovekom.

Iz makrokosmičke ere, s razvojem fizike, pomaknuli smo se u mikrokosmičku. Kosmičkoj i antropološkoj eri sledi psihološka koju s jedne strane označavaju idealistički filozofi — psiholozi (kao Frojd), s druge strane materijalistički filozofi-mehanisti (kao Pavlov).

Tako sam skicirao pravac kojim sam nameravao da idem. Mnogo materijala i problema stajalo je preda mnom. Kažu, da je poslednji poliistoričar bio Lajbnic.

Neumereno sam naručivao knjige i izučavao, ispisivao važne podatke i misli — i žurio dalje. I u snovima sam rešavao probleme koje mi je nametnuo dan. Na osnovu onog što sam utvrdio, sastavio sam *Etiku*, sasvim drugačiju od bilo koje druge pre nje. U delu *Kretanje misli* analizirao sam odnose između lične etike, društvenog morala i državnog prava. Proučio sam biologiju onoliko koliko mi je knjiga bilo dostupno.

Morao sam dobro da organizujem vreme, da bih smislaono napredovao. Napisao sam estetiku na osnovu psihologije. Sa zanimanjem sam uzeo u ruke Nehruovu knjigu *Discovery of India* i napisao diskusiju u vezi njegove nepravedne analize grčke kulture, od njega sam dobio obilje dragocenih podataka o razvoju indijske misli. Prosečnu Ameriku mi je predstavio Fred Mek Kini (*The Psychology of Personal Adjustment*), prosečnu — u smislu zadovoljavanja statistikom i zanemarivanja dedukcije, posebno sam upoznao potpuni izostanak svakog smisla za klasifikaciju, bez čega se američka psihologija guši pod gomilama induktivno dobijenog materijala.

Jednom sam čitao da je Hemingvej povremeno odlazio na safari u Afriku — uzeo sam i ja nekoliko dana odmora, moj safari je bio *Cours de Linguistique Generale* delo koje je napisao čuveni F. de Sosir, profesor mi ga je pozajmio.

Kad bi neko pročitao gomile mojih zapisa koje čuvam tamo u onom koferu, mogao bi (možda opravdano?) da me smatra prepotentnom sveznalicom. Kroz svoju psihološku metodu izložio sam šta je to što je Frojd nazvao podsvešću, a u teoriji o čulima objasnio sam uslovne reflekse koje je opisao Pavlov. Klasifikovao sam sve seksualne devijacije koje nisu ništa drugo do hiperbole normalnih pravaca seksualnosti — veoma su važne za istraživanje dejstvovanja drugih nagona.

Naravno, istovremeno sam morao da izradim potrebnu terminologiju. Bog zna kuda bi me odvelo ovo studiranje, da me đavoli nisu pustili, pa sam „skoknuo malo na univerzitet“ i postao diplomirani inženjer građevine, jer sam mislio da će mi to biti potrebno za svakidašnji hleb. Danas akademsku titulu koristim samo za hotelskog portira i saobraćajnu miliciju.

Sedeo sam u dvorištu dvorca, uza zid, nudeći lice toplom prolećnom suncu, kad sam postao svestan toga da za mene više nema vremena da i dalje živim u nekoj žurbi bez osećanja za prolaznost.

Nisam samo jednom sanjao da letim bez težine.

Pomislio sam, na koliko ljudi sam pravio eksperimente, a na kraju sam sam sebi postao zamorčić. Sve biološko u meni postalo je podređeno analitičkom razumu koji je radio kao mašina. U našoj sobi ni reč nismo izgovorili o seksualnosti, nismo razgovarali o spoljnom svetu, ni o tamnici, samo o nekim neophodnim sadašnjim i ovdašnjim stvarima, tu i tamo poneku reč. Jedan je na listiće hartije ispisivao odrednice za neki rečnik. Drugi je prevodio s engleskog *Assessment of Men* za unutrašnju upravu. Treći je izučavao pravne knjige. Ja sam bio zakopan u svoje rudnike. Ptice su pevale. Šume su se zelenele.

Na moju intervenciju kibli su premestili napolje i ostavljali vrata otvorena, tako da smo odlazili u toalet na kraju hodnika. Ponekad sam dugo hodao tamo, ili nazad, bilo je toliko priča iz prošlosti na tom hodniku, od feudalnih vremena do danas. Na tom tihom putu kroz tihi hodnik iznenada me obuzelo nešto strašno — da li sam, u stvari, još živ? Ili je sve ovo samo bolesna halucinacija? Posmrtni život na višem nivou? Odvojen od svega

što jeste, više nego ikada spojen sa svim. Kao onaj ribar koji je u Dalmaciji umočio prst u more i rekao: „Sad imam vezu s Amerikom.“

Koliko puta se čovek, u snu, tvrdo spavajući, upita: Da li je sve ovo istina, ili samo sanjam? Letiš iznad grada — setiš se koliko puta si sanjao da si se probudio i nije bilo stvarno — ne, sad je stvarno. I znaš da nijedan drugi čovek ne ume da leti — i čudiš se što taj dar nisi praktično upotrebio — mogao si dobro da zaradiš, da prirediš artistsku predstavu, ili da odeš u cirkus. Možda i sada sanjam da stojim u ovom dvorskom hodniku? Ili sam se vratio posle smrti? Ili haluciniram?

U sledećem trenutku doživeo sam svoju smrt. Svako živo biće ima strah od nestajanja. Je li tamo veliki mrak? Naime — ako sam zaista već umro i ovo je posmrtni povratak — onda je sve drugačije od onog kako to zamišljaju živi. 1 govedo, koje zakolju u klanici, možda se vraća na pašnjake svoje mladosti. Čuli smo za čoveka koji može da se vraća u prošlost: policije su se tukle za njegovu saradnju, jer je „video“ kako se događa nešto što je već prošlo. Najstariji narodi su negovali vidovitost i gledanje u budućnost. Ona bajka o monahu koji je čuo kako neka ptica peva u šumi i otišao za njom u šumu — vratio se još istog dana i saznao da je, u međuvremenu, prošlo nekoliko decenija, nije iz prsta isisana.

Zašto bi bilo nemoguće vraćanje u prošlost i let u budućnost? Možda se to samo opire našem ograničenom razumu? Razumu primitivnog doba? Bezbroj puta u životu nam se desi da u određenom trenu zastanemo: ovo smo već negde doživeli — i tačno znamo šta će slediti, koja će reč biti izgovorena, šta će se desiti sledećeg momenta — i zaista bude tako. Mi to zaboravljamo i idemo dalje. Uzmimo ovcu ili morskog psa, znači, životinje koje imaju mozak — i zamislimo biće koje ima razum razvijeniji onoliko, koliko imamo mi u odnosu na morskog psa. Zatim još nešto: razmotrimo četiri čovekova čula (pipanja, mirisa, sluha i ukusa) i isključimo vid — čovek postaje nešto sasvim drugo. Za ljude koji su slepi od rođenja svet je nešto sasvim drugo nego nama, zato su i oni drugačiji. Sad pretpostavimo da dobijemo još jedno čulo koje će postojećih pet dopuniti tako, kako vid dopunjava preostala četiri: mnogo toga, što je do sada nerazumljivo i tajanstveno, moglo bi postati razumljivo i obično. Takvo čulo priroda ne može da ostvari — šta, ako ga u budućnosti ostvari nauka? Ako čovek zadobije vlast nad sobom, da oslobađa fizičku energiju (kao u agoniji ili kod epilepsije) i etičku energiju (kao sada samo u ličnim primerima), ako zaista postane kapiten svoga bića, ako zadobije sposobnost da svoju energiju pretvara u masu i obratno, može da postane nešto što danas ne možemo ni da naslutimo. Stavite tranzistorski radio na sto pred velikog inkvizitora u Toledu, svega nekoliko vekova unazad, narediće da vas zajedno s tranzistorom spale na lomači.

Možda je ovde ključ za tajnu zašto sam dospao u tamnicu? Možda sam i ja živeo ispred svoga vremena? Zato ću svoje spise i beleške zatvoriti u neki ormar, ako izađem, da ih — kad dođe vreme — otkrije neko ko možda sada još nije ni rođen. Gusarsko blago s Tartaruge. U vreme ekonomskih kriza i monetarne neuravnoteženosti sveta, rušenja imperija i blokovske politike ipak nećemo razmišljati o apstraktnoj teoriji. U vreme kad velesile jedna drugoj kopaju grob, a mali narodi drhte, šta će, kada i gde prsnuti, nećemo se valjda baviti problemom oslobađanja etičke energije u čoveku.

Vraćao sam se tiho mirnim hodnikom.

Umro sam od toga, suočio sam se sa strahom, mrtav sam se vratio na ovaj svet i kad sam prešao prag zatvorske ćelije gde je u prozoru sijalo zlatno sunce, rodio sam se opet za jedan dan.

Čovek umire na delove, sad odseče nokat, sad mu ispadne vlas ili zub, sad u njemu nestane koja nada, sad pljune, sad piški ili kaki, sad odere kožu, sad mu iskustvo ubije neku iluziju, sad ejakulira. I rađa se u delovima, sad asimiluje majčino mleko, sad mu rastu prvi zubi, sad već govori mama, sad čita bukvar, sad izmišlja novu mašinu, sad piše novu fizikalnu teoriju. Svakog momenta umire deo po deo i rađa se deo po deo. Ujedno rađa nove ljude, nesvestan kako to sve ide, ne poznajući vlastitu mašinu. Jeste li već čuli gore nepristojnosti?

Jesen se najavila hladnom, kišnom sedmicom.

Postao sam svestan da je ovo bilo prvo leto u tamnici koje nisam ostvario ni iz čega. Pretvaranje jednog nagona u drugi pokazalo je prve posledice, od tamnice sam napravio novu realnost koja se izmakla zatvorskoj psihozi i nadoknadio čežnju za izgubljenim i nedostižnim — čežnjom za novim saznanjima koja nisu vezana za okolinu.

Više nije bilo skućene i ograničene delatnosti koja je karakteristična za zatvor — zapalio sam u sebi udvostručenu, ustostručenu delatnost. Pročitao sam niz zabeležaka dugogodišnjih zatvorenika, od Petra Abelara (apokrif?) do Silvija Pelica, Gramšija i Nehrua, svi su болоvali od istih psihoza zbog bežanja u prošlost, zbog ograničene delatnosti. Čitao sam beleške nekog Petra Moene, Norvežanina, čini mi se da je umro u gestapovskim tamnicama; svoje beleške je sakrio u ventilator, bile su ispunjene jezom (našli su ih posle rata). Ponovno sam pregledao Dostojevskog. *Zapise iz mrtvog doma*. Za poređenje. Nije najgore oduzimanje slobode, niti loš život u lošim tamnicama — čoveka najviše boli on sam, jer njegovi nagoni deluju neokrnjeno, rađaju mnoštvo osećanja — nemajući ventila, počinju da trule u čoveku.

Brinulo me samo da ne idem predaleko, nisam li se upustio u isuviše riskantan eksperiment; kakve sada još nepoznate opasnosti vrebaju na mene? Kad je opet zasjalo sunce pogledao sam kroz prozor. Rasturali su seno sa stogova po livadi da se osuši; radilo je i nekoliko žena. Jedna mi je, izdaleka, izgledala lepo građena, pomalo obla. Poželeo sam da se proverim. Prebacio sam se s nagona koji je u meni sagorevao u radu na stari, dobro poznati nagon koji sagoreva sa telesnom željom. Sledio sam njene pokrete, pomilovao sam je ispod odeće, počeo sam da je svlačim i igram se s njom... drhtava koža, podatno telo, glatkoća po površini i čvrstoća oblina... niz bedra sam stigao do dlačica... miris na pol... njen prigušeni, pomalo promukli glas, rumenilo lica, blaga magla u očima... S mukom koja me elektrizirala kita mi je bujala u dužinu i debljinu, pantalone se napinjale, sevalo mi u mozgu, rob tame hteo je da digne glavu, pomagao sam mu rukom u džepu. Tada je ispred mene izašla formula kojom sam pokušao da definišem Dikensovu *Istoriju o dva grada* sa četiri znaka ... i teorija kojom sam došao na sistem stvaranja merila za ljudska dela (od ubistva žandara do umetničkog dela). Slast polnosti mešala se sa privlačnošću analiza s hiljadu stranica mojih listova i svezaka. Cilj, posedovati žensko telo, poklapao se sa ciljem da se pronađe najviši instrument za podizanje ljudskog nivoa. Telesna želja za plodenjem slivala se u društvenu želju za oplodenjem misli.

Nage ženske grudi i meke dlačice koje su se u tankoj liniji spuštale od pupka nadole i slile u trougao između napetih bedara ... i nova spoznajna teorija ... zakonitosti osećajnih polazišta ... njene okrugle, čvrste guze ... miris kože, sena i konja ... teorija o subverzivnom delovanju potisnutog osećanja ... spustio sam nagu devojkicu ... gurnuo joj ga duboko u vrelo telo ... u vlažnu, tesnu vaginu ... podišli me žmarci niz leđa, šiknulo u mozak kao talas uljane tečnosti ... ženska se preobrazila u crtež moždanih polja iz moje sveske ... i već je došlo do ejakulacije, pražnjenja mozga, crvene pege u očima... Možda sam zastenjao, okrenuo sam se, samo je profesor, za tren, podigao glavu iznad knjiga ... morao sam da sednem. Profesor je mirno primetio: „Vidite, to je zbog toga što previše pušite.“ Osetio sam veliku nervnu i duševnu teskobu.

Vernici u takvom slučaju uzdahnu: „O, Bože!“ Deca i Italijani u nevolji zovu majku. Socijalistički službenici kažu: „Jebem ti boga.“ Ja sam sricao u mislima: „O, Đordano Bruno!“

Čitao sam indijsku *Pesmu stvaranja*. „Tada nije bilo ni postojećeg ni nepostojećeg ... Šta je bilo skriveno i gde? Da li je ovde bila voda neizmerne vodene dubine? ... Nije bilo smrti, niti ičeg besmrtnog ... Bila je tama ... Sve je bio nejasan kaos ... Zatim se najpre rodila želja ...“ Beležio sam odlomke iz *Upanišada*: „Zašto čovekov duh nema odmora?“ „Zašto, i s kojim ciljem voda teče i ni za trenutak ne može zaustaviti svoj tok?“ Kod Aitereja Brahmana postoji himna o beskrajnom putovanju koje treba da preduzmemo i svaki stih završava refrenom „Čaraivati, čaraivati“ — „zato putniče, putuj dalje, putuj dalje!“

Jesen je dozrevala. Iz debele magle izvio se malodušan, magličast i čak vetrovit dan. Za vetrovitih dana poveća se broj samoubica. U pet po podne vetar je stao. Šetnja po prašnjavom dvorištu. Hladovina u senci. Plave ruke, popucala koža. Sunce pada samo u jedan ugao dvorišta. Kružimo kao Platonove senke iz mraka u svetlost. Negde napolju zavija pas. Trgovac, koji mi se pridružio, sanja o lovačkom putu kroz šumu, s puškom i psom.

Mnogi koračaju ćuteći, sve snove su čvrsto zatvorili u sebe. Zemlja na njivi, verovatno, je već jako hladna. Vasijski prostor iznad nepomičnih, dugačkih oblaka danas je bez čudesnih tajni. Prošlost i budućnost leže u nama kao savijene životinje. Snovi o budućnosti i stvarnost okoline bore se i ne mogu da uspostave ravnotežu, jedno isključuje drugo. Trgovac govori o tome kako je mogao da uživa, ali nije uspeo jer ga je terala želja za privrednim uspehom; mogao je da ima pet automobila i šofera u livrejama, najlepše žene i veseo život, ali on je hodao svetom kao sirotinja i pravio planove za proširenje svog preduzeća. Sa sobom je nosio salamu, kupovao hleb, stanovao je u najjeftinijim hotelima, pojeo bi, tu i tamo, ponešto toplo i računao, računao ... Zatim su došli i sve mu uzeli, jedva je spasao glavu ...

Jedan od mislilaca joga, Auribondo Goze, kaže: „Radžajoga polazi od ovih opažanja i iskustava: da se naši unutrašnji elementi, kombinacije, funkcije, sile, mogu da razdvoje ili rasprše, da mogu ponovo da se spoje za neku, pre toga nemoguću, upotrebu ili da mogu da se pretvore i promene u neku novu, opštu sintezu prema uređenim unutrašnjim procesima.“ Joga je metoda za vežbu tela i duha, više od vežbi to su — položaji nazvani „asana“ koji telo osvežavaju i umiruju. Osnova joga je psihološka supozicija da čovek

određenom duhovnom vežbom postiže viši stepen svesti. Poznati pisac niza knjiga o defanzivnim azijskim veštinama, Brus Tegner, u svojoj knjižici *Karate*, čitao sam je nedavno, preporučuje joga vežbe za disanje, koje su obično potrebne za duhovnu koncentraciju, da bi duh posle toga mogao da preduzme potpunu kontrolu nad telom. Redovno praktikovanje joga može da dovede do iznenađujućih rezultata. Treningom Ki-ja treba u sebi uspostaviti strpljenje i samodisciplinu. Karate nije samo sport, to je kompletan način života; izgradnja duha, vežba bez prestanka, dijeta i samosavladavanje do neslučenih visina. Svaka agresivnost je isključena, jer slabi samokontrola.

„Pobeđuju samo oni koji veruju da su sposobni za pobedu.“

Potreba za napadanjem će nestati čim steknete poverenje u sebe, u svoju sposobnost da možete da brinete o sebi u bilo kojoj situaciji. Strpljenje nije pasivno, naprotiv, ono je aktivno, jer predstavlja koncentrisanu unutrašnju moć.

Jogi (ili Hristos) se odriče svake opsene, svake strasti, potire u sebi „ovozemaljske“ nagone i oslobađa unutrašnju snagu duha. Svoj život sasvim menja, zarobljava svoje telo i uspostavlja viši stepen svesti, oslobađa se nekih elemenata u sebi i pretvara ih ili preobražava u novu sintezu. Put ovog smeru vodi napred i samo napred, nikakav povratak ne dolazi u obzir, nikakva stranputica.

Da, da, zato je kod čoveka tako opasno prebacivanje koje ne želi da se odrekne svoje oplodne snage, koji se bez strasti, bez opsene, bez zaborava duha — ne može potvrditi. Najpre duh-čovek jaše konja-telo, onda konj jaše na jahaču, pa obratno. Na prelazima nastaju kratki kontakti.

Tako sam došao do raskrsnice Buridanovog magarca koji s desne strane ima veliki svežanj sena kao i na levoj strani, a pošto ne može da se odluči, umre od gladi. Kardinal Mazaren je mrtav — kardinal Mazaren je živ: treće mogućnosti nema, kaže Volter. Treba li iznuditi treću mogućnost? Videćemo. Budistički monasi koji su slikali freske u Ajanti, živeli su daleko od žena koje, prema svom učenju, nisu smeli ni da pogledaju, jer su tako opasne, naslikali su masu lepih žena kako stoje, sede, hodaju. dok se ulepšavaju... Levitan je — sasvim svet i u stanju više svesti — polno opštio sa ženom na senokosu, kojoj nije smeo ni da se približi.

I njegov svet se nije srušio.

Reka zatvorskog visoko napetog života tekla je prema moru bezoblične budućnosti, gde novac znači knjigu, hleb i ponekad žensku. Čitaćemo, pisati priče, jesti, srati i bludničiti, možda. Bastardi od nespojivih primesa. Džim Felan kaže u *Dnevniku iz zatvora*: „Zatvor na čovekov karakter deluje kao staklo za uveličavanje. Svaka i najmanja slabost je vidljiva, uvećana, naglašena, dok najzad više uopšte ne postoji zatvorenik sa slabošću, već samo slabost koja nosi odeću zatvorenika.“

„Strana vladavina“, napominje Nehru koji citira pomenutog pisca, „ima isti efekat na narodni karakter.“ Levitan dopunjuje: „Nedemokratska vladavina deluje tako na karakter vlastitog naroda.“ Nehru: „Vlast korumpira, apsolutna vlast apsolutno korumpira.“ (Naravno, sve to znanje Nehru na vlasti nije smetalo da, po engleskom zakonu iz 1818. godine, protiv koga se borio, a koji predviđa zatvaranje protivnika bez ikakve osude, zatvara svoje političke protivnike, pre svega komuniste) Ipak, u zatvoru u tvrđavi

Ahmathagar čitao je Šukračaja (*Nitisara, Nauka o upravljanju*) i čak ga citirao: „Ko se nije opio pijući sujetu koju nosi vlast?“

Kad se politika dokopa čoveka zariva mu svoje kandže u utrobu, bilo da je na vlasti, bilo da je podanik. Čovek na vlasti popušta i steže, podanik se prilagođava ili se buni. Primitivni oblici vladavina, puni socijalnih ili političkih nepravdi, nalaze se u nepomirljivoj međusobnoj borbi, u neprekidnoj borbi čime je obuhvaćena masa građana jedne, druge, treće ili četvrte sfere. Izbeći se ne može. Teško se prilagoditi. Riskantno je pobuniti se. Šta, onda, preostaje većini priprostih ljudi koji čine telo država? Treba postati lukav, pronaći tehniku preživljavanja, sakriti se ispod maske, igrati. Šta preostaje ljudima na vlasti: da postanu lukavi, da pronađu tehniku održanja, da se sakriju ispod maske zvučnih parola, da igraju. Ako ova međusobna igra ima poznata pravila, još ide; teški problemi nastaju onda, kad vlast samovoljno menja pravila igre, sebi u korist, Meng Ce kaže (pre 2200 godina): „Kad vladar postupa sa podanicima kao trava sa đubrivom, onda ga podanici smatraju razbojnikom i neprijateljem.“ Bog zna, možda je to tačno. Ali razlika je, ako pravila igre kažu da si kao podanik jednak travi i đubrivu, ili ako pravila igre svečano tvrde da si ravnopravan građanin, a u suštini si izložen trenutnim novim pravilima koja te nazivaju travom i đubrivom.

Ovde u zatvoru za vlast predstavljáš travu i đubrivo, pravila igre su jasna. Šta ćeš raditi, kad izadeš napolje, Levitane? Hoćeš li se obaviti tamom — ili ćeš pokušati da objavljuješ svoje misli? Kafka kaže jednostavno (u razgovorima s prijateljem): „Pero, piscu ne predstavlja sredstvo, već organ.“ Ali ova trava i đubrivo imaju prometejski polet u sebi. Crkni, Levitane! Sada! Nemoj da se rastopiš u moru koje zeva pred tobom sve bliže, u moru sitnih svakidašnjih problema!

Dobio sam svezak „Revue de criminologie et de police technique“ iz godine 1952. Četvrta tačka deklaracije o ljudskim pravima (10. dec. 1948 — i naša država ju je potpisala) kaže da „niko ne sme biti izložen mučenju ili surovom postupku, neljudskosti ili ponižavanju“. Veliki kriminolog Prins je izjavio: „Čemu služi poboljšavanje zatvora ako ne poboljšamo ljude?“ Ne može se osporiti da danas proživljavamo tešku krizu zatvora. Jedan savetnik francuske komisije za izdržavanje kazni postavlja pitanje: „Hoćemo li ikada potpisali svetsku deklaraciju o pravima zatvorenika?“ Dr Loren zahteva da upravnici zatvora treba da budu visokokvalifikovane ličnosti. Ženevski advokat Rajmon Nikolet (Les delits d'origine penitentiaire) konstatuje: „Svaki kazneni sistem, koji nije baziran na nadi, ništavan je i štetan.“ Tamnica, kakva je danas, po Emilu Gotjeu, predstavlja najopasniju školu zločina; truže, čini ljude surovima, muči i kvari; današnja tamnica je fabrika tuberkuloznih luđaka i zločinaca. „I homoseksualaca“, dodaje Nikolet. Kristof Ekenštajn preporučuje grupnu psihoterapiju zatvorenika, citira Jozefa Vortisa (*Soviet Pshychiatry*, Baltimore 1950), koji kaže, da Sovjeti koriste ovu metodu za vaspitanje kriminalaca, ali se više služe pedagogijom, nego li medicinskom psihoterapijom. Američki psihijatar Halse najviše obećava sa spajanjem dve metode: grupne psihoterapije za pospešivanje zdravog delovanja zdravih delova zatvorenika i individualne psihoterapije za uklanjanje i lečenje bolesnog dela zatvorenika. Ideja grupne terapije sastoji se u ovome: ako pojedinca naučimo da se učlani u manju grupu, kasnije će lakše da se uklopi u veću grupu koja predstavlja društvo. Individualna terapija izvodi se

pomoću veze i to veoma uske, između zatvorenika i psihijatra, pri čemu je od odlučujuće vrednosti snaga i veličina uticaja koji psihijatar čini na pacijenta.

O političkim zatvorenicima Švajcarci ne razmišljaju. A neće ni naši, jer političkih zatvorenika kod nas nema.

Fred Mek Kini napravio je statistički popis pomoćnih sredstava protiv depresije (testirao je veliki broj studenata): brza šetnja, čitanje Šelija ili Kitsa, spavanje, ponovno čitanje stare, omiljene knjige, čitanje nečeg smešnog ili gledanje komedije, igranje hokeja, tenisa ili plesanje, lepo oblačenje i izlasci, sviranje klavira ili slušanje gramofona, razmišljanje u samoći, odlazak u lov samostalno, „zidanje kula u oblacima“, pridruživanje srećnim i bezbrižnim ljudima, pomisao da život ne treba uzimati isuviše ozbiljno, raditi tako naporno da ne ostavlja vremena da se misli ni na šta drugo, porazgovarati o svemu s prijateljem koji vas razume, potruditi se da i drugi pomisle kako se dobro osećate, voziti automobil brzo i ludo usamljenim drumom, setiti se da će i sutra svanuti novi dan. Posebno citira izjavu jednog studenta: „Potrebna je vera u nešto van našeg — ja — da lako podnesemo krize životnih problema.“ Od svih tih pomoćnih sredstava za dugogodišnjeg zatvorenika u obzir dolazi samo poslednje, vera u nešto van njegovog ja, jer samo je to u vezi sa nadom, nada je jedina sila koja uspravlja savijenu kičmu. Na kraće staze deluju „razmišljanje u samoći i zidanje kula u oblacima“, na duge pruge se, kao što sam već pokazao, izrode u muku, u pravi duševni mamurluk posle obmane. I ako nema „onoga nečeg — van našeg ja“, treba ga izmisliti. Izmisliti cilj i nadu, postaviti cilj na verovatnu visinu, ciljati (prema Emersonovoj *Nature*) iznad njega, da bismo ga pogodili i gajili nadu koju prezire sva okolina. (Moja nada danas se svodi na pomenuti kofer koji mi se, s vremena na vreme, krajnje ironično podsmehne).

Približavala se zima i vlažan sneg je iscrtavao debele bele linije po prozoru dvorca.

U ratnim povlačenjima i jurišima, u vreme odmora, imali smo osećaj da smo upravo iscrpli svu snagu. Tako sam se osećao kad smo pre jednog praznika saznali da su zatvorili krojače u magacin i da peglaju civilna odela za one koji će na praznik biti amnestirani — i da je tamo i moje odelo. Naravno, telo-konj bi sa sve četiri skočilo na pomisao o otpuštanju i izvaljalo se u iluziji. Duh je zgrabio uzde: sačekaj, veruj u ono što možeš da uzmeš u ruku, pa i to ne odmah.

Sveštenik, koji je često stajao uz samrtnu postelju ispričao je, da se ne seća nijednog samrtnika koji nije hrabro gledao smrti u oči, nakon što ju je prihvatio kao neizbežnu (po Mek Kiniju). Tek posle poslednje posete islednika i potvrde predviđene amnestije (pravio sam se da o tome još ništa nisam čuo) dozvolio sam sebi da verujem u nju. Bio je razočaran što nisam poskočio uz novost koju mi je doneo. Obećao mi je da će mi vratiti sve rukopise koje pronađu. Održao je reč. Stvari iz istrage nisu našli, žrtvujmo ih, onda, bogovima. Navodno, u jednoj kritičnoj situaciji spalili su arhivu. Rekao je da se u eventualnim teškoćama, koje bi mogle da nastanu posle izlaska, mogu da obratim njemu. Trebalo je, znači, prihvatiti kao neizbežno: slobodu — i hrabro joj pogledati u oči.

Ako čovek predugo želi neku stvar, ona se u njemu promeni u muku — i ako je prekasno dobije, ostane vezana za bol.

Odlazimo trojica od četvorice.

U depresiji zatvorenik se povlači, u unutrašnjem uzbuđenju, u nemiru, priklanja se nekakvoj grozničavoj delatnosti. Profesor je one večeri otišao mirno na spavanje, pre nas, povukao se iz sveta živih. Nas trojica smo još šetali po sobi, dok nas osećaj krivice pred profesorom nije naterao u krevet.

U prozoru je ležala bezglasna maglovita noć.

Tu noć je trebalo preživeti. Frojd kaže, da se (pre ne znam koliko stotina hiljada godina, recimo) čovek podigao na zadnje noge, pokazao genitalije koje su pre bile skrivene, stekao stid, izgubio miris, a njime i analnu erotiku, prešao na erotiku lica i iskvario svoju prirodu. Po Velsu, digao se na zadnje noge, a napravio je — izum.

Tu noć je trebalo preživeti.

Stiže jutro — i noć više nije stvarna.

Prozivanje po imenima, magacin, presvlačenje, čekanje u dvorištu. Govor nekvalifikovanog upravnika.

Na kamion, barjanskim drumom u grad. Siv, hladan dan. Jedan oblik ništavila, nerazumljivog haosa pre nastanka sveta. Bog je rekao: Neka bude svetlost! Kant i Laplas su rekli: Okreće se! Meni je ključalo u slepoočnicama, a u želucu sam osećao blagu mučninu. Vazduh je oštro brijao oko lica. Iz haosa si se sklopio u Jakoba Levitana. Rastočio si se u haosu. I sada moraš ponovo da se sklopiš, trenutak novog rođenja bliži se nemilosrdnom brzinom.

Tog momenta nijedna kuća uz put nije zanimljiva, nijedan prolaznik, nijedno drvo, da sam susreo i žirafu, teško da bih je pogledao.

Kamion se zaustavio iza magacina teretne stanice. Svega nekoliko železničara stajalo je uz vagone, a veliki kamion sa ugaslim motorom čekao je na teret. Iskricali smo se — i razišli na sve strane sveta. S Unrinim kutijama pod rukama, sa zavežljajima preko ramena, u okrpjenim odelima koja je olinjala preduga istraga, u nekom sivom danu.

Ispred stanice sam zastao i nehotice pogledao unazad — nikoga nije bilo ko bi išao iza mene. Kud sada?

“Stajao sam i gledao preda se, nisam se osvrtao na prolaznike. Nisam se ponovo rodio. Samo san nastao opet po Frojdu, po Jakobu Levitanu. Digao sam se na zadnje noge, pokazao kitu celome svetu, nikakav stid nisam osećao, jer sam iskvario svoju prirodu, prokleo sam sve svoje izume.

„Lakedemonjanima objavi, putniče, da ovde ležimo mrtvi, jer takva je bila zapovest domovine.“

BELEŠKA O PISCU

VITOMIL ZUPAN (1914 - 1987) rodio se u Ljubljani, u kojoj je s manjim prekidima proveo čitav život. Posle završene gimnazije, pa sve do početka drugog svetskog rata Zupan mnogo putuje — kao mornar engleske mornarice plovi morima i bavi se profesionalnim boksom. Između ostalih zanimanja, radio je kao učitelj skijanja i fizički radnik, a u poznim godinama završava i građevinski fakultet u Ljubljani. Početkom drugog svetskog rata, kao član Osvobodilne fronte Slovenije, Zupan odlazi u partizane. Posle oslobođenja vodi kulturni program Radio-Ljubljane. Godine 1948. biva uhapšen i osuđen na osamnaest godina robije, ali je već 1954. pušten, teško bolestan od tuberkuloze. Nakon izlaska iz zatvora u potpunosti se posvećuje književnosti: piše pesme, romane, pozorišne komade, radio-igre, filmske i televizijske scenarije. Najpoznatija prozna dela su mu: *Putovanje na kraj proleća*, *Andante patetico*, *Putovanje u hiljade i hiljade gradova*, *Menuet za gitaru u dvadeset i pet pucnjeva*, *Levitani*, *Igra s đavolovim repom*, *Komedija ljudskog tela*. Za svoj književni rad Zupan je dobio nekoliko visokih priznanja. Prešernova nagrada za životno delo dodeljena mu je 1984. godine.